

АДЫГЭ ЛИТЕРАТУРЭР

11

Клэлэегъаджэхэм апае ІэпыІэгъу тхылы

*Адыгэ Республикэм гъэсэныгъэмрэ
шІэныгъэмрэкІэ и Министерствэ ыштагъ*

Апэрэ тхылы

ДЭТХЭР

Адыгэ литературэр 1960–2000-рэ илгъэхэм	4
Мэцбэшлэ Исхьякь (1931)	30
ИщыIэныгъэрэ итворческэ гъогурэ	30
Усэхэмрэ поэмэхэмрэ	32
Прозэр	45
Романэу «Бзыикъо зау»	48
Романэу «Мьжъошгъхал»	74
Бэрэтэрэ Хьамид (1931–1995)	96
ИщыIэныгъэрэ итворческэ гъогурэ	96
Поэмэхэр («Сшыпхъу тэмабгъу», «Чылэм итхыд», «Къоджэбэрдикъо Мыхьамэт», «Къушгъхэм ишIульгэгъу»)	112
Шгъхаплгъэкъо Хьис (1918–1982)	130
ИщыIэныгъэрэ итворческэ гъогурэ	130
КъумпIыл Къадырбэч (1934–1990)	137
ИщыIэныгъэрэ итворческэ гъогурэ	137
Ным итем. Лирическэ усэхэу «Ныхэр», «Ным иорэд», «Тянэ ыIитIу»	144
Къуекъо Налбий (1938–2007)	153
ИщыIэныгъэрэ итворческэ гъогурэ	153
Нэхэе Руслъан (1941–1997)	166
ИщыIэныгъэрэ итворческэ гъогурэ	166
Бэгъ Нурбий (1937–1994)	180
ИщыIэныгъэрэ итворческэ гъогурэ	180

АДЫГЭ ЛИТЕРАТУРЭР 1960-2000-рэ ильэсхэм

Лъэхъанэу тыкыызтегушыгэрэм мыщ фэдэ гыунапкыэ фэтшыг фаеу зыкыгъыгъэр лъэныкыуитыгъ япхыгъ. Апэрэмкыэ, я XI-рэ классмэ япрограммэ кызызгузыгырэ тхакыгъэу Мэщбэшгэ Исхыакъ, Гэшгынгэ Хыазрэт, Бэрэтэрэ Хыамид литературэм кыыхахыгъи альпапсэхэр зыщыпытэгъэ ильэсыгъ ахэр – 1960-м ехыулгэу тхылы заулэхэр кыдыкыгъэгъэхэу ялагъэх: Мэщбэшгэ Исхыакъ: «Цыф лъэшхэр» (1953), «Сидунай» (1957); Гэшгынгэ Хыазрэт: «Ныбджэгъу шыпкы» (1954), «Зэгъогогъухэр» (1956), «Кымафэми шыблэр мао» (1957), «Нэфын» (1958), «Баснэхэр» (1959); Бэрэтэрэ Хыамид: «Нэфылъ» (1957). Ахэм и апэргэ адыгэ гъэзетым, альманахэу «Зэкъошныгъэм» усэ зэфэшхыгъафхэр, рассказхэр, очеркхэр кыащыхаутыгъэх.

Я I онэрэмкыэ, а гыунапкыэр кыгъэтхыгъэгъэу кызыкыгъэдгъэщыгъэр, а ильэсхэр, анахыгъэу я 50-рэ ильэсхэм агузэгъу, литературэм ихэхъонкыэ лъэхъаныкыгъэу щытыгъэшгъ ары.

Я 9-рэ классым кыыщыублагъэу адыгэ литературэр тарихъ-охыгъэ зэкыгъыкыгъэу илэм епхыгъэгъэу зэгъэшгъэгъэн фаеу программэм кыдыделгыгъэ, учебникхэри ащ фытегъэпсыгъагъэх. Ахэмэ кыащыхэгъэщыгъэгъэх я XX-рэ лгэшгъэгъэм ия 20-30-рэ ильэсхэр, хэгъэгъу зэошхор кыкы зэо уж ильэсыпшыгъэр литературэмкыэ лъэхъэнэ шыгъафхэу. Ахэри кыдыубытыгъэу я 60-80-рэ ильэсхэм кыахыгъэу я 10-рэ классым ипрограмми иучебники гъэпсыгъэ. Ау ящэнэрэ лъэхъанэргэ тызэджэрэ я 60-80-рэ ильэсхэр зы класс программэм ифагъэгъэх. Ащ кыыхыгъэу литературэ хыгъэгъэ-шлагъэгъэхэр, тхакыгъэу, произведенихэр я II-рэ классым ипрограммэ кыыхыгъэу. Ащ

фэшъхьафэу кIэух гьунапкьэр я 2000-рэ илгъэсхэм къанэсы, ахэмэ зыщашъхьарыкIыни кыыхэкIыщт. Арэу щыгтмэ, я 90-рэ илгъэсхэм къащыублагъэу яплIэнэрэ литературнэ лгъэхъан кыыхэдггъэщын фаеу мэхъу.

Мыщ дэжъым упчIэ кIын хъазыр горэм тыкыщыуцун фае: сыд фэда литературнэ лгъэхъан зыфалорэр? Сыдэущтэу литературэм ихэхъо гъогу лгъэхъэнэ-лгъэхъанэу зэтыраутра? Сыдэущтэу агъэнафэхэра ахэмэ ягъунапкьэхэр? Мы упчIэхэр зы литературэ закьо фэгъэхьыггъэхэп, лгъэпкь литературэ пэпчьи, дунэе литературэми зэрэпсаоу япхыггъэх.

Лгъэхъанэр кыыхэушъхьафыкIыггъэныр ары мы Iофыр хылыгэ къэзышIырэр. Тарихъыр, щылакIэр, цIыфыр игупчэ итхэзэ литературэр къэхъугг, иггъэшIэ гъогухэри ащ диштэу къехьых. ЦIыф обществэр зэрэггъэпсыггэм, лгъэхъанэу ар зыхэтым, ихэггъэгу иль социальнэ-экономическэ, общественнэ-политическэ щылакIэм, идеологием, хэбзэ-бзыпхъэхэм яфэмэ-бжъымэ ин ащ зэрэтырихьэрэр нафэ. Арышг, ахэми литературэм шэпхгэ ггъэнэфаггъэхэр кыыхалхъанхэ, ггъунэшкгэ хэушъхьафыкIыггъэхэр кыыфашIынхэ альгъэщт. Ау литературэми ежъ илэкIоцI хабзэхэри илэх, ихэхъоныггэкIэ ахэми пыггэу япхыгг. Арышг, IэкIыб хъуггэ-шIэггэ инхэу тарихъыр зезыфэхэрэм, щылакIэм ггъээзпIэ инхэр фэзышIыхэрэм къаггъэнэфэрэ ггъунапкьэхэмрэ ежъ литературэм хихырэ гъогупэмрэ зэгемыфэхэу кыыхэкIы. Арышг, зы шэпхгэ хэхыггэ закьо епхыылэкIэ хъурэп, шэпхгэ пстэуми зыщызэдამыштгэрэри макIэп. Джа пстэур ары литературнэ лгъэхъанэхэр ггъэунэфыггъуае къэзышIырэр. Арэу щыгтми, литературэм иггъогу урыплгъэнымкIэ, ихэхъоныггъэхэр бггъэунэфынхэмкIэ а екллакIэр Iэрыфэгг. ЗэкIэми анахъ псынклэр тарихъым иггъогухэмрэ литературэм ихэхъоныгггэрэ зэтефэхэу, зэдаштэу зыхъукIэ ары. Джащ фэд мы зигуггъу тшIырэ литературнэ лгъэхъанэри.

БлэкIыггэ литературнэ лгъэхъэнэ зэфэшъхьафхэм тахэмыхъэу тэ зигуггъу къэтшIырэм кыыфэдггъээжъын. Адыгэ литературэм имызакъоу зэкIэ лгъэпкьыбгъэу зэхэтыггэ советскэ литературэ зыфатIоцтыггэм зэрэпсаоу ар фэгъэхьыггъаг. Лгъэпкь литературэмэ анахыбгэ дэдэхэри ащ иггъунапкьэ илгъыггъэх.

Сыда мы литературнэ лгъэхъанэу зигуггъу тшIырэр ыпэкIэ щылаггэм, анахъэу зэо уж илгъэсипшIым зэрэтекIырэр?

Пстәуми апәу шылакәмрә цыфымрә литературәм кызыэригъэлъагъохэрэр, тхаклом ахэмә апигъохырә гушысэр, еклолэклә-еплтыкләхэр арых. Заом ыпэрә илъэсхэм къащыублагъәу политикәу, идеологиеу хэгъәгум илъым епхыгъэхәу, кыпкырыкыкыхәу ахэмә шәпхә гъәнәфагъэхэр, удәх мыхъунәу гъунапкъэхэр ялагъэх. Зәо уж илъэсхэм ахэр джыри нахъ зәжъу хъугъэх, тхаклохэм яхудожественнә гушысә лъәшәу кыкырагъэчыгъ. Ахэмә япхыгъәу литературәм зиегъәшхо екыгъә лъэныкъорыгъэзә еплтыкләхэри къэхъугъэх. Ащ фәдагъ, гущыләм пае, тищылаклә зәпыщыт – зәпәуцужырэ, зәбәныжырэ кыуачләхэр хәлтыхәпышь, литературәри ащ ифәмә-бжымә чләтын фаеу алозә, **теория бесконфликтности** зыфиорэр кызыэрежагъэр. Темәу кыыхәпхыщтыри, юфыгъоу кәпләтыщтыри, уигушысә гъэзапләу фәпшыщтыри ащ епхыгъагъэх. Шылакләу цыфхэр зыхәтыгъэхэр сьд фәдизәу кыиныгъәми, ар дахәу, гуклодыгъо-тхәаусыхә юфи хәмыләу, хэгъәгум ишәцәхэм щытхъур адәжәу кәбгъәлгъәгон фәягъә. Ащ фәдагъ шән дәгъу фәшхәф зыхәмыль, щыкләгъә цыкыу горә иләми, коллективым ифәмә-бжымә чләтәу зыгъәтәрэзыжырэ героим чыпләу ыубытыщтыгъэри. Зы нәбгырәм ищылаклә, инасып, игукъәо-гушыагъохэм анахы коллективым илоф апә игъәшыгъәу, кләгъәтхыгъәу кәбгъәлгъәгон фәягъә. Ащ пащәу иләри шлокыплә имыләу коммунистәу, социализмәм, партием яидеә инхэр пхыригъәкыкыхәу щытыгъ. Ахэр кәзыгъәпытәрә унашъохэри зәо уж илъэсхэм кыдәкыгъэх.

Анахәу чләнәгъә ин зышыгъәмә усән юфыр ащыщыгъ. Лъәпкъ гушысәм, тарихым, зеклоклә-шыкләхэм ләубытыплә кәахәпхыныр кыиныгъә, шлульәгъу иным иләшлугъә, гъәтхә пасәм идәхагъә, бжыхә кләшмәм идышпашъуи, псынәкләчым ижыгъыу макъи, шылакләм инәмыкырэ лъэныкыуабәхәу усәр кызыфәхъугъәу зыфыщыләр иләкыбәу ар кәанәщтыгъ.

А пстәур лъәпкыбәу зәхәт литературәшхом иузыгъэх, ау анахәу лыешхо зәрахыщтыгъэри адыгә литературәм фәдәхәу кәежыгъәклә лъәпкъ литературә ныбжыкләхэр арых. Анахәу кызыхәщыгъэхэри зәо уж илъэсхэм Еутых Аскәр иповестхәу «ләнәтлә дәгъу», «Къуаджәу Псыбә», «Тыгъәр ташхәагъ» зыфилохэрэр, Кәстәнә Дмитрий итхыләу повестрә рассказхәмрә кызыдәхъәгъә «лошхыитлур», Яхъуллә Сәфәр,

Жэнэ Къырымызэ, Хьадэгъэлэ Аскэр яусэ тхылъ зырызхэр, нэмыкхэри арых. Ахэмэ къаклэлъыкIуагъэх колхоз къуаджэм ищылакIэ, иофыгъохэм нахь шъуамбгъоу алгыIэсыгъэ романхэу «Типшъашъэхэр» (КIэрэщэ Тембот), «Псыхъохэр зэхэлъадэх» (Кэстэнэ Дмитрий), «Ожъубаныкъохэр» (Лъэустэн Юсыф), нэмыкхэри. Мыхэмэ анахьыбэхэр къоджэдэхэм ящылакIэ куоу алгыIэхсэрэп, зэпыщыт, зэнэкъокъурэ кIуачIэхэм ябгъукIох, тхьамэтэ дэй-дэгъум, парторг фитынчъэм, ахэмэ апэгъэуцугъэ лэжъэкIо коммунист пэрытым ягъунапкъэ икIыхэрэп. ТхакIохэр нахь зыгъэгумэкIыхэрэр къуаджэм илэжъэкIо жъугъэмэ колхоз щылакIэр къэлэтыгъэнымкIэ, заом зэщигъэкъуагъэхэр зыпкъ игъэуцожьыгъэнымкIэ гъетныгъэ-псэемылэжъыныгъэу къахафэрэр ары. ЧыгукIэхэр алэ къырагъахъэх, псыхъохэр зэхагъэлъэдэжъых, электростанциехэр ашIых, адыгэ къуаджэмрэ урыс къутырымрэ зэгъусэхэу лъэпкъ зэфэшъхъафхэр зэныбджэгъухэу, зэдэлажъэхэу зыхэт колхозыкIэ зэхащэ. Героеу произведении мэ ягупчэ итхэр заоми IофшIэнми ащылIыхъужъых, яунэгъо IофкIи, ашъхъэкIи, яныбджэгъухэмкIи къафэтщыIэп, гумэкI закъоу яIэря коллектив, яколхоз, яхэгъэгу нахь баи зэрашIынхэр ары. Ащ фэдэ Iофэу зэшIуахырэр пэщэ дэим къызэтыриIажэу бэрэ къыхэкIы, ащ ебэныжъыххэзэ теклоньгъэхэр къыдахых. Нэшэнэ дэй зырызхэу цIыфхэм къахафэхэрэри зэдэпсэу щылакIэм еузэнкIыжъых. Сьд фэдэрэ къини текIох, произведение пэгчэ кIэух дэгъу иI.

Шъыпкъэ, ащ фэдэхэри щылакIэм щымыхъуцтыгъэхэу щытэп. Къинхэр зэпамыгъэу теклоньгъэ къыдамыхэу, хэхъоныгъэ амьшIэу сьдэуцтэу апэкIэ лъыкIотэнхи? Ау а пстэуми уяджэ, уягупшысэ зыхъукIэ заоу къызыкIэрызыжъыгъэхэ къодьер, ащ зэщигъэкъогъэ хъызмэтыр, псэуальэхэр, псэупIэхэр, гъэблэшхо, огъушхо зэо уж илъэхсэр, лэжъапкIи къарамытэу, хъакъулахь инхэри апшгъэ дэлъэу, хэгъэгур, колхозыр, къуаджэр къинышхо зэрэхэтыгъэзи, къин пIон уфимытэу, щыIэкIэ зэжъум ыфызыхэу илъэхсэр цIыфмэ къызэпамычыгъахэ фэд. Романэу ыпшгъэкIэ зигугъу къэтшIыгъэхэм ахэмэ афэдэ лъэныкъо горэхэм ащылIымыIэхэуи щытэп, ау ахэр къэлотэн-къэгъэлъэгъоным, гупшысэ зэфэхьысыжъым гупчэ ащыхъухэрэп, лъапсэр къыдиубытэу къащызэлухыгъэхэп. Ащ ычIыпIэкIэ пэщэ дэгъу колхозым, къуаджэм агъотмэ, пшысэмэ ахэт лIыхъужъхэм

афэдэхэу, а кѳин пстэоу апэ кѳэкѳыхэрэр зэ илѳыгѳокѳэ зэшѳуихынхэм, гѳогу занкѳэм тырищѳэжынхэм игугѳэ-гупшысэ кѳызэбѳкѳырэ произведениехэр макѳэхэп.

А пстэур адыгэ усэми игупчэ итыгѳэх. Гумэкѳ зыхэмылѳ макѳэ гѳэлѳэшыгѳэкѳэ щыѳакѳэу зыхэтхэм, хэгѳэгум, партием, ахэмэ япэщэ лѳышѳхѳэхэм ящытхѳу Югѳэныр ыпэ ишѳырэ нэшэнэ шѳхѳалэу щытыгѳ. Алѳэхѳанэм литературэм кѳыхэхѳэгѳэ Мэщбэшѳэ Исхѳакѳ ар дэгѳу дэдэу кѳыѳуагѳ: «Сиегѳэжѳэгѳум кѳызгурыѳуагѳ литературэр зэрэгѳэкѳэрэкѳлэгѳащэр, щыѳэныгѳэм кѳэрычыгѳэу бэхэр зэрэтхэрэр.

Щыѳэныгѳэр кѳиныгѳ, гѳаблэ тигѳалѳэу, тшхын тымыгѳотэу теджэщтыгѳэ. Ау тхакѳохэм ащыщхэм щыѳэныгѳэр лѳэш дэдэу агѳэкѳэрэкѳлэщтыгѳэ... А лѳэхѳаным кѳызгурыѳуагѳ цѳыфхэм ящыкѳагѳэр нэмыкѳэу зэрэщытыр, «шѳонтырпэо усэхэм» яуахѳтэ зэрикѳыгѳэр. Ау ащ есагѳэхэм ягѳэштэгѳоягѳ, жѳыбгѳэм ыгѳэсысырэ тхѳапэм, псынэкѳлэчѳым амакѳэ зэхягѳэхыгѳоягѳ» (гѳээ. «Адыгэ макѳ», шышѳхѳэлум (августым) и 8, 2003-рэ илѳэс).

Литературэм аущтэу ышэкѳэ лѳыкѳлотэн зэримылѳэкѳыщтыр, хэхѳоныгѳэ зэримышѳыщтыр тхэкѳо нахѳыжѳхэм ащыщхэми кѳагурымыѳоу, ащ игупшысэ ахэр хэмытхэу щытыгѳэп. Анахѳэу ар зитворчествэ кѳыхэщыгѳэри Кѳэрэщэ Тембот.

Аукѳодые Юфэу щытэп мы литературнэ лѳэхѳанэу зигугѳу тшѳырэр кѳэмысызи повестэу «Шапсыгѳэ пшѳашѳэмрэ» романэу «Состязание с мечтой» (адыгабзэкѳэ «Типшѳашѳэхэр») зыѳилорэмрэ ихудожественнэ-творчэскэ гупшысэ зэдыхэлѳыхэу зэритхѳыщтыгѳэхэр. Ппоэн хѳумэ «Шапсыгѳэ пшѳашѳэр» нахѳ ыпэ итыѳоуи ытхыгѳ (1951-рэ илѳэсым кѳыдэкѳыгѳ), романыр нахѳ ыуж кѳынагѳ.

Лѳэхѳанэу, Юфыгѳоу кѳаубытыхэрэр зэпэчыжѳэхэми, апэрэ еплѳыгѳомкѳэ мы произведениитѳумэ зэфэдэ екѳоллэкѳэ-кѳэгѳэлѳэгѳуакѳэу кѳахэбгѳэщыщтыр макѳлэп. Геройхэм якѳыхэхынрэ произведениемэ япкѳынэ-лынэ ахэр зэрэхэуцохэрэмрэ анахѳэу унэ кѳыкѳлэдзэ. Ащ фэд, гущыѳлэм пае, пшѳашѳэмэ чѳыпѳэу ащаубытыхэрэр: зы бгѳумкѳэ – Гулэз, адрэбгѳумкѳэ – Даус, Биб, Сайд. Повестым хэт Анцокѳорэ романым игерой шѳхѳалэу Шумафэрэ е лѳыжѳхэу Гѳучѳыпсэрэ Озэрмэсрэ афэбгѳазэмэ, ахэри зэбгѳэшшэнхэ плѳэкѳыщт. Аужым класс екѳоллэкѳэм инэшанэхэри зэфэдэу мыхэмэ кѳахэщых. Мыщкѳэ

эстетическэ шапхъэхэу тетыгъор зылыгыгыгъэ политикэмрэ идеологиемрэ къапкырыкылыщтыгъэхэм япхыгъэр бэ.

Ау сыда адэ «Шапсыгъэ пшъашгъэмрэ» «Типшгъашгъэхэмрэ» зэрээтекыхэрэр? Романыр кызыэшлэжыгъэр я 50-рэ ильэсхэм ежъ тхаклор уахътэу зыхэтыгъэм кыыхэхыгъэ хъугъэ-шагъэх. Непэрэ мафэр, непэрэ лыхъужыр, непэрэ хэгъэгу Юфхэр литературэм щыпэрытынхэу, ахэр гупчэм итынхэ фаеу зыщалытэщтыгъэ лъэхъаныгъ ар. Ащ елытыгъэмэ, «Шапсыгъэ пшъашгъэр» тарихъ чыжъэм – я XIX-рэ лэшлэгъум иублаплэхэм адэжъ адыгэхэм ящылэклагъэм кыыхэхыгъ. Ежъ ильэпкы цыкыу закъо итарихъ шхъарыкыгъэп алонышъ уагъэмысэнным ищынагъуи ащ пымыллыгъэу щытыгъэп. Шъыпкы, романым кыщигъэльэгъорэ хъугъэ-шагъэхэр зы адыгэ колхоз къуаджэ игъунапкыэ итхэми, ахэр зэпхыгъэхэр хэгъэгу зэрэпсау Юфыгъох, колхозым, коллектив щылаклэм хэхъоныгъэ ашыныр, ахэр апэклэ лыкылотэнхэр, ащ пае коммунист пэщэ дэгъу кыыхэхыгъэныр арых. Ахэмэ язэшлохын дэймрэ дэгъумрэ, жъымрэ клэмрэ зыщызэпыщыт нравственнэ Юфыгъохэми япхыгъэх. Пшъашгъэхэри, Шумафи, нэмыкы героихэри а гъунапкыгъэхэм къащызэлухыгъэх.

А пстэуми мэхъанэ ямылагъэу кызышлэобгъэшл хъушгъап. Советскэ литературэклэ тызаджэщтыгъэм ихэхъоныгъэ гъогу щыщ шьолгыр инэу ар кызыэтынэжыгъ. Тетыгъор зылыгыгыгъэ эстетикэм игъунапкыэ итыгъэми, Клэрэщэ Тембот илэпэлэсэнныгъэ ин кызыщызэлухыгъэ тхыгъэмэ ащыщыгъ «Типшгъашгъэхэри».

Ау романым елытыгъэмэ, «Шапсыгъэ пшъашгъэм» гупшысэу пхырыщыгъэр нэмыкыгъ. Ащ кыуачлэу хэлгыр зэклэ лъэпкыым итарихъ, игумэкл, инасын кызыэлухыгъэнхэм фэлорышлэ. Ахэмэ яшъолгыр илгъэу адыгэхэм ящылэклэ-псэуклагъэр, шэн-зекыуаклэхэу, хэбзэ-бзыпхъэхэу илгъэс минхэм къаклокл зэрагъэулугъэхэр кызыэлухых. Унэгъо хызмэт зехъаклэм, нахыжъ – нахыкылэ зэфыщытыклэм, хыаклэщ къэбарым, нысэщэ джэгу зэхэщаклэм, нэмыкыбэхэми ягугъу умышпыжымыи, адыгэмэ яшыгъэсаклэ, шызэтегъэуцуаклэ фэгъэхыгыгъэу Гъучыпсэ лыжъым ижэдэклэу повестым кыщыцуатэрэм лъэпкыым зэригъэулугъэ хъарзынэщыруапашхъэ кырегъэуцо.

А пстэур дэгъоу кыщылгъэгуагъ пшысэм пэблэгъэ лыхъужъ сюжетэу тхаклом кыыхыгъэм. Гулэз, Анцокъо, ащ

ишэу Налмэс япхыгъэ хъугъэ-шлэгъэ хьаламэтмэ язакъоми къэлотэныр зэкIэ зылэклаубытэ. Ау мы пстэуми пшысэм игъунапкъэ зыкIи зэпачырэп, реальнэ цылаклэм ишапхъэхэм ахэр арыкIхэрэп. Ащ фэдэ гухэлъи илагъэп тхаклом. ЯмышпIыкIэ сюжетыр, лIыхъужыгъэр къызэбэклирэ, узылэпызыщэрэ хъугъэ-шлагъэхэр илэпылэгъухэу ар нахь зыпылбыр лъэпкъ гупшысэмрэ нэшанэмрэ къызэлэуихынхэр, ащкIэ цIыфым къырыкIуагъэр, ащ инасып, ыгу ихъыкIырэ-ишпIыкIыхэрэп IэубытышIэ ышпIынхэр арых. Ащ къыпкъырыкIыгъ зы бгъумкIэ реализмэр, психологизмэм илъэныкъо зэфэшхъафхэр, адрэбгъумкIэ лъэпкъ художественнэ гупшысакIэр, адыгэ Iорыуатэмэ къэлотэклэ-къэгъэлъэгъокIэ амал бай дэдэхэу ялэхэр КIэрэщэ Т. мы повестым пытэу цызэрипхынхэ зыкIилъэкIыгъэр. «Шапсыгъэ пшгъашъэми», ащ къыкIэлъыкIогъэ повестхэу «Хьаджрэтми», «Пшгъашъэмрэ шэхъо пагэмрэ» зыфилорэми лъэпкъым итыгъуаси инепи зэпхыгъэхэу, зы шгъолбыр илгъхэу къэгъэлъэгъогъэным игъунапкъэ чыжъэу зэлэухыгъ, лъэпкъ художественнэ характерым тарихъ еплъыкIэр зылгъэпсэ эстетическэ амалыр пигъохыгъ. Лъэхъанэу зыщитхыгъэхэр къыдэплгытэмэ, художественнэ гупшысэр тIэклэ нэмылэми нахь шгъафит зэрэхъугъэм мы произведениехэр ипыхъатыгъэх.

Литературэмрэ искусствэмрэ ядунай тIэклэ нахь къызэрэфэбагъэр, цIыфым инасып, къырыкIуагъэм, ащ ыгу ихъыкIырэ-ишпIыкIыхэрэм тхакIохэр нахь алгыплгъэхэу зэрэхъугъэр къахэщыгъ адрэ нахьыжъхэу литературэм цылажъэхэрэм ялэшлагъэхэми, анахъэу Еутых Аскэр итхылгъэу «Зы бзылфыгъэ итхыд» зыфилорэм (1960).

Мыщ дэтхэр ыпэклэ, зэо уж илъэсхэм ялэхъан, къыхиутыгъэгъэ произведениехэм зэратекIыхэрэр бэклIай. Анахъэу уналэ зытеудзэрэр заом ыпэклэ къыхиутыгъэгъэ повестэу «Сшынахьыжъ» зыфилорэм ижанрэ гъэпсыкIэу, къэлотэклэ-къэгъэлъэгъокIэ амалхэу зэо уж произведениехэм ахэкIокIэжыгъагъэхэр «Зы бзылфыгъэ итхыдэм» джыри нахь лъэгъупхъэхэу, алгъапсэхэр нахь куухэу къызэрэщылгъэгъожыгъэхэр ары. Адыгэ бзылфыгъэ къызэрыкIоу къоджэ цылэклэ Iужьум къыхэхъухъагъэу Щащэ ищылэныгъэ гъогу я 20-рэ илъэс хьылгъэхэм якъыхъагъухэм къащыублагъэу зэо уж лъэхъанэм къынэсыжъэу къегъэлъагъо.

Къэзыуцухьэрэ дунаим, цылакэм, цыфхэм лъэныкыуабэу ар зэряпхыгъэр, акылыр, лушыгъэр, гуклэгъур къебэкыхэзэ иллэу Аслъанбэч ар зэрэфыщытыри, ежъ ищылэклэ насып зэригъэпсырэри лирическэ къэлотэклэ шъхьафитым авторым къыщызэлъуихын ылтэкыгъ. Хъугъэ-шлэгъэ зэфэшъхьафхэм, цылакэм игъэзэплэ клэкыхэу изэкълэтыкыуаклэ, ихыыаклэ къэзыгъэлъагъохэрэми ащимыухьэу Щащэ къырыкыуагъэр ахэми апхырищыгъ.

Арышгъ, клэкыу зэфэпхысыжын хъумэ, Клэрэщэ Тембот тарихым къыхихыгъэ произведениехэу ытхыгъэхэм лъэпкъ нэщанэр итыгъуаси инепи зэдиыгъэу, клэгъэтхыгъэу, цылакэм пытэу хэгъэуцуагъэу къыгъэлъагъоу зэрэригъэжыагъэр а лъэхъаныклэм иублаплэмэ ащыщыгъ. Джащ фэд Еутых Аскэри колхоз къуаджэм ицыфхэм ящылэклэ икъэгъэлъэгъон нэмыкълэ екллоллэ къыфигъотыгъ, лъапсэхэр дийыгъэу непэрэ лъэпкъ цылакэр зытет шъыпкъэр художественнэ гупшысэм цызэфихысыжыгъэу ыублагъ. А лъэныкъомклэ ари ящэнэрэ литературнэ лъэхъаныклэм икъежъэн хэлэжыагъ. Ахэмэ афэдэ лъэныкъо горэхэр нэмыкълэ писателымэ япроизведениемэ къахэбгъотэн плъэкын.

Ахэр зэкълэ тэрэзых. Ау клэгъэтхыгъэу мыщ фэдэ гупшысэ къыхэушъхьафыкыгъэн фае: а ящэнэрэ литературнэ лъэхъанэу зигугъу тшырэр социологическэу ыкли эстетическэу къыхэушъхьафыкыгъэным, ыпэкълэ ар лыгъэкълотэгъэным клэщаклоу, лъапсэу, пкъэоу фэхъугъэхэр Мэщбэшлэ Исхыакъ, Iэшъынэ Хъазрэт, Бэрэтэрэ Хъамид. Мэщбашлэм адыгэ усэр философиемклэ, гупшысэ кууклэ ыушъагъ, адыгэ романыр гъогуклэ тырищагъ, тарихь екллолакэр ащ щигъэпытагъ, ренэу зыфыщыкълэщтыгъэ психологизмэр клильхыагъ. Iэшъынам адыгэ прозэр жанрэ цыкълухэмклэ, анахьэу повестымрэ рассказымырэкълэ ыгъэбаигъ, лирическэ мэкъэ шъабэр ахэмэ аклильхыагъ, ар илэпылэгъоу цыф къызэрыкълэхэм, анахьэу ныбжыкълэхэм ягугъэ-гупшысэхэм, ягумэкълэхэм, ялэклоцлэ дунай, агу ихыкылырэ-ишыкылыхэрэм алылэсыгъ. Бэрэтарэр гъэкълэрэкълэгъэ мэкъэ лъэшым адыгэ усэр клэрызыщыгъэмэ апэ ит. Гушлуагъуи нэшхъэйгъуи пытэу зыщызэлпхыгъэ цыф зэхашлэр, тыкъэзыуцухьэрэ природэр, тызхэт дунайр, шлульэгъу

дахэр адыгэ усэм илэрылхьэ ышшыгь, ащкӀэ кьэжыгэ гупшысэ куум ар хицагь.

Ащ даклоу хэгъэунэфыкыгъэн фае мыхэмэ ащыщ горэми писатель нахьыжъмэ ятрадициехэр, опыт зэгъэулугъэу ялэр зэрашымыгъэзыягъэр. А традициехэр лэубытыплэ ашыхэзэ, агъэбайхэзэ, литературэр ыпэклэ лъагъэклотагь. Ахэмэ ялъэуж рыкыуагъэх Кошбэе Пшымафэ, КъумпӀыл Къадырбэч, Къуекъо Налбий, Пэнэшыу Сэфэр, Цуякъо Юныс, Нэхэе Руслъан, Бэгъ Нурбий, Емыж МулиӀэт, Лыхэсэ Мухьдин, нэмыкӀхэри. Жанрэ пстэуми зэфэдэу игъэклотыгъэу хэхъоныгъэ зэрашыгъэр, лъэпкъыр зыгъэгумэжырэ темэхэр, лӀофыгъохэр папцӀэу, куоу, шыпкъагъэ хэлъэу кьалэтхэу зэрэхъугъэр, кьэлотэклэ-кьэгъэлъэгъокӀэ амалхэу литературэр художественнэ лъэгапӀэм фэзыщэхэрэм зызэраушъомбгъугъэр – клэклэу кьэпӀон хъумэ, адыгэ литературэр пкъынэ-лынэ пытэ зилэ художественнэ-эстетическэ системэ псаоу адрэ лъэпкъ литературабэмэ ахэзыгъэуцагъэр нахьыжъи нахьыкӀи зэрэзэхэтэу лӀофэу зэшӀуахыгъэм епхыгь.

Лъэхъанэм кьыздихыгъэ зэхъокӀыныгъэхэр анахь кьызхэщыгъэхэм ащыщых литературэм идееу, темэу, лӀофыгъоу кьыӀэтхэрэм инэу зызэраушъомбгъугъэр, шыӀакӀэм илъэныкъуабэхэр нахь кьызэлъиубытыхэу зэрэхъугъэр. Хэгъэунэфыкыгъэн фае нахьпэклэ писательхэр зылъымылэсыщтыгъэ гупшысэхэр, кьэгъэлъэгъуакӀэхэр произведениехэм кьахафэу зэрэхъугъэр.

Арэу зэрэщытызи кьэралыгъор, хабзэр, тетыгъор зыӀыгь идеологиер, ахэмэ ятамыгъэхэр литературэм ибыракъыгъэх, щыпэрытыгъэх, ахэр ренэу ыпэ ибгъэшъынхэ фэягъэ.

А илъэсипшыхэу зигугъу тшыхэрэм кьахиубытагъэх политикэ-идеологическэ лӀоф инхэу хэгъэгум цызэрахэщтыгъэхэм ягупчэ итыгъэ хъугъэ-шӀагъэхэу 1917-рэ илъэсым щыӀэгъэ социалистическэ революциер илъэс 50, етӀанэ 60, В. И. Лениыр кьызыхъугъэр илъэси 100, СССР-р зызэхацагъэр илъэс 50 зэрэхъугъэхэр, КПСС-м исъездхэу щыӀагъэхэр. Нахьпэрэм фэмыдэу общественнэ щыӀэклэ-гупшысакӀэр нахь пытэу, шӀокӀыплэ имыӀэу арапхэу, класс, партийнэ еклӀлакӀэр нахь клэгъэтхэу зыщыхъугъэ лъэхъаныгъ ар. А пстэумэ яфэмэ-бжъымэ ин литературэм

къатырихъагъ. А пстэумэ апкъ къиклыгъ историкэ-революционнэ темэм ащ пэрытныгъэр зэрэщиубытыгъэри. Заом ыпэрэ илъэсхэми литературэр ащ лъымылэсыщтыгъэу щытэп, угу къэклыжыхэ хъуцт повестхэу «Гъогур Iухыгъ» (Лъэустэн Юсыф), «Сшынахыжъ» (Еутых Аскэр) зыфиохэрэр. Ау мы лъэхъанэу зигугъу къэтшырэм а темэр нахь клэгъэтхыгъэу, нахь шъуамбгъоу кыхэуцуагъ. Зыцлэ къеплощтхэм ащыщых романхэу «Шэуджэн Мос» (Кэстэнэ Дмитрий) – апэрэ тхылгыр 1970-рэ, ятIонэрэр 1974-рэ илъэсых). А зы илъэс закъом – 1971-м – кыызэдыдэжыгъэх «Нэфшгъэго лъагъохэр» (МэщбэшIэ Исхъакъ), «Мыжъоф кухъ» (Еутых Аскэр), «Пшъашгэмэ янэфылъ» (Лъэустэн Юсыф). Охътэ зэкIэлъыкIуакIэмкIэ я XIX-рэ лIэшIэгъум ыкIэхэм къащыублагъэу я XX-рэ лIэшIэгъум ия 20-рэ илъэсхэм къанэсыжъэу адыгэ къуаджэм гъогу хылыгъэу къыкIугъэр къызэлъаубыты. А лъэпкъ щылаклэр 1905–1907-рэ щыIэгъэ революцием, апэрэ дунэе заом, нэужым 1917-рэ илъэсым ифевраль ыкIи иоктябрэ ащыIэгъэ революциехэм, граждан заом, ахэмэ аужи Россием илгыгъэ класс банэхэу адыгэ къуаджэми щызымыухъагъэм япхыгъэу къагъэлъагъо.

Мы романхэм зэфэдэ гушшысэкIэ-къэлъэгъуакIэу ахэлгыр макIэп. Ар зы идеологие гъунапкъэм писательхэр зэрэзэдитхэм бэкIэ епхыгъ. Арэу щытми, автор пэпчъ ежъ игъогу рыкIоным пылъ. Кэстэнэ Дмитрий кыгъэлъэгъорэ цыфхэм, хъугъэ-шIагъэхэм анахыбэхэр щыIэгъэ шъыпкъэх – романыр апэрэ адыгэ большевик-революционерэу Шэуджэн Мосэ ехыллагъ. ауцтэу зэрэщытым ежъ илахь къиныгъохэри кыыздихыгъэх. Герой шъхъалэм кыгъэшIэгъэ илъэсхэр зэкIэ кыызэриубытэрэ роман охътэ зэпыщыгъэр, хъугъэ-шIэгъэ жъугъэхэу зылтылэсыгъэр зэгъэфэгъуаеу, зы гухэль-гушшысэм, героим ыгу ихъыкIырэ-ишIыкIыхэрэм якъызэлухын фэгъэлорышIэгъуаеу зыщыхъугъэ чIыпIэхэри кыхэкIыгъэх. Лъэустэн Юсыф иромани героимэ ащыщхэм язекIокIэ-гушшысакIэ икыызэлухын лъэпсэ икыу ымыгъотэу урехыллэми, социальнэ щыIэклэ Iужжым изэхэфын, психологическэ сурэтхэр нахь куу зэрэщыхъугъэхэр критикэм хигъэунэфыкIыгъ.

МэщбэшIэ Исхъакърэ Еутых Аскэрырэ яроманхэри шэпхъэ гъэнэфагъэ зилэ эстетикэу зэкIэ зэрыгъуазэхэрэм шъхъарымыкIыхэ фэд. Ау мыхэмэ къагъэлъэгъорэ цыфхэр

узэнкыгъахэхэу, щыклагэ гори ямылау, дэхи амышлау ягъогу занкылау рыкылохэу щытхэп. Ахэр лъэныкыуабэу зэхэлъых, зэпыщыт нэшанэхэри ялэх. Анахэу ар Джамболэт («Нэфшгъэо лъагъохэр»), Къалыкыо Хьаджэм («Мыжыоф кухь») яолъэгъулэ. Ахэмэ язекыкыла-шыкыла, ягупшысакыла ушгъагъоу, лъапсэу фэхъугъэр, агу ихъыкырэр, япсихологие, ялэпкы нэшанэхэр кызылэхыгъэнхэм авторхэр нахь пылгъых. Мы аужырэ авторитетумэ революцием фэгъэхыгъэ темэм нэужкы кыфагъэзэжыгъ. Еутых Аскэр ытхыгъэхэм зэкылэмэ ар апхырыщыгъ – «Глоток родниковой воды» (1977), «Баржа» (1983), «Бычъя кровь» (1994). «Гоцэунай» (1985) зыфигорэ романым Шэуджэн Мосэ ишгъагъусэ Гоцэунай зыфэдагъэр, еж ыгукыла ыштагъэми, хъугъэ-шагъэмэ зылашагъэми, илэ зэрыкыгъэ гъогу зэрэтэхъагъэр, бзылфыгъэ лыхъужыгъэу зэрэщытыгъэр, революцием шлошгъуныгъэу фырилэм зэрэтекодэжыгъэр Мэщбэшлэ Исхыакъ кыегъэлагъох.

Тарихь благъэу революцием епхыгъэм нахь мымакылау лэшлэгъу чыжымэ уахэзыщэрэ художественнэ гупшысэри адыгэ литературэм илэрылгъагъ. Кыларэщэ Тембот и «Шапсыгъэ пшъашъ», ащ кыкыкыла-кылогъэ произведениехэм ягугъу кыэтшыгъагъ. Лъэхъанэу тыкызытегупшылэрэм кыыриубытагъ ащ ироманэу «Шыу закъор» (1973). Хъугъэ-шлэгъэ хыалэмэтыр ылапсэу лыхъужы сюжетыр егъэпсымы, ыпэрэмэ афэдэу тхакылом ыналэ зытетыр ижырэ адыгэм ищылэкыла-псэуны, ишэн-зекылакы, ихудожественнэ зэхэтыкы, ахэмкыла кыкылызэ лэпкы нэшанэхэр, гупшысэкыла-еплыкылахэр, психологиер кызылэуихынхэр арых.

Кыларэщэ Тембот изакъоп мыщ лылысыгъэр. Роман убгъугъэ инэу, эпосе жанрэм енэцкылау тхыгъэ «Бзыкыо заом» (апэрэ тхылыр 1976-рэ илэс, ятлонэрэр – 1978) Мэщбэшлэ Исхыакъ лъапсэу фишыгъэр я XVIII-рэ лэшлэгъум икылауххэм адэжы адыгэмэ ящылэныгъэ чыплэ ин щызыубытыгъэ Бзыкыо заор ары. Мэщбэшлэ Исхыакъ итворчествэ дыхэтэу мыщ джыри кыфэдгъэзэжыщт. Ау джы дэдэм хэгъэунэфыкыгъэмэ хъуцт тарихь лъапсэ романым фэзышырэ хъугъэ-шагъэхэм – еж заор зэрэкуагъэм, адыгэмэ ялэпкы зэфыщытыкылахэм, урысые хэгъэгум зэрэфыщытхэм, обществэм илофхэр зэрэзрахэщытыгъэхэм афэшгъафэу нэбгрэ зырызхэм, унэгъо шгъафхэм яхыишгъэкыла, ящылэкыла кыырыкылауагъэмкыла, яшэн-

зекIуакIэхэмкIэ лъэпкъ гупшысэр, психологиер, характерыр зынэсыгъэхэр зэрэкигIгъэтхъыхэрэр.

Прозэм имызакъоу тарихъ чыжьи тарихъ благъи алъыIэсыгъэх поэзиери драматургиери. МэщбэшIэ Исхьякъ ипоэмэу «Хыуай» (1969), Бэрэтэрэ Хьамидэ ипоэмэу «МэфакIэм ипчэдыжъ» (1987), Шъхьаплъэкъо Хьисэ идрамэхэу «Шарлотта-Айщэт», «Зигъонэмысым икъашъу», «Шэуджэн Мос» зыфилохэрэм, нэмыкIхэми адыгэ литературэмрэ искусствэмрэ чIыпIэ ин ащаубытыгъ.

БлэкIыгъэ лъэхъанэхэр адыгэ литературэм кызыэригъэлъагъорэм игугъу пшIыщтмэ, хэмыгъшъхьафыкIын плъэкIыщтгэп хэгъэгу зэошхоу 1941–1945-рэ илъэсхэм щылагъэм итемэ. Заор кызыщежъэгъэ илъэсхэм къащыублагъэу джырэ тилъэхъан кынынэсыжъэу шыуамбгъоу адыгэ литературэм а темэр пхырыщыгъ. Ащ лъымыIэсыгъэ адыгэ тхакIуи усакIуи къэгъотыгъуай.

Жанрэ пстэури кызыэлъаубытэу, къэIотэкIэ-къэгъэлъэгъуакIэхэмкIэ зэфэшъхьафхэу зигугъу тшырэ лъэхъанэм илитературэ ахэмэ къагъэбаигъ. Адыгэ дзэкIолIэу Советскэ Союзым и Лыхъужъ хъугъэмэ зэкIэмэ, адыгэ хэкум икIэлэ шIугъэхэу хэгъэгум иухъумаIомэ ащыщыбэхэм яхьылIэгъэ документальнэ очеркхэр, рассказхэр, повестхэр, поэмэхэр, усэхэр я 60–70-рэ илъэсхэм кыыхаутыгъэх. Журналистхэм шIэныгъэлэжъхэм атхыгъэу ахэмэ ахэтыр макIэп, ау гупчэр зыIыгъыгъэхэр заом хэлэжъэгъэ тхакIохэу Пэрэныкъо Мурат, Кэстэнэ Дмитрий, Лъэустэн Юсыф, Еутых Аскэр, Жэнэ Къырымыз, Шъхьаплъэкъо Хьис, нэмыкIхэри арых. Хъугъэ-шIэгъэ шыпкъэхэу къагъэлъагъохэрэм афэшъхьафэу мыхэмэ япроизвeдениемэ ягероймэ ащыщыбэхэр фронтовикых, заом ыпсыхъажыгъэ лэжъэкIо кызыэрыкIох, Iэшъхъэтетых, цIыф пэрытых.

ЗэуапIэм щыхъугъэ-щышIагъэхэм е пым ыубытыгъэ чIыналъэхэм щыIэкIэ хъазабэу цIыфхэм ащыряIагъэр, лыхъужыгъэу ащызэрахъагъэр документальнэ лъапсэ зилэ художественнэ-зэфэхьысыжъ амалхэмкIэ кызыIотыкIырэ повестхэр, романхэр тилитературэ кыыхэхъуагъэх. ЗыцIэ къепIощтыр макIэп. Ахэмэ ащыщых романхэу «Заом имафэхэр» (Шъхьаплъэкъо Хьис), «Насып нал» (Лъэустэн Юсыф), повестхэу

«Зыщышгумыгъэгъуш» (Шәуджән Аюб), «Гъогууан» (Бахъукъо Ердэжыбэ), «Заом итыркъохэр» (Теуцожь Хъабиб), «Лъыпсыр зыщагъэчъэгъэ лъагъохэр» (Ордән Наиб), нэмыкыбэхэри.

Зәо уж апэрэ поэтичәскә тхыгъэмә къащыублагъәу мы темәр ихудожественнә гушшысә хәмылгыгъәу адыгә усакохәми ахэтәп. Заом хәтыгъә нахыжъхәу Пәрәныкыо Мурат, Яхъуллә Сәфәр, Еутых Аскәр, Жәнә Къырымызә, Хъэдәгъәллә Аскәр язакъоп зигугъу тшырәр. Лъәхъанәу тыкыызтегушыләрәм литературәм къыхәхъагъэмә зафәбгъазәмә, щысәу къәпхыын плъәкыщтыри макләп. Ащ фәдәх Мәщбәшлә Исхъакъ иусәхәу «Хъамамәм», «Шъузабәхәр», Бәрәтәрә Хъамид ытхыгъәхәу «Щәпакл», «Тичылә шъузхәр», «Брест имыжъохәр», нэмыкыбэхэри. Мыщ дэжыым хәбгъәунәфыкыныр ифәшгъуаш бләкыгъә Хәгъәгу зәошхор адыгә поэмәм итемә шъхәләу къызәрәрыкорәр. Къәплгытә къодыеми ар нафә къыпфәхъу: «Сшынахыжъ» (Мәщбәшлә Исхъакъ), «Сшыпхъу тәмабгъу» (Бәрәтәрә Хъамид), «Ныбджәгъум икыәщән» (Хъадәгъәллә Аскәр), «Дзәкылләхәр» (Къумпыл Къадырбәч), «Лыгъәшләп» (Нәхәе Руслъан), «Шъхъәгъус» (Лшыхәсә Мухъдин), нэмыкыбэхэри.

Поэзием фәдә къабзәу адыгә драматургиеми ыналә лъәшәу тетыгъ а темәм. Шъхәапльәкыо Хыисә идрамәхәу «Дәут», «Тыркъохәр», «Сянә ыцкәлә» зыфиохәрәм, Мурәтә Чәпай и «Шъузабәхәм», нэмыкыхәми атыхыгъә спектаклхәр адыгә театрәм ыгъәуцугъәх, хәкум икыоджабәмә къащагъәлгъәуагъәх.

Мы зыцкә къәтгуагъәхәм ащыщхәри хәтхәу хәушъхәафыкыгъәу узтегушылән фәе произвәдиябә заом ехыллагъәу адыгә литературәм къыхәуцауагъ: Мәщбәшлә Исхъакъ ироманәу «Агъәерәм ежәжъхәрәп», «Цыфыр тло къәхъурәп», «Ильәс фыргынәхәр», «Шу шлпсым хадз», Еутых Аскәр иповестхәу «Зы бзыльфыгъә итхыд», «Цыфым ильәуж», «Дәсант»; Иәшгынә Хъазрәт ытхыгъәхәу «Зәфаклу», «Мыжъо лъәмыджым дәжъ», «Августым иаужырә тхъәмаф», «Уләшыгъә цыфхәр»; Кошбәе Пщымаф иехәу «Тәтәжъ», «Мәфибл уай», «Аслъанбәч икыамәхәр», «Гум хәлль мастәр», «Тыгъужыым о ептырәр ышхырәп»; Пәнәшгъу Сәфәр и «Ушәтлыл»; Цуякыо Юныс иповестәу «Къәшгъуакыом икыам», нэмыкыбэхэри. Мыхәмә япхыгъәх я 60–80-рә ильәсхәм адыгә литературәм, анахъәу прозәм, нравственнә-философскә гушшысәу хәлгыр нахъ куу

зэрэхтүгээр, жанрэ шыкIэ-гъэпсыкIэмэ зызэраушгъомбгтүгээр, кьэIотэкIэ-кьэгъэлъэгъокIэ амалхэу тхакIомэ аIэкIэлъхэр художественнэ-эстетическэ шэпхэ инхэм зэрауцуагъэхэр.

Мы произведениехэм хтүгээ-шIагъэхэр сыд фэдизэу ащыгъэшIэгъонхэми, цыфыр ахэмэ ахэткIухьэрэп. Е илIыхтүжыгъэ, ихэгъэгурэ илъэпкърэ гуфэбагъэу афыриIэр кьызщызэлIуихын, е игумэхэгъэ-кьэрэбгъагъэ, икIумалыгъэ кьызщылъэгъон чIыпI нахьыбэрэмкIэ тхакIохэм ар зырагъэуцорэр. Е улIын, е улIэн зыфэпIощт нравственнэ ушэтыпIэ иным ащ изекIокIэ-гупшысакIэхэм психологическэ лъапсэу яIэр кьызэлIуахы. А героим уIэгъэ хьылъэхэр телъхэу, ыIэ е ыIьякьо пымытыжъэу заом кьикIыжыгъэу, кьызхэхъажыгъэ щыIакIэри ащ нахь мышIоу уIукIэщт. Ипшгъэрылъ шгъхалэ зэригъэцэIагъэм, текIоныгъэр кьызэрэдахыгъэм, анахь зыщыкьиными ихэгъэгу зэрэфэшгъыпкьагъэм игушхоныгъэ чIэтэу ар мэлсэу. Ау нэмыкI героихэри ахэтых а произведениехэм. А охтэ хьылгэр зигъэбылгызэ чIышIэ рэхъат горэм щизыхыгъи, кIумалыгъэу зэрихъагъэм пае тIэкIу агъэшщыни ифитныгъэки ищыIакIэкIи заом кьэкIыжыгъэм нахь мыдэеу псэуи уаIукIэщт. Ащи изакъоп, пыимэ адежьэжыыхи, илъэс пчъагъэхэм зыдэщылэхэри амышIэхэу нэмыкI хэгъэгумэ ащыпсэугъэхэу, джы яхэкужъ бэны афэхъунэу чIыгу залэ цагъотмэ езэгъынхэри, ащ имызакъоу кьэзыгъэзэжьи зи мыхтүгъахэм фэдэу кьуаджэм кьыхэтIысхъажыгъэу псэхэри ахэтых.

А пстэумэ цыфыгъэм, адыгагъэм, гукIэгъум, фэбгъэгъун-фэмыгъэгъуным, нэмыкI лъэныкIуабэхэу гуманизм зыфэпIощтым епхыгъэхэм уарегъэгупшысэ. А гупшысэм цыфым итыгъуаси инепи пыгъэу цызэпхыгъэх.

Тарихъ чыжьи тарихъ благъи гум римынэу блэкIыгъэм имафэ бэкIаерэ кьыфигъэзэжыщтыгъэми, литературэм анахь гумэкIэу иIагъэр непэрэ щыIакIэр арыгъэ. Ари темэ зэфэшгъафыбэу зэбгырыкIыщтыгъэ. Колхоз-совхозхэм, завод-фабрикхэм яIофшIакIэ, ахэмэ япэцэ пэрытхэр, яIофышIэхэр, анахьэу рабочхэр гупчэм итынхэ фаеу пшгъэрылхэр литературэм кьыфагъэуцущтыгъэх. Произведениемэ яшIогъэ-щыкIагъэхэм ямылгытыгъэу литературэми ар амыгъэцэIэу щытыгъэп. Ау рабочэ классым икьэгъэлъэгъонкIэ адыгэ литературэм ыгъэхъагъэ щыIэп, рассказ, очерк заул ныIэп

кыыхаутыгъэр. Ар бгъэшлэгъонэуи щытыгъэп. Адыгэ народым нахьыпэкIэ промышленностым, рабочэ классым итрадициехэр иIагъэхэп, лъэхъанэу зигугъу тшIырэм адыгэ хэкум ахэмэ дэхэкIаеу защаушъомбгъугъэми, титхакIохэм япкъынэ-лынэ, ятворческэ гупшысэ куоу ар хэхъагъэу щытыгъэп. Ахэр зэкIэ мэкъумэщышIэ унагъохэм къарыхъухъагъэх, адыгэ къуаджэхэм къадэкIыгъэх. А къуаджэри, ащ итыгъуаси инепи, ищыIакIи, ищыIфхэри дэгъоу ашIэщтыгъэх. Джары зэкIэ тилитературэ адыгэ къуаджэм фэгъэхыгъэ Iоми узкIыхэмьукъоштыр. А илъэххэу зигугъу тшIыхэрэм жанрэ пстэхэми арылхэу прозекIи, усэки атхыгъэр бэ. Документальнэми къэугупшысыгъэми очеркхэу, рассказхэу, повестхэу, поэмэхэу кыыхаутыгъэхэм афэшъафэу «колхоз романкIэ» зэджагъэхэу зэкIэ советскэ литературэр кызыэлъызыубытыщтыгъэри адыгэ литературэм ыпэкIэ щылыкIотагъ.

Ащ зэу ишыхъатмэ ащыщ Кэстэнэ Дмитрий ироманэу «ПсыгуIанэр» (1967). ЗэныбджэгъуитIумэ – колхоз тхъаматэу Даутэрэ партием ирайком исекретарэу Къамболэтрэ яIэнэтIэ зехъакIэхэр, язекIокIэ-еплгыкIэхэр зэпигъэуцухэзэ, социальнэ, нравственнэ, психологическэ Iофыгъо инхэр авторым къелэтых. Цыфмэ ялгытэныгъэ чIэмынэу, цыхъэ кыпфашIэу, апэ узэритыр зэхашIэзэ ахэр кыплгыкIонхэм лъапсэу, мэхъанэу иIэр кыгыгъэлъэгъоным тхакIор пылъ. А пстэур колхозым, районым ягумэкIхэм апхырыщыгъэ. Эстетическэ шэпхъэ гъэнэфагъэхэу а лъэхъанэм щыIагъэхэм ягъунапкъэ авторыр имыкIыгъэми, апэрэ тхылгъхэм ялгытыгъэмэ, мыщ лъэхъанэм ижыкыгъащэ нахь кыыхэщы, социальнэ ыкIи нравственнэ гупшысэр нахь шыкуу.

Колхоз къуаджэм ищыIакIэ фэгъэхыгъэу а лъэхъанэм атхыгъэр макIэп, ау анахь къахэщыгъэр Еутых Аскэр ироманэу «Улица во всю ее длину» (1965) зыфилорэр ары. Iофыгъоу кыпщилэтхэрэмкIэ мыри апэрэ романхэм атемыкIы фэд. А колхоз щыIакIэр, адыгэ къуаджэм икъинхэр, игумэкIхэр арых гупчэм итхэр. Ау екIолIакIэу, къэгъэлъэгъуакIэу къафигъотыгъэхэр нэмыкI шгыпкъэх. Нахьыпэрэ еплгыкIэхэр, ежь иехэри зэрахэтхэу, зэпыригъэзагъэх. Колхозым щызэрахъэрэ хызмэтым икъоу шIуагъэ кызыэримытырэм, цыфмэ ящыIэкIэ-псэукIэ зыкызыэримыIэтырэм, къуаджэми колхозми пэцэныгъэ

тэрээ зэрадызэрамышьэрэм, адыгэгьэ-цыфыгыэ зэхэтыклэр кьуаджэм бэрэ зэрэщаукьорэм, пэщэ лэнатлэм лутхэм еж ашъхьэ ифедэ пае а адыгагьэр бэрэ зэрагьэфедэрэм, нэмыклэньныкыо хьылъэхэу колхоз кьуаджэм иэкономикэ, исоциальнэ ыкли нравственнэ щылаклэ илэхэм, егъэлыегъэщэ чьыплэхэр кьыхафэхэми, тельэшгуагьэхэмыгъэу, шъхьэихыгъэу, лъапсэхэр кьыдиубыгыхэзэ кьыгъэлыгъуагьэх.

Ауцтэу хэбзэ шапхьэ зыхэлъын, идеологиие гьунапкьэ зилэн фэе, зэсэжыгъэхэ кьэлотэклэ-кьэгъэлыгъуаклэхэр зэриукьуагьэхэр зыгу римыхьыгъэхэр хэбзэ лэнатлэхэр зылыгъхэм, ахэмэ ямызакьоу тхаклохэми, критикхэми, тхыльеджэхэми кьахэклэыгъэх. Еутых Аскэр иреализмэ мы романымльэшэу кьыщелыхыгъэу зылытагъэхэрикьэхьугъэх. Шъыпкьэ, адыгэгьэ зехьаклэм, шэн-зеклуаклэхэм, лъэпкь психологиим, хьулъфыгыэ-бзылъфыгыэ зэфыщытыклэхэм якъэгъэлыгъэон зэщыкьукьыгъэ, шъхьэихыгъэщэ, егъэлыгъэ чьыплэхэр кьахэклэыгъэх. Арэу зэрэщытызи лъэхъанэм иузхэм, ищыклагъэхэм, имыхьо-мышлагъэхэм алъапсэхэр кьызэплъэкл имыгъэу кьычлэгъэщынхэм зэрэпыллыгъэм пае Еутых Аскэр гоуцагъэри, романым осэ ин фэзышыгъэри маклэп. Ахэмэ ахэтыгъэх зэльашлэрэ тхэкло, критик, литературовед инхэр.

Джащ фэдэ шъхьэихыгъэ еклолаклэр апигъохзэ колхоз щылаклэм илофыгыо кьинхэр кьыгъэлыгъэонхэм пыллыгъ Пэнэшгу Сэфэри романэу «Шьоу дьджыр» (1989) зетхым. Лэпэрытхыр кьыдамыгъэклэу илъэсишлэ фэдизрэ щылыгъ. Чыгум илэжыни ар зылэжьхэрэми пэщэныгъэу адызэрахьэрэм лъэпсэ тэрээ зэримылэр икьоу авторым кьычлэгъэщыгъ плон плъэклыщтэп. Ау колхозым ихахьо маклэу, ац илофхэр зезыхьэрэ партийнэ, хозяйственнэ пащэхэм амышлагъэри агъэхьагъэу алозэ гъэщцагъэ хэлъэу загъэиныныр, зэшлуамыхыгъэ лофхэр зыпатхэжьынхэр, нэмыкьыгъэ члэукьоцгъэ-зэкьодзагъэхэм зэрясэжыгъэхэр занклэу, шъхьэихыгъэащэу кьыгъэлыгъэоным авторыр зэрэпыллыгъэр ары лэпэрытхыр ац фэдизрэ зыкьыщылыгъэр.

Тарихьым кьыхихыгъэ хьугъэ-шлагъэхэр зигупчэ произведениехэр зэритхызи, непэрэ кьоджэ щылаклэм, колхозым илофхэм Клэрэщэ Темботи чыжьэу аклэрыкьыщтыгъэп. Ац ишыхьатых 1963-рэ илъэсым «Ны лушым ыпхьу» ылуи ытхыгъэ

песэу 1989-рэ ильэсым повесть жанрэм рильхьяжыи «Гур гъэпытэ» зыфилорэ шъхъэр илэу кыыхиутыжыгыгъэр, романэу «Куко» (1968). «Типшъашъэхэр» угу къэзыгъэклыжырэ лэклиб жанрэ нэшанэу илэхэмклэ мыхэри «колхоз роман» зыфэлощтым пылгытагъэх. Колхозым исадлэжь бригадэ хэт пшъэшъэ ныбжыкклэмэ («Куко») е былымэхъо фермэм илофхэм языхтэт («Гур гъэпытэ») къяшлэжыгъэ хъугъэ-шлагъэхэм чыплэ маклэп аубытырэр. Ау ахэр арэп ибэ-нахыбэу тхаклор зыгъэгумэклирэр. Социалнэ щылаклэм, ныбжыкклэмэ язеклоклэ-псэуклэ, яугъэ-гупшысэхэм арипхызнравственнэлофыгъо инхэр «Гургъэпытэм» кыщелэтых. Зэрэпсау лъэпкъ зэхэтыклэм фэгъэхыгъэ гупшысэ иным ишъолгыр ильэу а художественнэ-эстетическэ пшъэрылы иныр нахь игъэклотыгъэу «Куком» щегъэуцу. Адыгэ лъэпкъым лэшлэгъумэ къапкырихыгъэ шэн-зеклоклэ-зэхэтыклэхэр къуаджэм илэжыакломэ, анахъэу ныбжыкклэмэ зэрэзрахъэхэрэр, ахэмэ янравственнэ щылакI, цыфыр обществэм, унагъом зэращызеклорэр, жъымрэ клэмрэ, хъулыфгыгъэмрэ бзылыфгыгъэмрэ зэрэзэфыщытхэр, нысэщэ джэгур, унэгъо лофхэр – бэ тхаклор зылылэсыгъэр. А пстэуми ягупчэ ит герой шъхъалэу Кукор. Авторым ежъ игупшыси иеплыкли занклэу кызыщырилотыкырэ чыплэхэм апхырыщыгъуаеу мэхъуми, Куко ыгу ихыкырэ-ишыкыхэрэмклэ кытлыгызэлэсырэр бэ.

Ац фэдэу зидуховнэ щылаклэ баеу, зигупшысэ куоу, зизэхашлэ инэу лъэхъанэм ихъугъэ-шлагъэхэм закыхызыушъхъафыкыгъэ героим я 60-рэ ильэхэм къащыублагъэу адыгэ литературэм гупчэр нахь щыубытэу регъажъэ. Ац апэу ыкли анахъэу лъэпсэ пытэ зыщидзыгъэр, прозэм ыльэныкыоклэ улабэмэ, лэшъынэ Хъазрэтрэ Коцбэе Пщымафэрэ яповестхэмрэ ярассказхэмрэ, ахэмэ къаклэлыклогъэ Пэнэшъу Сэфэр, Цуякыо Юныс, Теуцожъ Хъабибэ, нэмыкIхэми япроизвениехэр арых. Ахэмэ ахэт геройхэр нахьпэрэм фэдэу шлокыплэ имылэу коммунист-лэшъхъэтет инхэу, колхоз тхъаматэхэу, парторгхэу, район е хэку пацэхэу щытыжыгыгъэхэп. Клэрацэм и Куко, е и Сарэт афэдэхэу непэрэ лэжыекло кызызэрыкIох – чэмыщых, былымахъох, шыкуаох, пхъашлэх, трактористых, шоферых, студентых, еджаплэр къэзыухыгъэ къодые ныбжыкIэх.

Усэн лофым зыфэбгъазэмэ, мэкъэ лэтыгъэр, лозунгыр нахь щыгъэзыыгъэхэу, цыфым игумэкл-гупшысэ изэхашлэ, инасып

нахь лъылэсхэу, хъугъэ-шагъэм, щытхъу псалъэм нахь ахэр нахь ыкылу къэхъухэу зериублагъэр пстэуми апэу Мэщбашлэмрэ Бэрэтарымрэ япхыгъ. Ахэмэ къаклэлтыкыуагъэх Къумпшылыр, Къуекъор, Нэхаир, нэмыкхэри. Непэрэ мафэм игумэки игушлуагъуи, дунаеу тызтетым, щылаклэу тызхэтым яшэо техэ-текли куоу зэхэзышлэрэ лирическэ героим ахэмэ яусэхэр зэкиубытагъэх. Усэкло нахьыжхэу Пэрэныкъом, Жанэм, Яхъуллэм ятхыгъэхэми ахэр лъэныкъо горэхэмклэ къахэщыгъэх.

Ауштэу Томэ, герой шъхьалэхэу романхэм, повестхэм гупчэр ащызылыгъэу хъугъэ-шагъэмэ янахьыбэр къызэшлэкигъэхэр тхаклохэм шагъэзыагъэхэу къызшлэобгъэшл хъуштэп. Литературэм ипшъэрыл къызэрэфашырэм тетэу герой щыклэгъэнчъэхэр, хэукъоныгъэ горэ ашымы псынклэу агъэтэрэзыжъэу, ренэу теклоныгъэр къыдахэу произведениемэ ахэтыгъэх. Гупчэр алыгъэу, щысэтехыплэхэу, шуныгъэ мэхьанэ аклоцылъэу ахэр щытынхэ фэягъэх. Щылаклэм зэрэщыхъурэм нахь идеологиеу, политикэу щылэм ар нахь диштгэщтыгъэ. Ау хэхъоныгъэ зышшырэ, ежъ илэклоцл хабзэ горэхэм арыгъозэрэ литературэр ащ къыщыцуцтыгъэп. Щылаклэм чыплэу щылыгъымкли, ишэн-зеклуаклэхэмкли, ипсихологиекли лужъоу, лъэныкъуабэу зэхэлъ художественнэ типхэр литературэм къыхэуцуагъэх. Мары, гушчылэм пае, Еутыхым ироманэу «Улица во всю ее длину» зыфиорэм хэт колхоз тхаматэу Шъэлэхэо Хьатэжыкыо зи щысэ зытепхын хэлъэп, ышъэ икыгъэу къоджэ лэжъаклохэм апэшлуеклозэ, ежъ ышъхъэ илоф пстэуми апэ ригъэшгызэ, хабзи бзыпхыи зи къырымидзэу къехьы. Ары шъхъае ащ романым гупчэр щылыгъ. Ащ тылгыгаплгъэзэ зеклоклэ дэир авторым тигъэумысын елъэкы.

Мыр дэгъу-дэд е дэй-дэд плонышъ лъэныкъорыгъазэу уяклолэн умылкъэлынэу, щылаклэу зыхэтхэм фэдэу яшэн-зеклуаклэхэри ягупшысакли лужъухэу, лъэныкъуабэхэу къегъэлыагъох Мэщбашлэм герой шъхьалэхэу Алыбэрд Пахьир («Агъаерэм ежъжъхэрэп»), Даримэкыо Аслъан («Цыфыр тло къэхъурэп»), Джамболэт («Нэфшъэгъо лыагъохэр»), нэмыкхэри. Ахэмэ афэдэ геройхэм Кошбаем иповестхэми уащылуклэщт.

Арышъ, щылаклэм зэпыщыт клуачлэхэу, хъугъэ-шагъэхэу къыздихъхэрэм ягупчэ итхэу, цыф шэн-зеклоклэ, еплыкыкыгъушшысэклэ зэфэшхъафхэр лъапсэ зыфэхъугъэ художественнэ

характер гъэшлэгъонхэр литературэм кытыгъэх. Ахэмэ якъыхэхын, якъэгъэлгъгон, яфэшгошэ амалхэри а лъэхъанэм кыыхыгъэх.

Апэу зигугъу къэпшыщтыри мыщ фэдэ лъэныкыу. Лъэхъанэу тыкызытегушылэрэм иублаплэхэм адэжъ Мэщбашлэморэ Бэрэтарымрэ яшлуагъэклэ усэм ипкыынэ-лынэклэ ищыклэгъэ лирическэ зэхашлэр, философскэ гупшысэр ыгъотыгъэу тлогъагъэ. Усэкло нахыжъхэу Пэрэныкыом, Жанэм, Яхъулэм, Хъадэгъалэм ятхыгъэхэми ар ямылгъэулэу щытыгъэп. Ахэмэ яэпическэ усэхэм, ятарихъ поэмэхэм, клэлэцлыкълумэ апай атхыгъэхэм, ясэмэркъэу, лирическэ, патриотическэ ордэхэм гулэтыгъэ-гупхоныгъэм даклоу лъэхъанэм игумэкл-гупшысэрэ ащ ифэшгошэ къэлотэкклэ-къэгъэлгъэгуаклэморэ къахэщыгъэх. Ау гупшысэрэ усэу лирическэ мэкъамэм нахъ зылэкъиубытагъэр Мэщбашлэморэ Бэрэтарымрэ ауж къэкылгъэ усаклохэу Къумпшылэм, Къуекыом, Нэхайм, Бэгъым, Емыжым, Шыхасэм, нэмыкълэхэми нахъ зэхашлагъэ.

Джащ фэдэу адыгэ проземи эпическэ зэкълэлыкълэ убгъугъэм даклоу авторым а къэлотэныр зезыщэрэ лирическэ героим язэхашлэклэ, яеплъыкълэ тыкызыуцухэрэ дунаир, ащ щыхъурэ-щышлэрэ зэфэшхъафхэр кытлгызыгъэлэсрэ, гум ихъыекклэ къэубытыгъуаехэм тахэзыщэрэ лирическэ къэлотаклэр мы лъэхъанэм кылэкълэхъагъ.

Арэу тломи клэгъэтхыгъээн фае лирическэ прозэр, мы стиль нэпанэр адыгэ прозем ищыпэлгъэу зэрэщымытыгъэр. Заом ыпэкълэ ар кызыхэщырэ произведение зырызхэм уарихыллэщтыгъэ. Анахъэу клэгъэтхыгъэу ар кызыхэщыгъэри Еутыхым иповестэу «Сшынахыжъ» зыфиорэр ары. Ау зэу уж прозем, ежъ Еутых шъышкъэм итхыгъэхэри зэрахэтхэу, а лирическэ къэлотаклэм илъэужхэр хэклоклэжыгъагъэх. Мы лъэхъанэу зигугъу тшырэм иублаплэхэм адэжъ лутыгъэ лэшынынэм иапэрэ тхыгъэхэм къащыублагъэу ащ адыгэ литературэм псэ кыщыппигъэкълэжыгъ. Итхылхэм анахыбэр зэкклэ а лирическэ прозем игъунапкъэ илтых, ау анахъ къахэщыгъэхэр «Нэфын» (1958), «Жъыбгъэм хэт чыгъхэр» (1960), «Гъэтхэпэ пчыхъэхэр» (1962), «Зэрджаехэр» (1966), «Чыгу лэшу» (1972) зыфилохэрэр арых. Еутыхыми «Зы бзылфыгъэ итхыд» (1960), «Цыфым илъэуж»

(1971) зыфиlorэ тхылъхэм къадигъэхъэгъэ произведениехэм мызэу-мытлоу а стиль нэшанэм къащыфигъэзэжыгъ.

Хъугъэ-шагъэр, гупшысэр, зэхашлэр авторым ежъ ыгурэ ышъхъэрэ зэрапхырыклэу къытлгъэгъэлэсыми е къэлотэныр зэрэпсауу лирическэ героим лъэхенэми, тлури зэфэдэу мы къэлотэклэ-къэгъэлъэгъуаклэмклэ Еутыхымрэ лэшъынэмрэ адыгэ литературэм лъэгъо ин щыпхыращыгъ. Апэрэмклэ, ар нахъ зэпхыгъагъэр рассказыырэ повестыырэ. Ау нэужым адыгэ романыми лъыгъэсыгъ. Эпическэ шэпхъэ пгъуамбгъо зилэ хъугъэ-шагъэхэр лирическэ гупшысэм пхырыщыгъэхэу, ащ иамалхэри къыхалхъэзэ къызщызэлухыгъэ произведениех Еутыхым и «Мыжъоф кухъэ», лэшъынэм ытхыгъэхэу «Шыур псычъэрым зэпырэкы», «Аштрам», «Зэфаклу», «Псэм фабэ ищыклагъ» зыфилохэрэр. Мыхэмэ лиро-эпическэ романклэ яджэхэуи урихъыллэщт.

Еутыхымрэ лэшъынэмрэ а Юфымклэ ялъагъо апэу рыклуагъэмэ ащыщ Кошбаир. Ащ иапэрэ тхылъэу «Сэтэнай» (1966), нэужым къыклэлъыклуагъэхэу «Гум пае гу аты» (1969), «Мэфибл уай» (1971), «Къэгъэгъэ шъоф» (1974), «Мэзэгъо чэщхэр» (1980) зыфилохэрэм лирическэ къэлотаклэр ащылъэш. А нэшанэр зыдадыгъ Цуякъом итхылъхэу «Хымэ лыуз» (1978), «лэлынэр латэм пызырэп, е Зы шулгъэгъу итхыд» (1985) зыфилохэрэм, Пэнэшъум и «Ушэтыплэ» (1975), Щашлэм и «Ос фабэ» (1985), нэмыкхэми.

Лирическэ къэлотэклэ стилим даклоу ыкли ащ епхыгъэу мы зигугъу къэтшырэ лъэхъанэм психологизмэ кууми адыгэ литературэр къыгъэбаигъ ыкли къыгъэлъэшыгъ. Лиризмэмрэ психологизмэмрэ зэпэчыжъэхэп, ау ахэр къэгъэлъэгъоклэ амал зэфэшъхъафых. Лирическэ къэлотэклэ-къэгъэлъэгъуаклэм хъугъэ-шагъэр е цыф зеклоклэ-гъэпсыклэр усаклэм, тхаклэм е ахэмэ къэлотэныр зыпшъэ ралъхъэрэ героим иеплъыкклэ, изэхашлэклэ къытлгъэгъэлэсмэ, психологизмэм мы зигугъу къэтшыгъэ къэгъэлъэгъуаклэри къыхиубытэн ылъэкхыщт. Ау ар игъэклотыгъэу эпическэ къэлотаклэми къыщэлъагъо, героим ыгу ихъыкырэ-ишыкырэ, гупшысэ зэфэшъхъафхэу ащ щызэутэкхыхэрэм якъызэлухын, а героим игъэпсыклэ-зеклуаклэхэм лъапсэу ялэм, ахэр къэгъэшпыпкъэжыгъэнхэм алъэлэсы.

Психологизмэр мы лъэхъанэм литературэм нахь кыыхэщыгъэу тломэ, нахьпэм ар хэмылбыгъахэу кьидгъэкъырэп. Психологическэ нэшанэр художественнэ литературэу цыфыр зигупчэм хэмылбыхэн ыльэкъыщтэп. Къэрацэм, Кэстанэм, Лъэустэным атхыгъэхэм лъэкъ психологием изехъакъоу ахэтыр макъэп, психологическэ сурэт гъэшлэгъоныбэми уащыкълэщт. Ау Еутыхым, Мэщбашлэм, Iэшгынэм, Кошбаим, Цуякъом япроизведениемэ къафэгъэзагъэу психологизмэм нахь клэгъэтхыгъэу игугъу зыкълэщырэп а къэгъэлъэгъуакълэр мыхэмэ нэшэнэ шъхъалэу ахэлъышъ ары. Ар нэрлэгъу кыыпфэхъушт Еутыхым игеройхэу Щацэкълэ («Зы бзылфыгъэ итхыд»), Къалыкыо Хъаджэмкълэ, Къуапцълэмкълэ («Мыжъоф кукъ»). Ар Iупкълэу кыпллыIэсыщт Мэщбашлэм ироманхэм ахэт геройхэм ащыщыбэмэ гуфалгъэу уалыплъэмэ, анахъэу Даримэкыо Аслъанрэ Таусэ Трамрэ («Цыфыр тло къэхъурэп»), Шэныбэ Сэбэхърэ Лимэрэ, Чэтэшлэ Биназ, нэмыкълэхэми («Шу шIи псым хадз»).

Джахэмэ афэдэ лъэныкыохэр кыыхэщыхэу, игъэхъагъи ищыкълэгъи мымакълэу адрэ лъэкъ литературэхэм пытэу ахэтэу адыгэ литературэр икълыгъэ лэшлэгъум ия 90-рэ илъэсхэм къахэхъагъ. Ащ кыыщыублагъэу хэгъэгум кыихъухъэгъэ зэхъокъыныгъэмэ, гупшысэкълэ-еплъыкълэ зэфэшъхъафэу къежъагъэмэ яфэмэ-бжыэмэ кытырихъэзэ, ыпэкълэ лъэкълуатэ.

А я 90-рэ илъэсхэм къащегъэжъагъэу кыызэпытчыгъэ лъэхъанэми непэрэ тищылакълэи зэпыщыт еплъыкълэхэр афызиIэхэм мымакълэу уарихъылэщт. Зы купмэ зэхъокъыгъэу хэгъэгум щыхъурэмэ зи хъун ахэмытэу, зэкълэ дэй закълэу, Совет хабзэм илъэхъан тызхэтыгъэм нахь дэгъу цымылагъэу ало. Адрэмэ яшлэшлэ нэмыкълэ шъыпкъ: нахьпэрэ щылакълэм къэшштэн зи хэлъыгъэп, илъэсипшы пчъагъэхэр Iэкълэб пшлынышъ, икълэрыкълэу зэкълэ демократие шыкълэм тетэу бгъэпсыжыын фае. А еплъыкълэр литературэми фэгъэхыгъ.

Бгъуитлуми уязэгъын плъэкълыщтэп. **Жъы уимылэу клэ уилэщтэп, Лъапсэ уимылэу шъхъапи уилэщтэп** зыфэплэщт гущыIэжъхэр щылакълэм кыыгъэшпыпкъэжъхэзэ лэшлэгъухэр кыырэкълэ. Нахьпэрэ щылакълэр дэгъу закълэу е дэй закълэу зэхэлъыгъэп. Непэ тищылакълэи джащ фэд. Я 60–80-рэ илъэсхэм адыгэ литературэм лъэпсэ куоу ыдзыгъэм, пкъы пытэу

ышыгыэм япхыгы ащ непэ кьарыоу илэри. Непэрэ шылаклэм кьыздихьырэ зэхьоклыныгыэхэм ащыщхэм яшлуагыи кьэмыклоу плон плэаклыщтэп. Джауцтэу литературэм итыгыуаси инепи пытэу зэрэзэпхыгыэхэр, ащ ежь илэклоцц хабзэхэр зьдэпныгыэхэу уеклуалэмэ, я 90-рэ ильэсхэм кьашыублагьэу зэхьоклыгыэу фэхьухэрэр кьыхэгьэщыгыуаехэп.

Ащклэ укьэклымэ, апэрэу зигугьу кьэпшыщтыр а ильэсхэм лъэпкь шлэжьыр инэу кьызэралэтыгыэр, пстэумэ апэуи ар литературэм кьызэрэхэщыгыэр ары. Анахьэу ар Кавказ заоу я XIX-рэ ллэшлэгьум шылагьэм епхыгы. А заом адыгэмэ тхьамыклагьоу кьафихыгыэр гьунэнчь. Фэдэ пчьагыэклэ нахь маклэ зэрэхьугьэхэм имызакьоу кьэнагыэр ипхьахь-итэкьоу дунаим ихэгьэу 50 фэдизмэ арыгощагыэу хьугьэ. Совет хабзэм ильэхьан ахэри зэхэхьанхэ, зэлгылэсынхэ амал ямылэу псэущтыгыэх. Джьы ащ фэдэжьэп, гьогу пстэухэри лухыгыэх, зэлгэклох, зэлахьылхэр кьэзэрэгьотыжьыхь, хэкужыым кьэкложыыхэри ахэтых.

А тхьамклагьо гьогоу кьэткьугьэм итемэ адыгэ литературэм игупчэ хьугьэмэ ащыщ, Кавказ заом, я XIX-рэ ллэшлэгьум адыгэмэ ящылэклагыэм фэгьэхьыгыэх Мэщбашлэм ироманхэу «Мьжьопшьхьал», «Хьан-Джэрий» зыфилохэрэр, иповестигьу зьдэт тхылыгьэу «Гьэритур». Непэрэ лъэхьанэу тызхэтыми нахь рапхэу нэмыкь лъэныкьоклэ, нэмыкь кьэлотэклэ-кьэгьэлъэгьуаклэклэ а гупшысэр куоу апхырыщыгы Цуякьом ироманэу «Гьучл тыгыужыым итаурыхь», Кьуекьом ытхыгыэу «Вино мертвых» зыфилохэрэм, Шьхьэлэхьо Абу ирассказхэмрэ иповестхэмрэ зьдэт тхылыгьэу «Лыхьужь машом» (1998). Ижыкьлэ кьыщегьэжьагыэу лъэпкьым кьырыкьлуагыэм кьыхэхыгыэ хьугьэ-шлэгьэ зэфэшхьафых Мэщбашлэм инэмыкьырэ романхэу «Рэдэд», «Адыгэхэр» зыфилохэрэм, Коцбаим и «Дышгьэ тас», Пэнэшгьум и «Улэгьэжь», Бэгьым усэклэ ытхыгыэ романэу «Мэшлочлэ мыкьлуас» (1997) зыфиорэр, нэмыкьхэми кьагьэлыагыохэрэр.

Нахь тарихь благьэм – 1917-рэ ильэсым шылэгьэ революциехэм, ащ кьакьлэлыкьлогьэ ильэсхэм, анахьэу граждан заом адыгэмэ ящылэклэ зэрехьуллагьэм игупшыси адыгэ литературэм а лъэхьанэми зьдидыгыгыгь. Мыщклэ апэу зигугьу кьэпшыщтхэри Еутыхым ироманхэу «Баржа», «Бычья кровь» зыфилохэрэр арых. Мыхэмэ зэу кьаушыхьатыгы я 90-рэ ильэсхэм

къашцублагъэу нахьпэм зэрэщытыгъэм фэмыдэу темэ, Иофыгъо, еклөлэклэ-гупшысэклэ пстэури зэлухыгъэу, узэрэфаеу къэплетэнэу, къэбгъэлъэгъонэу, шыпкъаплэм улъылэсын плъэклынэу зэрэхъугъэр. Нахьпэклэ Октябрэ революционер клэгъэтхыгъэу лъэгаплэм тетэу, зэрэдунаеу ар гъуазэ фэхъугъэу, цыф лъэпкъыр ащ илъэуж рыклощтэу пюзэ къэбгъэлъэгъон фэягъэмэ, Еутыхыр мы зыфэтлорэ романхэм ащ зэрэщеклоллагъэр нэмыкI. Мыр фыжы, мыдрэр шлуцлэ е плыжы, революционер дэгъу е дэи ылоу ащ зэхидзырэп. Зэхэфыгъое гупшысэ хьылъэхэр къэзыгъэтэджыгъэ, цыф жъугъэхэр, зэпыщыт клочлабэхэр зыхэлэжьэгъэ ыкIи зыхэклодэгъэ хъугъэ-шлэгъэ ин дэдэу я XX-рэ ллэшлэгъум зэрэхуцаугъэр къегъэлъагъо. Адыгэ, урыс, нэмыкI лъэпкъ ылоу зэхимыдзэу цыф насыпхэр, гугъэхэр, шылакэхэр ащ зэрэхуылэхэрэм, шлурэ емрэ зэрэзэбэнхэрэм нахь ыналэ тет. Шыпкъэ, ащ адыги, къээзкъи, байй, тхьамыкIи, пщи, фэкъоли, генерали, дзэкIолI къызэрыкIуи хэлажьэрэр бэ. Пстэуми шапхэу апигохырэр цыфыгъэр, зэфагъэр, гуклэгъур арых. Ащ даклоу лъэпкъ гупшысэри тхаклом ренэу зыдылгъ, лъэпкъым къэхуылэщтым, къырыкIощтым игумэкI гупшысэ шъхьалэу къэлотэным хэль.

Узлылэсын умылкъэлын темэ, Иофыгъо, гупшысэ щымылэжьэу тIуагъэмэ, джыри зы лъэныкъо горэм игугъу къэтшын. Ар Краснодар псыубытыплэм – IэрышI хышхом адыгэ шъолъырым къинэу, тхьамыкIагъоу къыфихыгъэр адыгэ литературэм къызэригъэлъагъорэр ары. Нахьпэм ащи шъхьэхыгъэу, ишыпкъаплэ дэпIыгъэу унэсын плъэкIыщтыгъэп. Мы лъэхъанэу зигугъу тшырэм къыриубытэу тхэкIо заулэмэ жанрэ зэфэшъхьафхэмкIэ а гумэкI Иофыгъо иныр къагъэлъэгъуагъ. Апэу зыцлэ къеплощтхэри Пэнэшъум иповестхэу «Псы къаргъом ычIэгъ», «Хым ишъхьал мэхъаджэ, е Неущ класэ хъушт», «Щылагъ къуаджэ Къээзныкъуай ыцлэу» зыфиохэрэр, инэмыкIырэ тхыгъэхэри арых. А темэр Бэрэтарым иусэхэм, Лъэустэным ирассказхэмрэ иочеркхэмрэ, ЩапIэм, Къуекъом ядрамэхэм къащалэтыгъ.

Непэрэ шылакIэр зэрэгъэпсыгъэм, анахьэу ныбжьыкIэхэр ащ зэрэхуылэхэрэм якъэгъэлъэгъон игугъу пшын хъумэ, Пэнэшъум ытхыгъэмэ афэшъхьафэу прозэмкIэ Хъурмэ Хъусен ироманэу «Шулъэгъу нэлэхъ» зыфиорэр

кыыхэуушгъхьафыкы хъушт. Ау ащи изакъоп, мыщ дэжым уналэ зытетын фаемэ ащыщ драматургиери. Мы аужырэ лэшлэгъуныкъом щылакӀэу тилагъэри непэ тилэри ащ инэплэгъу итых. Цыфым изеклокӀэ-гъэпсыкӀэхэм, игупшысӀэ-еплъыкӀэхэм, дунаеу, цыф купэу ар зыхэтым зэрахэзагъэрэм афэгъэхьыгъэх драматургическэ произведениехэу «Уадыгъба, кӀал» (Емыж), «Шъозэбэн» (ЩашӀэ), «Псым ыхьырэ йуашъхьэр» (Къуекъу), «Пщэ фыжымэ ядунай» (Хъурым), «ТэлӀэми тэтхъэ» (Лыхас) зыфилохэрэр. Мыхэмэ атыхыгъэ спектаклэхэр адыгэ театрэм ыгъэуцугъэх. Непэрэ мафэр нахь кӀэгъэтхыгъэу къэзыгъэлъэгъорэ нэмыкӀырэ пьесэхэри мы авторхэми ахэмэ афэшъхьафхэми атхыгъэх.

УсакӀомэ анахьыбэхэми непэрэ мафэм игупшысэ, ифилософии къэгъэлъэгъогъэным зыратыгъ. Емыж МулиӀэт театрэм нахь фэцагъэ фэдэми, ащ иусэ тхылгъхэу «Къэгъэгъэ шӀуцӀ», «Тхьалъэу» зыфилохэрэм ацӀэ къемылоу уябгъукӀон плъэкӀыштӀэп. Лыхасэм итворческэ дунай, ихудожественнэ гупшысэ шъуамбгъоу зэлухыгъэх – усэр, орэдыр, драмэр зэфэдэу ащ илэрылгъэх. Сыд фэдэ жанрэ щэлажъэми, гум лъыӀэсырэ гупшысэр, гущылэр, мэкъамэр ащ къегъотых. Анахъэу ар къызхэщыгъэмэ ащыщ «Гум илъэгапӀ» зыфилорэ тхылгыр. Къуикъо Шыхъамбий иусэхэр зэрэтхыгъэр мэкъэ лэтыгъэп, ау сатырэ пэпчъ гупшысэу кӀэлъымкӀэ узэлъиштэн елъэкӀы. Джащ фэдэу гъэпсыгъэ, гущылэм пае, «Гугъэм илъагъу» зыфилорэ усэ тхылгыр – гупшысэр ренэу усакӀом зыхэт дунаим, цыфэу къэзыуцухъэхэрэм, гушӀуагъоу, гухэкӀэу ахэмэ ялэхэм ренэу япхыгъ.

Лъэхъанэу тызхэтым къыздихыгъэ нэшанэхэу адыгэ литературэм къыхэщыгъэхэм ащыщ къэлотӀэ-къэгъэлъэгъокӀэ амалхэм зэрахэшъагъэр, ахэр нахь байхэу, художественнэ зэфэхьысыжъ гупшысэр нахь къырагъэлъэгъукӀэу зэрэхъугъэр. Литературэм ижанрэхэм, анахъэу романым, зыфэбгъазэми, ар нэрлэгъу къыпфэхъушт. АпэрэмкӀэ, анахь жанрэ инэу роман-эпопея зыфалорэр тилитературэ къыхэуцуагъ. Ар МэщбашӀэм и «Мыжъошъхьал» ары. Мы жанрэ лъэпкъым зэринэшанэу уахътэу къыубытырэмкӀи, чыналъэу, хэгъэгоу зылгыӀэсыхэрэмкӀи, хъугъэ-шӀэгъэ инхэу къыгъэлъагъохэрэмкӀи, ахэр зэпхыгъэ цыфэу хэтмэ ябагъэкӀи, лъэпкъым зэрэпсаоу игумӀкӀ-гупшысэ-

шгъафитныгъэм фэбэнэгъэныр зэрэхэлтымкIи, игъэжотыгъэу, шгуамбгъоу къэлотэныр зэрэжэщыгъэмкIи «Мыжъошгъахьалыр» роман-эпопеем ишапхъэ илъ.

Ау ащи изакъоп. Адыгэ романым нэмыкI нэшанэхэри къыздиштагъэх. Мары, гущылэм пае, «ГъучI тыгъужьым итаурыхъ» (Цуякъу) тызэсэжыгъэ къэлотэжэ-къэгъэлъэгъуакIэр, хъугъэ-шIэгъэ зэкIэлъыкIуакIэр, сюжет хэщыпIэхэр имылэхэ фэд, я XIX-рэ ыкIи я XX-рэ лIэшIэгъухэр зэхэгъэкIухъагъэх, зы тамыгъэ (символ) горэм зэрипыххэу гъэпсыгъэ. А тамыгъэр джыри нахь IупкIэу къыхэщы Къуекъом и «Вино мертвых». Тхылгыр зытхыгъэр ежъ мышц романкIэ еджагъ. Ау мыуцугъапэхэми романым ишапхъэ горэхэр зэкIэми зедаштэхэу щылэх. АхэмкIэ укъэкIымэ, мыр романа – мыромана озыгъэлон къэлотэжэ-гъэпсыкIэ нэшэнабэ хэль, уегъэгупшысэ, жанрэм ихэбзэ-бзыпхъэмэ уахегъэплъэжы.

Ащ фэдэу тамыгъэ (символ) зыфэпIощтэу гупшысэ зэфэхьысыжымэ ягъунджэ фэдэу хъурэм прозэм инэмыкI жанрэхэми, усэ зэфэшгъафхэми уащылукIэщт.

Къэлотэжэ-къэгъэлъэгъуакIэм иIахь инэу стилькIэ тызаджэрэри нахь бай хъугъэ. Психологизмэу зигугъу къэтшыгъагъэр бэмэ яIэрылгъэхэу зэрэщытым изакъоп ар зэпхыгъэр. Лирическэ прозэжэ тызэджагъэми жанрэ ыкIи стиль гъэпсын амалышхоу ыкIи мэхъанэшхоу зэрихэщтыгъэр нахь упэбжыагъэми, купкIэу кIоцIылыр къэнагъ, эпическэ къэлотакI зыфатIорэм ипкъынэ-лынэ ар хэхагъ ыкIи ыгъэбаигъ. А гуихыкI лирикэ мэкъамэр къыхэмыщтэу прозэжэ тхыгъэ произведениябэ, анахъэу МэщбашIэм, Коцбаим, Цуякъом, Къуекъом, Пэнэшгъум яехэм ащыщхэу, бгъотыжыщтэп.

Арышъ, мы аужырэ лъэхъанэу къыхэтыушгъафыкIыгъэм ежъ инэшанэхэр иIэх, ахэр нахь байхэу, тхакIохэм нахь яIэрылгъэхэу мэхъух.

ИкIыгъэ лIэшIэгъум иятIонэрэ кIэлъэныкъо, анахъэу литературнэ лъэхъанэу къыхэтыушгъафыкIыгъэхэм къариубытэрэ, ахэмэ лъапсэу афэхъугъэ произведениехэмрэ тхакIохэмрэ нахь талгыплъэзэ, пстэуми талгыIасынэу хъугъэп. Литературэм итарихъ, къырыкIуагъэр птхэу, зэфэпхьысыжкIэу зыхъукIэ, ащ инепэрэ Iофхэр хэгъэщэгъуаех. Ау ацIэ къемыIоу уябгъукIон плъэкIыщтэп тхэкIо-усэкIо нахьыжгъэхэу Цуякъо

Джахьфар, Пэнэшъу Хьазрэт, Лъэшцлэрышэ Исмахьил, Хьунэго Нуриет, Класэбэжъ Къэплъан, Мэхъош Руслъан, Хьалыц Сэфэрбий, Ацумыжъ Разыет, Пэрэныкъо Розэ, ахэмэ ауж къэкыгъэхэу Хьунэго Саидэ, Хьурэшэ Султан, Дэрбэ Тимур, Гутлэ Саныет, Хьакьунэ Заремэ, нэмыкыбэхэми. Тызхэхьэгъэ лэшлэгъум пыкыгъэ илъэс зыбгъушшым тхылъыкIэ, ащышхэм тхылъ зытлущхэр, къыдэзымыгъэкыгъэ ахэтэп. Хэт ышлэра, адыгэ литературэм тапэкIэ къырыкIоцтыр, хэхъоныгъэу ащ ышлэщтхэр ахэмэ япхыгъэнкIи хьун.

Литературэр:

1. М а м и й Р.Г. Врoвень с вeком. Майкoп, 2001.
2. Пэнэшъу Уцужьыкъу. Зылапсэ къыкыгъэх. Мыекъуапэ, 1995.
3. С х а л я х о А.А. Идейно-художественное становление адыгейской литературы. Майкoп, 1988.
4. Шъхьэлэхъо Абу. Лъэшкъым идунай псалъэм ылапс. Мыекъуапэ, 2009.
5. Шъхьэлэхъо Абу. Псалъэм илъэкI. Уахьтэм ижыкъащ. Мыекъуапэ, 2009.
6. ЦэшIэ Казбек. Лэшлэгъум илъэгъо кьинхэр. Мыекъуапэ, 2009.
7. История адыгейской литературы. Майкoп, Т. II. – 2003, т. III. – 2006.

МЭЦБЭШЭ ИСХЬАКЪ (1931)

*Адыгэ чыгъоу сыхэгъэу класэр,
Гъэтхэпэ нэгуклэ слъэпкъ уринап.
Апэрэ псалъэр зыфалоу хабзэр
Ным шшульэгъуиш, гым урилъапI.*

ИщыIэныгъэрэ итворческэ гъогурэ

ЯХХ-рэлэшIэгъумиятIонэрэныкIо адыгэлитературэмгъогоу кыкIугъэр, гъэхъагъэу ышIыгъэр пытэу зэпхыгъэмэ ащыц МэцбэшIэ Исхьякъ. ИусэхэмкIи, ипоэмэхэмкIи, ироманхэмкIи, ихудожественнэ зэфэхысыжь куукIи, иIэпIэсэнныгъэ инкIи поэзиери прозэри ащ зэфэдэу ыгъэбаигъэх, адыгэ лъэпкI гупшысэмкIэ ыушпагъэх. Ахэмэ яшIуагъэкIэ адыгэмэ ятхэкIо инэу зэрэхъугъэм имызакъоу Темыр Кавказым игъунапкIи чыжьэу икIыгъ, Урысыеми нэмыкI хэгъэгубэхэми ащызэлъашпагъ, ыцIэ бэрэ къащыраIо, итхылъхэр ащыхаутых. Илъэс 60-м ехъурэ творческэ гъогоу литературэм кыщикIугъэм емылбытыгъэу непи ылъакъо пытэу тет, игупшысэ зэрэчан, игугъэрэ игухэлъхэмрэ зэрэиных. Зэгорэм мырэуцтэу ытхыгъагъ:

*СымэкъумэщышI сэ. Бэ дэдэ шлагъэ.
Чым сырилъапсэу сырибэнакIу.
СIэтышт быракъэу сыхъэсэ шлагъэ.
СыжьэонакIу. СылэжьакIу. СыусакIу.*

Непи а гухэлъым фэшъышкъ.

МэцбэшIэ Исхьякъ Шумафэ ыкIор 1931-рэ илъэсым жъоныгъуакIэм (маим) и 28-м Краснодар краим хэхьэрэ Уруп районым ит адыгэ къуаджэу Шъхъащэфыжь кыщыхъугъ. Ятэ зэлIэм Исхьякъ илъэсищ ныIэп ыныбжьыгъэр. ЯнэкIэ ятэжъэу Дэунэжь Бакъ кIэлэбыныр зэрищэлIэжыгъ. Исхьякъ иусэн-гупшысэн Iофхэр пасэу кызэрэушыгъэхэр а тэтэжъым бэкIэ епхыгъ. 1947-рэ илъэсым якъоджэ еджапIэр кызеухым,

Черкесскэ дэт педучилищым члэхьагъ. Ау итхэн Иофхэр еж иадыгабзэкIэ нахь зэпыфэнхэм, нахь икIыгъо агъотыным пае черкес усэклошхоу Охьутэ Абдулахь иушгый хэлъэу, ац зэригъэгъозагъэм тетэу Мыекъяупэ кыгъээзэжыгъ ыкIи 1951-рэ илгъэсым ац педучилищыр кыщиухыгъ. А лгъэхъанэми гу лгъытэгъоягъэп адыгэ литературэм джыри зы усэкло гъэшлэгъон пытэу кыызэрэхэуцорэм: дэпкъ гъээтхэм, Iэпэрытх журналым язэкъяугъэп, Исхьакъ иусэхэр хэку гъээтми кыыхиутыщтыгъэх. «Лыхъужъмэ яорэд» зыфиорэ усэр 1949-рэ илгъэсым апэрэу «Социалистическэ Адыгеим» кыыхиутыгъагъ, нэужым ац нэмыкIхэри кыкIэлгъыкIуагъэх.

Адыгэ педучилищым ыуж Литературнэ институтэу М. ГорькэмщIэкIэщытыр 1956-рэ илгъэсым Москва кыщиухыгъ. Мыщ шеджэзэ иапэрэ тхыль – поэмэу «Цыф лгъэшхэр» зыфиорэр 1953-рэ илгъэсым Мыекъяупэ кыщыдэкIыгъ. Институтыр кыых пэтзэ СССР-м и писательхэм я Союз хагъэхьагъ. Ац ыуж тхэным даклоу литературнэ, кэралыгъо, общественнэ Иофыгъохэр илгъэс пчъагъэхэм кьакIоцI зэшлуихыгъэх. Хэку гъээтэу «Социалистическэ Адыгеим» иредакция, КПСС-м и Адыгэ хэку комитет ялофышлагъ. 1960–1962-рэ илгъэхэм КПСС-м и ЦК и Аппхэрэ партийнэ школау Москва дэтыгъэм шеджагъ. Кыызегъээзэжыым адыгэ писательскэ организацием ипэщагъ, журналэу «Зэкъошныгъэм» иредактор шгъхьалэу Иоф ышлагъ. Ац ыуж етIани адыгэ писательхэм я Союз итхьаматэу хадзыжыгъэу джы кызнэсыгъэм Иоф ешIэ. Ац даклоуи Урысыем и писательхэм я Союз итхьаматэмэ ащыщ, 1992-рэ илгъэсым кыщыублагъэу тхэкло Союзхэм я Дунэе Сообществэ и исполком итхьаматэ гуадзэу малажэ. Совет кэралыгъор, КПСС-р щэлэфэ партием и Краснодарскэ ыкIи и Адыгэ хэку комитетхэм ячленэу, край ыкIи хэку Советхэм я депутатэу бэрэ хадзыгъ. СССР-м и Верховнэ Совет и депутататыгъ.

А пстэумэ адаклоу илгъэсым кыкIоцI зы тхыль – тхыльтIу кыдымыгъэкIэу кыыхэкIыгъэп. Джы ахэмэ япчъагъэ кьэплгъытэн хъуми тхыльишгъэм шгъхьарыкIыгъ. Лгъэпкыгъбэ хъуцтыгъэ советскэ литературэм иусэхэмкIэ пытэу хэуцуагъэу, чIышIэ ин щибубытыгъэу, нэмыкI хэгъэгухэми ащызэлгъашлагъэу, поэтическэ тхыль пчъагъэхэр адыгабзэкIи урысыбзэкIи Мыекъяупи, Краснодари, Москви кьащыхиутыгъэхэу я 60-рэ

ильгэсхэм адэжь прозэм зыритыгъ, иапэрэ романэу «Агъаерэм ежэжхэрэп» зыфиорэри 1965-рэ илгэсым кыдыгъэкыгъ. Ащ кыкылэлъыкыуагъэх роман ыкыи повесть зэфэшхыафыбэхэр.

Мэщбэшлэ Исхыакъ ипроизведениемэ ащыцхэу нэмыкыи хэгъэгумэ абзэхэмкылэ (инджыл, француз, испан, нэмыц, польскэ, чешскэ, финскэ, монгол, словак, венгрэ, болгар, серб, албан бзэхэмкылэ) зэрадзэкыгъэх, ироманэу «Бзыкыо заор», ихэшпыкыгъэ усэхэр тхыль шгъафхэу арапыбзэкылэ, тыркубзэкылэ Амман, Анкара, Стамбул кыащыдэкыгъэх. Ежыри зэдзэкыи Иофым бэшпагъэу пылгъ. «Слово о полку Игореве» зыфиорэр, А. С. Пушкиным, М. Ю. Лермонтовым, Н. А. Некрасовым, В. В. Маяковскэм, А. А. Блок, С. А. Есениным япоэмэ хэхыгъэхэр адыгабзэкылэ зэдзэкыгъэхэу зыдэтхэ тхылыр «Псалгъ» ылоу 1987-рэ илгэсым Мыекыуапэ кыщыдыгъэкыгъ, ащкылэ адыгабзэм амалэу, кыуачлэу илэр джыри зэ ыушэтыгъ.

Мэщбэшлэ Исхыакъ адыгэ кыэралыгъо Гимным гушыцлэу хэлгхэри кыыхыгъэх.

Ащ фэдиз Иофышхоу ышпагъэм кыацлэкылогъэ цлэ лъаплэу, кыэралыгъо шлухыафтынэу кыыфагъэшгъошагъэри бэ. Адыгэ, Кыбэртгэ-Бэлкыар, Кыэрэцпэ-Щэрджэс республикхэм янароднэ тхакы, Кубань искусствэхэмкылэ изаслуженнэ Иофышлэшху, наукэхэмкылэ Дунэе адыгэ (щэрджэс) академием иакадемик. Журналхэу «Огонек», «Кубань» зыфилохэрэм яшлухыафтынхэр, комсомолым и Краснодарскэ крайком ипремиеу Н. Островскэм ыцлэкыщытыгъэр, Урысыемилитературнэпремиеу М. Шолоховым, медалэу К. Симоновым ацлэкылэ щытхэр кыыратыгъэх. СССР-м, РСФСР-м, Адыгэ Республикэм я Кыэралыгъо премиехэм ялауреат. Лгъэкхэм язэкыошныгъэ иорден, «За Заслуги перед Отечеством» зыфиорэ орденым ия III-рэ ыкыи ия IV-рэ степеныхэр, медалэу «Слава Адыгеи» зыфиорэр, дышгъэ медалэу «Мамырныгъэм ибэнакыу» зыфиорэр, нэмыкыбэхэри кыыфагъэшгъошагъэх.

Усэхэмрэ поэмэхэмрэ

Мэщбэшлэ Исхыакъ итворческэ гыогу икыежыаплэр кыызыщыхыгъэкыуаджэу Шгъащэфыжэ, ячылэеджац, яун, янэжы-ятэжхэр, ян арых. Художественнэ гушысыэм, лгъэкхэ зэхашлэм ащыпэ тезыгъауцауагъэри итэгэжыэу Бакъ кыыуатэу зэхихыгъэ нарт кыэбархэр, шчыналгъэхэр, адыгэ Юрыуатэхэр арых.

«Саусэрыкыу», «Сэрмаф», «Стамбул икыжым иорэд», сятэжъ илушыгъ, сянэжъ ипщын, сянэ ипшыс, игонэс фаб, – джахэр арэу кысшпшы сиапэрэ усэ тхэн мэкъамэр кызыщезьягъэр», – щетхы «Щагу хъурай» зыфиорэ гукъэкыжъ тхылыу 1985-рэ илъясым кыхиутыгъэм. Апэрэ усэхэм якъежыаклэхэм дэгъоу уащегъэгъуазэ ежъ тхаклом дашыгъэ зэдэгущылагъоу 2003-рэ илъясым шышъхъэлум (августым) и 8-м гъэзетэу «Адыгэ макъэм» кыхиутыгъэми. Ащы мырэуштэу кыщело: «1945-рэ илъясым заор аухыгъэу чылэм дэсыр къоджэ Советым ылъэныкыоклэ чъэ зэхъум, сэри сахахыи, сычъагъ. Заор зэраухыгъэм фэгъэхыыгъэ зэлуклэу ашыгъэм цыфыбэ кыщыгущылагъ. Ащ цызэхэсхыгъэм сигъэшшыгъэ гушысэр унэм сыкыэкложыи стхыгъэ. Сытхэзэ сянэ кыхыажыыгъэти, кысэупчыгъ сшэрэмклэ. Къэслъэгъугъэр зэрэстхырэр есуагъэти, «сид цлэу фэшшыщтыр?» ылуи кысэупчыгъ. «Цлэ илэп» суагъэти, «кысфедж» ылуагъ. Сыкыызеджахэм, «Къэбарышшу, гушлогъошху» йори шъхъэ фэшл» кысылуагъ. Ащ тетэуи сшыгъэ.» Гукъэкыжъ тхылыу зыцлэ къетлуагъэм нахъпэкли ащ игугъу кышшишыгъ. «Дунаим щымамыр, Зао щылэжьэп, Титеклоныгъэ ибыракъ чылыгъэм зыщелэты...» – джары сиапэрэ усэ сатырхэр, сшъхъэклэ, спсэклэ гулыгъэ гъэнэфагъэ фысылэу, сыгу кыилукыгъэхэу къэсплэжьыхэрэр...»

Джауштэу нарт къэбархэр, ичынэлъэ гупсэу кызыщыгъугъэр, заом икын-тхыамыклагъохэу, теклоныгъэ иным игушлуагъоу шъэожыезэ ынэгу клэкыгъэхэр усэ-гупшысэм лъэпсэ лъэгу фэхъугъэхэу Мэщбэшлэ Исхыакъ итхэн ригъэжыагъ. Апэрэ усэу «Лыхъужымэ яорэд» зыфиорэр 1949-рэ илъясым чъэпыогъу (октябрэ) мазэм Адыгэ педучилищым иятлонэрэ курс щеджэзэ кыхиутыгъ. Иапэрэ тхылы «Цыф лъэшхэр» зыфиорэ поэмэр дэтэу 1953-рэ илъясым кыдэкыгъ.

Ахэмэ къащыублагъэу Мэщбэшлэ Исхыакъ ипоэтическэ дунай ухаплэмэ, хышхом фэд, зы нэплъэгъуклэ къэубытыгъуай, зы гъунэпкъэ шъхыаф горэм игъэфэгъуай. Усэ тхылы 15-у адыгабзэклэ кыдыгъэкыгъэмэ защиушъомбгъугъ. Ахэмэ ащыщых «Сидунай», «Орэдык», «Жъогъобын», «Пщыналъ», «Лъэоянэхэр», «Хыуай», «Лъэмыджхэр», «Тыгъэгъаз», «Тыжыын ощх», «Гъэтхэ огум иорэд», «Мэфэгум итыгъэ фаб», «Шшум илъягъу» зыфиохэрэр, нэмыкхэри. Мыхэр зэклэ урысыбзэклэ

зэдзэкЫггэхэу Москва, Краснодар къащыдэкЫггэх, нэмыкЫбзэхэмкІэ зэрадзэкЫггэхэри ахэтых.

А пстэуми уалгыІэсыныр ІэшІэхэп. Арышгъ, ежъ усақІом ихудожественнэ гупшысэ, иІэпІэсэнгыгэ нахъ къызыхэщырэ лъэныкыо зауІэ кІэкІэу такгыщыцуцун.

Лъэпсэ къежъапІэхэр зэпхыггэр якъуаджэу Шгъхъащэфыжъ. Ащ ищыф хьалэлхэр, илэжъэкІо шІаггохэр, иурамхэр, иеджапІ, ихэггъуашгъхь, имэз-шгъофхэр, ахэмэ афэггэхьыггэ гупшысэхэр МэщбэшІэ Исхьакъ иусэхэм ахэлъ зэпытых, бэрэ яублэпІэ – ухыжышпІэх. «УихэпІэжгы нахы лъапІэ Лыггэ напэу сьд щыІэн?.. Гъатхи, бжыхыи, уиггэмафи УикЫмафи сэ сигупс... Уиггэхъуни сфэхъоу плъапІэ Уищыггъу-пІасти Іус сфэхъун...» – джахэмэ афэдэ гупшысэ-сатырхэу «УичІыналгэ лыггэ нап» зыфІорэ усэм хэбгготэщтыр макІэп. «Щагу хъурай» зыфІорэ гукгэкЫжъ тхылгэу зигуггъу къэтшыггэм ыпало ытхыггэ усэу а цІэ дэдэр зиІэм мырэушггэу къыщелэ:

*ЕггашІэм ханІэу сызыщанІуггэр
БггачІэм дэзыггэп, нэрызи хъуггэп,
МакІэми бэми ггогоу къэскІуггэр
Ащ еолІэжггти, къыны сфэхъуггэп.*

А гурышэр иублапІ нэмыкІ усэу «УичІыналгэ лыггэ нап» зыфІорэми. «УихэпІэжгы нахы лъапІэ лыггэ напэу сьд щыІэн?» еІошгъ упчІэр къыщеггэуцу зигуггъу къэтшыггэ усэу «УичІыналгэ лыггэ нап» зыфІорэм. Ащ къыкІэлгыкІорэр зэкІэ а упчІэм иджэуап. А щагу хъураеу пстэуми яублапІэм дэт унэмэ ащыщ горэм гукІэ зедзыжышгъ, кІэлэцЫкІуггѳом хэсыхъажы:

*Хггэблэ шггузхэу цыпхы шггузхэр
Джгыри тадэжъ щыззэхэсых.
Псэм инэфхэу орэдусхэр
Сабышггѳом къысфыхэпсых.*

Гупшысэ пстэуми апшггэр, анахъ куур ренэу зэпхыггэр, ятэжгэу Бакъ дақІоу, янэу Минат ары. Ным фэггэхьыггэ сатыр дэхабэ адыгэ усэхэм, поэмэхэм ахэт. Ахэр къэзыггэбайхэрэм, къэзыггэкІэракІэхэрэм ащыщых мыхэри:

*Зы мэфэ закггуи, тьян, ггуи уимызэу
ГггашІэм илггагго къынми сырэкІо.*

*Гугъэм сыхэтэу скуци сэ изэу
Бзэу кысылульхьагъэм шуагъэр рысэлэ.*

(«Сиорэд»)

Мыхэмэ ренэу ахэгъэщагъэу нэмыкI гупшыси усаком зыдиыгъ зэпыт: иусэ лъапсэ чыгу гупсэм, ащ илэжын, ибайныгъэ, игъэбэжыу пытэу зэрэпхыгъэр рыкIигъэтхъэу, зэрэмэщбашIэм, имэщышIагъэ чIым зэрэщыкIырэм арыгушхоу «СIэмэ гъэтхамэр къапэу» ылуи усэ ытхыгъ. Чыгур зыгъэбаирэ, зыгъэдахэрэ, хьалыгъу гъэжъэгъакиIэм ымэ дунай ордэу чыльгэм тезыгъэтырэ лэжыаком ар лъэлэсы иусэхэу «Жъонакор, еутакор, хынакор», «МэкъумэщышIэм лэжыгъацэм рилуалэрэр», «Сичыгу» зыфилохэрэмкIэ. Ащи блэкишъ, усакомрэ лэжыакомрэ язэпхышIэ инхэр философии куу зыхэлъ гупшысэкиIэ зэфехысыжыых.

ЯтIонэрэ лъэныкъоу МэщбэшIэ Исхыакъ итворчества иублапIэхэм къащэжыэу пхырыщыгъэр икIэлэгъу-ныбжыкIэгъу зытефэгъэ хэгъэгу зэошхоу 1941–1945-рэ илъэсхэм щылагъэр ары. ТекIоныгъэр кызэрэдахыгъэм фэгъэхыгъэу зэхилъхьэгъэ усэм игугъу къэтшыгъ. Ащ пыдзагъэу ытхыгъ пIоми хъуцтI поэмэу «Цыф лъэшхэр» зыфиорэр. Илъэс 16 нахь ымыныбжыэу Щэрджэс къалэ дэт педучилищым чIэхъанэу зэком ар хъазырэу зыдиыгъыгъ. Иапэрэ тхылыгъэу шъхьафэу 1953-рэ илъэсым кыфыдагъэкиIыгъагъэри а поэмэр ары. Нэужым Iоф дишIэжыи зэхъокIыныгъэхэр иIэу 1969-рэ илъэсым кыхиутыжыгъ. Поэмэм якъоджэ лэжыакохэр лыхъужыгъэ зэрэхъээ пным пхъашэу зэрэпэуцужыгъэхэр, чылэ мылкур ахэмэ кызэраухъумагъэр кыреIотыкIы. Колхоз пащэхэу Пщымыдэ Илясэрэ Блэшэ Хъазрэтрэ былым Iэхъогъухэр къушъхьэ тIуакиIэм щызыгъэбылгъэхэрэм, пным IапэкиIэ пхъашэу езэожыыхэрэм язэхэцэкиIэ-кIэцакох. Ахэмэ афэдэх къуаджэм инэжъ-Iужъхэри иныбжыкIэхэри. Мы лъэныкIомкIэ усаком нахь ыналэ зытетыр Дэрбэ лыжыыр, адыгэ ныоу Нурджан, ащ ыкIоу Ехъулэ Мэджыд арых. Яшэн-зекIуакиIэхэр, ягупытэгъэ-теубытагъэ фэлазэу къегъэлыгъагъох, ахэмэ афэдэ цыфхэр зиухъумэкиIэ хэгъэгур хэтрэ пый-техакIуи зэрэкиIэмыхъащтыр усаком пшIошъ егъэхъу.

Заом итхъамыкIагъэ, ащ итыркъохэр зэрэхэмыкIокIэ-жыхэрэм, иуIагъэхэр ренэу кызэрэетэжъхэрэм ягумэкиI

зыпхырыщыгъэ усэхэу непэрэ щылакIэм, мамырныгъэм икъэхъумэн арипхыхэзэ илъэс зэфэшъхьафхэм МэщбэшIэ Исхьакъ ытхыгъэр макIап. «Бэшлагъэми, 1941-рэ илъэс» зыфиорэм заор къызщезжыгъэ мафэу ятэжъ игумэкIыкIэ зэхишIэгъагъэм къыщыфегъэзэжы. «Май. 1945-рэ илъэс» зыфиорэм заом итхьамыкIагъуи текIоныгъэм игушхоныгъи цызэгольых, цызэпхыгъэх. Нэужым ытхыгъэхэу «Шъузабэхэр», «Хьамамэм» зыфиохэрэм непэрэ щылакIэм икуупIэ ухащэ, заор егъэшIэрэ лъэужэу зыгуи, зыпси, зипкышъоли къатенагъэхэр сурэт хылыгъэу уапашъхьэ кырагъэудох «МакIап шъузабэу дунаим тетыр, Шъхъэээкъо-къурэу ащ язэкъуабз... ЗыщищыкIагъэм ахэр бзыльфыгъэх, ЗыщищыкIагъэм ахэр хъульфыгъэх». Ащ фэд якъоджэ хьамамэм усаком щилъэгъугъэр. ЫныбжыкIэ ежъ заом цыIэнэу хъугъэп. Ау хьамамэм зэкIом, заом ипчэгу ифагъэу кыщыхъугъ.

*АкIыбхэр ахэм афэсIотыгъ,
Iэ зимыIэжыым псыр есхьылагъ.
Лъэкъончъэм хьафэу слъакъо естыгъ.
Непэ заом сэ сыщыIагъ!..*

– етхы усаком.

Заом илъэужхэм афэгъэхьыгъэ гушшысэ-гумэкI макъэр нахь Iэтыгъэу, нахь зэфэхьысыжыгъэу, нахь лъапсэ иIэу кыыхэлукIы «Лъэмакъэхэр» зыфиорэ усэм. Чылъэм лъэмакъэу телукIырэр бэ, «дунаим ахэр цызэфэшъхьафых, зиэхэр сэры, оркIи мыхьафых», узэрыгушхони, бгъэшIэгъони ахэт. Ау усаком уахътэм зыфигъэээнышъ моуцтэу езыгъэIони а макъэмэ къахэлукIы:

*Къысфэгъэгъу, уахътэр. Орэп зилажъэр.
Орэп мэшIуащэр къезыхьыжъагъэр.
КъыпхэтIыркыкIэу пхъэ лъэкъо лъащэр
ТичIыльэ орэп къытезыхьагъэр.*

Iуашъо къаргъоу, ищылакIэ мамырэу мэлсэуми, а пхъэлъэкъо макъэхэр усаком ытхьакIумэ икIыхэрэп. Джары мырэхьатышъоу мыщ фэдэ гущыIэхэми зыкIалтыхъурэр:

*Тыгъэр сашъхьагъэми нэмыкIы къуапэ
Заоу шъхьащытыр сымышIэу цытэлп.*

*Джа тихъаблэлми джэнэ Изгьуапэр
Зыкыфэнэкыри сэ сыгыгьуагьэп, –*

кыщелю «Тыгьэм иорэд гущылэу хэлъыр сэры зытхыгьэр» зыфилорэм. Тысактын зэрэфаер, мамыр щылакэм уасэ фэтшыныр, ар ренэу кьэтыухьумэныр зэрэтипшгьэрылгыр тыгу кьегьэкыжы. Ащ даклоуи мэээгьо чэщэу чэщы рэхьатым щыгушлуклэу, кьуаджэу хэчъыагьэм кьужь шагьэу кьэшхьаукъи, чыыгым кьыпызи, чыльгэм кьытефагьэм ымакьэ фэшхьаф зэрэдэмылукырэм рыгушхоу етхы усэу «Щагур зэгьоклы» зыфилорэр.

Заор ациумысэу, ащ итхьамыклагьохэм кьащыфигьээзэжьэу маклэп джыри Мэщбэшлэ Исхьакъ ытхыгьэр. Ащ фэдэх «Сигукьэкыжьхэр», «Сэнэшл уахьт», «Оры сыгур», «Джыри мыжьошгьхалэу кьеклоклы», «Дунаим джыри щымамырэп» зыфиохэрэр. Хэгьэгу зэошхоу 1941–1945-рэ ильгэхсэм щылагьэм имызакьоу Вьетнам чыгум, Афганистан ащылэгьэ заохэми альгэсы: «Заор Вьетнам зыщэуцум стхыгьэ усэр», «Сыдэушгьэу тарихьым кьытфигьэгьушгь?» зыфиохэрэр, нэмыкыбэхэри. Мы аужырэ усэм бэмэ уарегьэгупшысэ. Афган заом фэгьэхьыгьэу тхыгьэми, иклэух шьыпкьэу упчлэ ин щегьэуцу: «Ау хэта, хэта мыр зилэшлагьэр – Абхьазри, Щэщэнри агу елэжыныр?!»

Ильгэс зэфэшхьафхэм ытхыгьэ усабэмэ ащигьэунэфыгьэ гупшысэ цыпэхэр щыльгегьэкуатэх, щызэфехьысыжыых, лгэхьанэу зыхэтым щырепыхьх поэмэу «Сшынахьыжь» зыфилорэм. Ащ игупчэ итыр заом щыфэхыгьэу, Советскэ Союзым и Лыхьужьэу зеклэмэ зэлгашлэрэ усэкло ныбжыкылэцтыгьэу Андырхьое Хьусен. Мыщ фэгьэхьыгьэ повестми, очеркми, поэмэми, усэ зэфэшхьафхэми тилитературэ узщылуکلэцтыр маклэп. Ау ахэмэ афэмыдэу гьэпсыгьэ Мэщбэшлэ Исхьакъ ипоэмэ. Ащ сюжет зэйкI хьугьэ-шлэгьэ зеклэлтыкылохэр кьыгьэлгьагьоу илэп. Кьэлотэныр зэхэзыщэу хэлъыр ежь усаклом игупшыс, ипсалгь, изэдэгупщылэгьухэр. А псалгьэр чэзыу-чэзыоу зэ ежь лыхьужьым е ягьэу Борэжь, зэ Андырхьуаем шлу ыльгэгьушгьыгьэ псыхьоу Щэхьураджэ апегьохы, зэ зэуаплэм щыхьугьэ-щышлагьэр Хьусен ежь кьырегьэуатэ. Заом мыкылэзэ Хьусен ытхыгьэгьэ усэхэм ащыщхэми поэмэм хэгьэагьэхэу уалоклэ. А пстэуми лыхьужьыр, ащ фэгьэхьыгьэ гупшысэр лгэныкыуабэу уапашгьхэ кьырагьэуцо. Ау мыщ дэжьым нэмыкI

гъэзапи унагъэ темьдзэн плъэкIырэп: Хъусен лыхъужъ къодыеу цымытэу ыныбжъ имыкъугъапэми, ытхыгъэр мыбэдэдэми, ащ усэкогу зэрэкоцIылгыгъэр кIегъэтхы. ИублапIэм усакIом Андырхъуаем зыфегъазэшъ релю: «О къэбгъэшлагъэм фэдигIу сыныбжымы, усшынахыжъ ыкIи усшынахыкI». ИкIаух шыпккъэм Щэхъураджэ елъэу: «Уинэпкъ сытетэу сыплъэгъумэ, Хъусены фэдэу къысэплъ».

Ауцтгъэу лъэпкъым итыгъуаси инепи зэхэгъэщэгъэу ягупшысэ зыхъукIэ, ащ гъогууанэу, гъогу хылыгъэу къыкIугъэм, тхъамкIэгъо шъолгырхэу къызэпичыгъэхэм, чIэнэгъэ инэу ышIыгъэхэм усакIом ренэу къыфегъээзжы. Тарихъ гупшысэр нахъ зыкIэлъхэм, ар лъапсэ зыфэхъугъэхэм ащыщых усэхэу «Адыгэмэ яорэд», «Адыгэхэр», «Хашъом къитэджэгъэ оредхэр», «Сикъушъхъэхэр», «Сипсалъ», «ЕгъэшIэрэ чъыг», «КъэдаIу», «ТичIыгу», нэмыкIыбэхэри. Лъэпкъым итарихъ, игумэки къызыхэхэу ытхыгъэр усэмэ язакъоп, поэмэ зыбгъушIи ащ фэгъэхыгъ. Ахэмэ ащыщых «Хъуай», «Адыф» зыфиохэрэр, нэмыкIхэри.

Лъэпкъым къырыкIуагъэм егупшысэ зыхъукIэ, тикъушъхъэхэу зэкIэ зинэрылгъэгъугъэхэм, шъэфи нафи яшыхъатыгъэхэм усакIом бэрэ зафегъазэ. «Сикъушъхъэ нэфхэу, гум иорэдхэр тарихъ гупчэм зэндабзэу итых», – щетхы «Сикъушъхъэхэр» зыфиорэ усэм. ЛIэшIэгъу пчъагъэхэр анэгу кIэкIыгъэх а къушъхъэхэм, адыгэмэ къякIугъэ къиныбэхэр адагощыгъэх. Ахэмэ адэгущыIээ, усакIом моуцтгъэ еIо:

*Шъыпкъэри цIыри блэкIыгъэ уахътэм
Шъуитхышъхъэ шыгумэ къатыринагъэх.*

ЛIэшIэгъу пчъагъэхэм къакIоцI адыгэмэ къякIугъэ къиныбэхэр адагощыгъэх а къушъхъэхэм. Гушхоныгъэу ахэмэ къыхалхъэрэмкIэ къырегъажэ нэмыкI усэу «Сипсалъ» зыфиорэр. А къушъхъэхэм ащыгушIукIэу, ядахэ ыIоу гупшысэ IэшIумэ заритызэ усэр кIищы шIоигъу, зы зэо закъуи ахэр хэмытыгъэхэу къызшIуигъэшI шIоигъу. Ау ащ пыдзагъ нэмыкI гукъэкIыжы: «ЛIыгъэм иллыгъи, къумалы хъожы Тарихъым хизэу тэлъэгъу, тэшIэ. ЛIэшIэгъу илъэсыр зэуж-зэблэкIэу Хыоегъаеу шъуидунаигъ».

А сатырмэ къакъоощых Кавказ заоу, ащ къыздихыгъэ хыикIыжъ Iофэу адыгэхэр дунаим ипхъахъ-итэкъу

щызышшыгъэхэр, лъэпкъыр икIодыкIыпэным нэзыгъэсыгъэхэр. Сурэт кIэкIхэмкIэ, гупшысэ зэфэхьысыжхэмкIэ усабэхэм ахэмэ уащыокIэ. А пстэур игъэкIотыгъэу, лироэпическэ шъуашэм илгъэу усакIом кыщыцэуихыгъ поэмэу «Хыуай» зыфиорэм. Егъэзыгъи, гъэпцIагъи, динIофи зэхахъэхи, ТыркуемикIыжынэу зызылэтыгъэ адыгэ къуаджэм кырыкIуагъэмкIэ, Щамсэтрэ Къызбэчрэ яунагъо къехъуллагъэмкIэ хъугъэ-шIагъэхэр тапашхъэ кырегъэудох. Мыщ дэжым кыщыцIуагъэмэ хъуцт МэцбэшIэ Исхъакъ иусэ гъэпсыкIэ, ацкIэ Iэпэлэсэныгъэу хэлъым яугъу пшы зыхъукIэ, апэу кызыцебгъэжъэцтхэм мы поэмэм иублапIэ зэращыщыр.

*Хы кIышшо фыжъыр
Бжъыбжъэу мэтхытхы,
Хы ШIуцIэ дьджыр
Ныджым еужъунтхы.*

*Хы орым къуашъор
ШъуампIэу хэIуадэ,
КIуатээ, уашъор
Хым жэхэIуатэ.*

Мэкъамэу кIэлъыр хыор губжыгъэхэм къапылукIырэм фэд, кыIотэцт хъугъэ-шIагъэмэ гумэки-тхьамыкIагъоу ахэлъыр зэрээхэпшIэцтгым уфегъэхъазыры. Ащи изакъоп, адыгэ усэм инэшэнэ шъыпкъэу зы сатырым икIэхырэ кыкIэлъыкIорэм иублапIэрэ макъэхэмкIэ зэтефэхэу, зэпэжъыухэу зэрэщытыр къэубытыгъошIу. А пстэури кIэух рифмэу хэлъхэмкIэ силлаботоническэ усэ гъэпсыкIэм ишъолъыр зэрилъыри зэхэошIэ.

Тарихъ мэкъамэр зыкIэлъ усэхэм джыри къафэбгъээзэжмэ, блэкIыгъэ лIэшIэгъухэм ягумэкихэр кыхэщых «Хашъом кытэдэжгъэ орд» зыфиорэми. Мыри къушхъэхэм зэдэгущыIэгъухэр зыщадишIырэ усэ лъэпкъхэм ащыц. Илгъэс кыинхэу лъэпкъым кызыэпичыгъэхэм джыри тахецэжы: «Урыс пачыхъэм ипчыпэ пакIэ НапIэу къэтIэтырэр рытегъэдзыхы, Шъхъэр къэзылэтырэм ыпсэ фыIухы». Ау ац дакIоу я XX-рэ лIэшIэгъоу адыгэхэр зыхэхьагъэхэри къегъэлъагъо, ашхъэ къалэтыжыным иамал кызыэралэкIэхьагъэри усакIом игупшысэ хэлъ. НэужкIэ кыкIэлъыкIогъэ усэу «Адыгэмэ яорэд» зыфиорэми а зэпэгъэуцуным кыщыфегъээзэжы. Шъыпкъэ,

мы усэр «Адыгэмэ ягумэки-гупшысэхэр» ыцлэу 2006-рэ ильэсым тхылгытгу хьурэ усэ зэхэугьоягьэхэу кьыдигьэкльыгьэхэми нахь гьэкльыгьэу ахигьэхьяжыгь. Ау мэхьанэу, шыагьэу хэлхэр зэщыкьуагьэхэп. «Хы Шуцлэм кьурэу типхьуатэу зыфаем тидзэу» зэрэщытыгьэри, «тетыжьба дунаем зэфагьэр» тлоу тыгу телэжыным тызэрэнэсыгьагьэри тыгу кьегьэкльыжыых. Арэу щытми ышэрэ усэм фэдэу мыри тхьамкьлэго закьлэу зэхэлэп, нэфынэ гори кьыхэмыпсыхэу щытэп. Ар ублэлэ ыкли кьлэх сатыриплэу кьыклилотыкьыжьхэрэм нэрльэгьу кьашы:

*Ньбджэгьухэр, шыгу кьэжыгьэкльыжыых,
Кьыныбэмэ тэ тахэтыгь.
Мэээгьо гьогухэр – тичэщых,
Ташьхьагь джы итыр – титыгь.*

Мэщбэшлэ Исхьакь фэгьэхьыгьэ апэрэ тхылгэу профессорэу Щэшлэ Казбек ытхыгьэм «Псэ зышыт гущылэхэр» ылуи еджагь. Арыкли зэрэщытыр. Нэужым апсэ зышыт гущылэхэр гупшысэрэ сатырыхэуи хьугьэх. Ар кьызэхэкльыгьэри гурылогьуаеп. Дунаеу, щылакьлэу тызхэтым, пкьыгьо зэфэшхьяфхэу тыкьэзыуцухьэхэрэм, хьугьэ-шыагьэхэу тпэкльыхэрэм нэплэгьу кьызэрыкьокьлэ кьэубытыгьуаехэу философии куу зыкьлэл гупшысэ зэфэшхьяфхэр усакьом кьахехых. Мары, гущылэмпае, льямыджхэр, гьогухэр, чьыгхэр, урамхэр зыфэпощт гущылэхэр. Мыхэр зэкьлэ усэ зэфэшхьяфхэм ацлэх. «Льямыджхэр» шьхьэ фишлыгьэу тхыл гьсауи кьыдигьэкльыгь И. Мэщбашлэм. Льямыджхэр псыхьо нэпкьытлэмэ азыфагу тедзэгьэ кьодыеп. Ахэмэ хэгьэгухэр, льяпкь зэфэшхьяфхэр, тыгьуасэрэ непэрэ, уашьомрэ чьыгумрэ, цьыфмэ агухэр, нэмыкьыбэхэу икльыгьо зищыкьлагьэхэр нэрмыльэгьоу зэрапхых. Ахэр шлэм итамыгьэх, ем пыщытых. Джары гурышэ шьхьалэу усакьор зэрыгьуазэрэр. Ац фэд «Урамхэр» зыфиорэ усэри. Урамхэр гу жьыдэкльыгьох, гьэпсэфышлэх, цьыфыбэмэ яшгьэф гупшысэхэр ахэмэ зэхахых, жьы шьябэри хьуаоу ахэмэ ахагуашэ. Джары лирическэ героим зыклиори: «Сшлэрэп нэмыкьлэм шьузэращыхьурэр, сшгьхьэкьлэ, урамхэр, шлу шьусэлэгьу... Унэм сипшгыхьэу гур кьыздэмычьэрэм Гулэм сыхэтэу шьуадэжэ сыкьакьо». «Чьыгхэр» зыфиорэ усэри зэрэпсаоу гупшысэм зэлгылыгь. Дунаим итыдэрэ кьуапи ахэр кьыщэкьых, егьашлэми цьыфым игьогогьух, ллэшлэгьу пчьягьэмэ яшыхьатых. Санэ зэрыт пхьэчаири, хьакьлэ

зылут къялапчъери, апэдэдэ къяуашъоу хым хэхагъэри ахэмэ ахэшлыкыгъэх. Лирическэ героими ахэр ихъопсаплэхэу къело:

*Сыфай лэныгъэм, чыгмэ афэдэу
Зандэу сыщытэу сыпэгъокыну.*

Гушшысэ куур зыхэлъ, загъорэ философиие лирикэклэ тызэджэрэ усэхэм зэдырйеу зы нэшэнэ шъхьалэ ахэлъ – пстэури цыфмэ япхыгъэх: ахэмэ язэфыщытыклэхэм, зэфагъэр, гуклэгъур, цыфыгъэр зыгъэлъаплэхэрэм, емрэ шлумрэ язехъаклохэу дунаим щызэпыщытхэм, цыфыгумрэ цыф акъылымрэ къяучлэу, амалэу, лъэклэу ялэхэм, нэмыкыбэхэми алъэлэсы усаклор. Джауштэу кыырегъажьэ «Гъогухэр» зыфилорэ усэр: «Цыф пстэуми зэфэдэп, зэфэдэп агухэр. Шъабэх. Плъырых. Къэрабгъэх. Лъэшых. Джахэмэ афэдэх, афэдэх гъогухэр...» Ахэри шъуамбгъох, чылэ урамыш, лъэс лъэгъо зэжъух, занклэх, лонтлагъэх, гъогу нафи ахэплъэгъошт. Машло зыклэмылбыжъ джэныкъом фэдэу рымыкложыыхэ хъумэ, хэклоклэжыыхэри ахэтых. «Лъэмыджхэр» зыфилорэ усэм кыфэбгъээжъми, бэмэ уязыгъэгушшысэн сатырыхэр хэтых. Къинмыгъуае ашилъагъоу цыфым лъэмыджхэр егъэпсых. Заомэ, зэпыщыт зэпыйныгъэ лофмэ къярыкызэ, сыд фэдизрэ ахэр ежъыр шъыпкъэм ыгъэстыжъхэрэ! Ащ фэд «Машло» зыфилорэ усэри. Машлом уигъэфэбэни уигъэстыни ылъэкышт. Ари гүфэбэныгъэм, е густырыгъэм апэщэчыгъэу усаклом къегъэлъагъо.

Мыхэмэ апыдзагъэу джыри зы усэ игугъу къяпшынуэ ифэшъуаш. Апэу кызыхеутым «Хылушъом» ылуи усаклор ащ еджэгъагъ. Нэужым поэмэу ыпшгъэклэ зыцлэ кветлаугъэм фэдэу «Хыуай» фиусыжыгъ. Поэмэмрэ усэмрэ а зы илъэсым зэдитхыгъэх, зэфэдэ къялуаклэ горэхэр кыыхэклынхэкли хъун. Поэмэмкыщицгъэлъэгъорэхыр гухэлъ-гурышгъу, хъугъэ-шлагъэу произведением щыпхырищыгъэхэм япхыгъэ шъыпкъ. Мыдрэ усэр пейзаж лирикэм нахъ пэблагъ. Хы губжыгъэ-бырысырыгъэр гъуни нэзи зимылэ клочлэ илгыгъэу, егъэшлэрэ сурэтэу гум къинэжышпэу уапашъхъэ кыырегъэуцо: «Игырзы макъэр хыбгъэр зэритхъэу..., Шы емылычэу, шхончъэ шъхьафитэу..., Псы фыжы пахъэр итхъурбэ лупсэу, Хыдзэ губжыгъэм нэпкъым зыредзы». Джащ фэдээ усэр зэрэпсаоу клещы. Сыда мыщ фэдизэу игъэклотыгъэу нэих-гуихэу кыижъуклэу усаклом хыр кызкыгъэлъагъорэр? Тяжъугъэплъ клэух сатырыхэм: «Джары

хыуаеу гуклэ сызыфаер!» ёло лирическэ героим. Ащ пыдзагъэх
мышэри:

*Гу закъоу силэр, зыгъэсамбырэлъ,
Мо хышхоу слъэгъурэм сьдэу уехъщыра?..
Адэ ащыгъум сьдэуцтэу, къалола,
Сьбгъэ удэлъэу укъесхъакъышъура?!*

А хыуаеу ыгъахъэрэм фэдиз гу цыкълум ихъыкълэуи макла
кызырэхэкълэрэр?

Адыгэ лъэпкъым гъогу хыльэу кыкълугъэр, шэн-
зэхэтыкълэхэу, хэбзэ-бзыпхъэу кыыхихыгъэхэр, ищылэкълэ-
псэукагъэр лъэныкълуабэхэмкэлэ ахэлъ Мэщбэшлэ Исхъакъ
иусэхэмрэ ипоэмэхэмрэ. Ахэр гупшысэ лъапсэ зэрэфэхъугъэхэм
игугъу къэтшыгъ. Щысэу къэбгъэлъэгъон плъэкълыщтыри
макълэп. Нарт къэбархэм, адыгэ лыхъужьхэм къафигъээзэжьысэ
ытхыгъэх «Нартмэ яджэгугу», «Нартмэ ягугъу джыри кыысфэшл»,
«Рэдэд» зыфилорэ усэхэр. Адыгэмэ ягупшъхьэлэжьыгъэ зыхэлъ
Юрылотэ баими бэрэ зыфегъазэ, усэмэ ашъхъэхэмкли ар
нэрыльэгъу: «Адыгэ гушылэжьхэр», «Хырыхыхъ», «Юрылупчъ»,
нэмыкълхэри. Гъэсэпэтхыдэ фэдэу гъэпсыгъэ «Анахыкълэм иуцукъл»
зыфилорэ усэр. Адыгагъэр зыфэдэр кыыхигъэщэу, нахыжъымрэ
нахыкълэмрэ язэфыщытыкълэхэр, ахэр зышпэхэкълэ, шъхъаджи
уцуплэу илэн фаер сатырэ пэпчъ щыкълэгъэтхы. Гуфэбэныгъэм,
шъхъакълэфагъэм, лъытэныгъэ иным зэлъаыгъых адыгэ
лыжъ лумафэмэ афэгъэхыгъэ сатырэхэр («Адыгэ лыжъхэр»).
Ахэр лышыгъэм, зэфагъэм ишпэхъэхэу усаклом уапашъхъэ
кыырегъэуцох.

Гушхоныгъэ ин хэлъэу тхыгъэ «Адыгэ цыер». Итеплъэкълэ
дахэу, пщыгъынкълэ лэрыфэгъоу, уигъатхъэу зэрэщытым
ишлуагъэкълэ, лэшлэгъу пчъагъэмэ ар къапхырыкълыгъ, «Хъазыр
пшыкълутлоу бгъэгупэм хэлъым Тхыдэ ладжи тарихъым щаты». Цыем
зыфегъээшъ, усаклом моуцтэу релю:

*Бгырысы нартхэу ушчыфы лъэшхэр
Лэшлэгъу зэльыкълоу шлугъэм фэоцэ.
Лыгъи, гукъауи, гушлуи, гъэрыпди
Ушчылэныгъэ кыыхэтэдджыкълы.*

Лъэпкъыбэмэ ягунэсэу, аштагъэу адыгэ цыер ящыгъын,
яшгуаш. Джары усэм икълэу узэригъэгупшысэри:

*Узыфадыгээр сэрыми, хэтми
Зэрэ Кавказу дахуу цуклугь.*

Ащ фэд адыгэ пщынэм, адыгэ оредхэм, къашъохэм зыщалгытэсырэ усабэхэр. Ахэмэ ащыщых «Адыгэ пщын», «Тикъашъохэр», «Тыгъэттыси, оред тэгъэус», «Пщынау», «Ислъамый», «Уджы», «Зэфаклу», «Зыгъэльбат» зыфилохэрэр, нэмыкхэри. Мы пстэуми лъэпкъ гушхоньгъэр, ащ даклоу тарихъ гушшысэри къахэщых. Ахэмэ зэу ащыщ «Къушъхъэ мэкъамэхэр». Тикъушъхъэмэ къагъэущыгъэ, къадэхъугъэ оредмэ «онджэкъ зандэм илугъо псыгъуи, адыгэ пшъашъэм ышъхъацы благыи..., хъарыр къэзыхъэу типчэдыжъ хъакли», лъэпкъым ичлынэлгэ лъэныкъо, ищылэклэ-псэуклэ янэшэнабэхэри усаклом ахелъагъох. Ахэм адаклоу а оредхэм къыралотыкых адыгэмэ къарашыллэгъэ зэо мыхуыжхэм, зичлыгу рафыгъэм, хыор щыугъэм рагъэтхъалагъэм, ахэм апэуцужыызэ фэхыгъэ лыхъужхэм якъэбархэри. Оредхэм, къашъохэм ядэхэгъэ къодые паеп усаклом ахэмэ ренэу зыкляфигъазэрэр: лъэпкъым ыгу, ыпсэ, иеплыкля, гъогоу къыклугъэр ахэль, ар къахегъэщы, клегъэтхъы. Ахэр зэкля щызэфэхьысыжыгъэх шоми хъуцт усаклом ианыхъ поэмэ лъэшмэ ащыщэу «Оред» зыфилорэр. Ар адыгэхэр зэрыгушхорэ пщынэо цларылоу, лъэпкъым имэкъамэхэр чыжъэу зыгъэлугъэ Хьагъэудж Мыхъамэт фэгъэхыгъ.

Усаклом къыгурымылоу щытэп адыгэ хабзэр, шэнхэр зэкля дэгъу закляу зэрэзэхэмылхэр, ллэшлэгъухэр къызэпачыгъэхэми, уахътэм димыштэжъэу, яягъэ къаклоу зеклокля-шыкляхэр ахэм къазэрэхэнагъэхэр. Ахэр зыщциумысырэ усабэхэри илэх, «Нысэ» ылоу поэмэ псауи ащ фэгъэхыгъэу ытхыгъ. Клэлэ ныбжьыкляу Мосэ къыщэнэу къыхихыгъэ пшъашъэр ятэжъэу Къарбэч ыналэ зытыридзагъэм нэмыкля. Ащ лыхъужым губж регъэшты. Поэмэм гуклочля, гузэхэшлэ зэфэшъхъафхэу щызэутэкыххэрэм узлэпачэу уальэплгэ. Мосэ къотэгъухэр, ежъ усаклори зэрахэтэу, егъотых. Лъэхъанэу ныбжьыкляхэр зыхэтхэм диштэрэ еплъыкляхэр, мэкъамэхэр поэмэм щытеклох.

Сыд фэдиз гумэкли иусэ гушшысэхэм ахэлгьми, лъэпкъым игуклаий игушлуагъуи алгытэсэу, сурэт зэфэшъхъафхэу, загъори зэпыщытхэу, тапашъхъэ къырегъэуцохэми, пстэуми аклыу къэхъоу зы нэшанэ Мэцбэшлэ Исхъакъ иусэмэ ял: илъэпкъ зэрэрыгушхорэр, ащ зэрэщыгушлуклэрэр, емызэщыжъэу

идахэрэ ищытхьурэ зэрилохэрэр ары. Ащ иапэрэ шыхьатхэм ащыщ адыгэмэ яльэныкьохэм ямызакьоу Урысыеми дунаим икьопэ зэфэшхьафхэми ащызэлъашлагьэ, оредышгьо дахэми ральхьэгьэ усэу «Адыгэхэр» зыфилорэр.

*Щэпсэух дунаим адыгэ лъэпкьэхэр,
Дахэшгьы дахэ ягугьэ нэпкьэхэр.*

Ильэныкьо гупсэ, ичъыналгьэ, иадыгэ шьолгыр ятеплгьэ, яшъыкьлэ-гъэпсыкьлэ ащыгушлукьлэу, ядахэ ылоу, нэмыкьлэу кьэплон хьумэ, пейзаж ыкьи интим лирикэ зыфалохэрэм яшгьолгыр илгьэу усэ маклэп Мэщбэшлэ Исхьакь ытхыгьэр. Ащкьлэ хы Шшүцлэм, кьушхьэхэм, жьуагьохэм бэрэ зызэрафигьазэрэм игугьу кьэтшыгь. Ащ фэдэу гум хэпкьлэгьэ сурэтхэр чыжъэ мыкьлоу икьоджэ хэгьуашхьыи кьыщегьотых. Огум изыбзэу итыгьэ фаби, ипсыхьо нагьоу зыхэсыгьыи, пэгэ джэгулэу ащ кьыхэукьи, ипсырыкьлэ мэзи, иджэрпэджэжьи, пкьлаур зыдизэу ичылэ гупси «Сихэгьуашхь» зыфилорэ усэм хицагьэх. Ащ пыдзагь плэми хьуцт «Тыгьэхьажьур губгьом теджэгулкьы» зыфилорэри. Мыщ дэжьым гукьи шхьэкьлэ псынкьлэу уалгьэлэсыжьи «Дахэ сидунай» зыфилорэ усэм хэль гущылэхэм. Мэкьамэр кьакьлэхьэгьахэу, зэгьэфэгьахэхэу кьэхьугьэх ахэр. Лъэпкьым анахьышлэ ыльэгьурэ оредхэм ащыщ зэрэхьугьэри бгьэшлэгьожьынэу щытэп.

Ахэмэ афэдэ усэхэм гур кьагьэушчы, зэхэшлэ лэшлухэм уахащэ. Джары «Щэджэгуапэр гугьэ лгьэгу» зыфилорэм усаклэм зыкьыщитхьэри:

*Тыгьэр кьепсмэ, псыхьор джэгуэмэ
Гум шлүлгьэгуу кьыдэтаджэ.
Щэджэгуапэр гугьэ лгьэгуэмэ,
Шлүлгьэгуу дахэм бгьэр кьегьаджэ.*

Азэхэшлэ иныр джыри нахь щызэлухыгь «Мыхьур лэлынэм». Гум лыылэсэу, псэм щыщ хьугьэу шлүлгьэгуу дахэм идунай гьэшлэгьон ухэзыщэрэ сатырэ маклэп мыщ хэтыр. Оредышгьом бэшлагьэу ральхьэгьэ гущылэхэр псынкьлэу кьэошлэжьи.

*Псэм нахь лгьаплэу силэ закьор
Орышъ сыкьыбдежъэ.*

*Зэхэшгоха шылгэмакээр,
Класэм нысэу сецэ.*

Анэрмылгэгъу гузэхашлэхэм якъежьаплэхэр, ахэмэ зэпхышлэ гъэшлэгъонэу ялэхэр нэмыклэ лъэныкьоклэ кыплгэгъэлэсых «Клэлэцлыкүмэ шыхэр агъэпскых» зыфилорэ усэм. Сурэтэу уапашгъэ кыригъэуцорэр иклэлэцлыкүгъом зыпэклэмыкыгъэ адыгэ кьуаджэм кьыдэклыгъэпщтын, кызыэрыклоу, моу улабэмэ кьэпштэн фэдэу гъэпсыгъэ. Ау гушшысэу узхицэрэр куу дэд: ар зиуашгъэ кьаргъэ, зичыгу щымамыр, джа клэлэцлыкүпшгъэшгъэцлыкүу усэм хэтхэм щылакэр зыщылгэгъэклотэшт дунай. Ар джыри нахь хъуаоу, нахь хьопсагъоу чыопсым кыыхыгъэ сурэтхэмклэ И. Мэщбашлэм кьащызэлуихыгъэ мы усэ сатырэхэу «Зэпэчыжьэх, зэфэзэщых» зыфилорэм хэтхэм:

*Мэз гъэхъунэм уцы кьашхьор
Шхьонтлэ дахэу игухэль,
Тхыдэ нэфэу пцэфы нашхьор
Гъэтхэ огум ибгъэхэль.
Чылыгъэ уцыр кыисфээццмэ,
Ело пцэфым, сыкьещхын.
Тыжын оцхыр кыисфегъэццмэ,
Уцыр мэцхы, сыкьэжын.*

Ижырэ адыгэ усэ зэхэльхьаклэри непэрэ усэ гъэпсыклэри зэпэжьыухэу, зэдаштэу пытэу зэрэщызэпхыгъэхэм изакъоппы сатырэхэр псынклэу кыплгэзыгъэлэсыхэрэр. Шгъэбэгъэрэхьатыгъэу, чэфыгъэ-гушлуагъоу ахэлгыр гуапэ пщыхъоу ахэр зэхэошлэ. Ац фэдэ дунэе нэф, дунэе зэфэшлу дахэр арыба цыфым егъашлэм ихьопсаплэр!

Прозэр

Мэщбэшлэ Исхьакъ усэкло ин хьугъэу, хэгъэгушхом щызэлгъашлагъэу, поэзием ышыгу итызэ проземи зызэрэфигъэзагъэр, бгъэшлэгъон хэльыми, аукъодые Иофэу цыгтэп. И. Мэщбашлэм ыпэкли ыужкли тхэклуабэхэр, шгъэаджи еджинэшэнэ шгъхьалэмэ ялытыгъэу, агъогум рыклуагъэх. Ежь И. Мэщбашлэм зэрэхигъэунэфыкыгъэмклэ, тарихым ехьыллагъэр,

лъэпкъ гымэкыр прозэклэ птхымэ, цыфмэ нахь апкырэхьэ, ащ нахь амалыбэ къеты, гымэкыр нахь кылотыкыгыошы ешы.

Иусэхэм, ипоэмэхэм афэдэу Мэщбэшлэ Исхыакъ ипрози зэлъызыгыгьыр лъэпкъым итыгъосэрэ щылакI, инепэрэ маф, ащ кырыкIуагъэр, идунэе хэплъакI, итарихъ гъогу гъээшлэ ин фэзышыгъэ лIэшлэгъухэр, лъэхъанэхэр арых. Ахэр, зы лъэныкъомкIэ, хъугъэ-шIэгъэ Iужъухэу тапашъхьэ къеуцох, адрэмкIэ, цыф насыпхэу, щыIэныгъэ гъогухэу, гымэкI-гушыуагъохэу, шыкIэ-зекIокIэ, шэн-хэбзэ зэфэшъхьафхэу романмэ ягупчэ итых, нравственнэ, философскэ Iофыгъо инхэм апхырыщыгъэх. АрлъэныкъогъэнэфагъэкIэ къахэщыгъхэгъэгу зэошхоу зигугъу къэтшыгъэр зауыхгъэм ыуж кыкIэлъыкIогъэ я 60–70-рэ илъэсхэм, е а зэо шыпкъэмэ нахь япхыгъэ романхэу «Агъаерэм ежэжъхэрэп», «Цыфыр Iо къэхъурэп», «Илъэс фыргынэхэр», «Шу ши псым хадз» зыфиохэрэм. Мыхэмэ хъугъэ-шIэгъэ гъэшIэгъонхэм уахашцэ, детектив нэшанэхэр хэлъхэу къэлотэныр авторым зыщигъэпсыхэри ахэтых. Ау узэхашIи уигупшыси пытэу зэлъаубытэу мы романмэ зы нэшанэ зэдыряI: цыфым игъэпсыкI, ихэгъэгу, кызыщыхъугъэ чыналгъэм шыпкъагъэу афыриIэр, изэфагъ, икъумалыгъ, ищIыусыгъ, илIыгъ, икъэрэбгъагъ, игукIэгъу, ижъалымагъ, ежъ фэдэ цыфым, ныбджэгъум зэрафыщытыр, нэмыкIыбэхэу цыфым иIэклоцI дунай щыхъухэрэр мыхэмэ Iужъоу ащызэхэлтых, ащызэхыгъэх. НэмыкIэу къэпIон хъумэ, социальнэ-психологическэ роман лъэпкъым ылъапсэ адыгэ литературэм щезыгъэдзыгъэ произведениех мыхэр.

Блэкыгъэ илъэсхэм захахъэм, Мэщбэшлэ Исхыакъ нахь чыжъэу зэкIэлэбэжы, 1917-рэ илъэсым щыIэгъэ революцием къэшIэкIыгъэ хъугъэ-шIагъэхэм, ащ къекIурэ лъагъохэм, ахэр зэхыгъэ цыфхэм афэгъэхыгъэ романхэу «НэфшIэгъо лъагъохэр», «Гоцэунай» зыфиохэрэр ытхыгъэх. Илъэсхэу ахэр зыщитхыгъэхэр къыдэплъытэмэ, дунаим ианахь хъугъэ-шIэгъэ инмэ ащыщэу алъытэщтыгъэ революцием итемэ зэкIэ советскэ литературэм фэдэу адыгэ литературэми чышIэ ин щыубытыщтыгъэ. Мэщбэшлэ Исхыакъ ащэбгъукIуагъэп. Ауыпэрэ романхэм афэдэу хъугъэ-шIагъэхэм анахьы мыхэми тхакIом нахь къащыхыгъэщыгъэхэр нэбгрэ зырызхэм яцыф насып, ящыIэкIэ гъогу, агу щыхъурэ-щышIэхэрэр, дунаеу зэпырыгъазэ

хьурэм еплъыкӀау фыряӀэр арых. АщыкӀа лъэхъанэм ижыкъащэ кыубытын ылъэкӀыгъ.

Лъэпкъым итарихъ, лӀэшӀэгъу пчъагъэхэм ащ кырыкӀуагъэр, ищыӀэкӀагъэр, кӀинэу кызыэпичыгъэхэр лъэныкӀуабэу, зегъэушъомбгъугъэу, эпическэ шъолгыр иным илъэу ытхыным МэщбэщӀа Исхъакъ зыфаблэщтыгъэр бэщӀагъэ. Ипоэзии ащ чыплӀа макӀап щуубытыгъэр. «Хыое» поэмэм изакъоу игугъу къэпшымыи ащыкӀа екъу. «БзыккӀо заом», «Мыжъопхъхалым» хэушъхъафыкӀыгъэу, игъэкӀотыгъэу тытегушчыӀэщт. Ау ахэмэ къакӀэлъыкӀогъэ произведениехэу «Хъан-Джэрые», «ГъэритӀум» Кавказ заом илъэхъэнэ кӀинхэм джыри зэ тахащэжы.

«Рэдэд» зыфиӀорэ романым я Х–ХІ-рэ лӀэшӀэгъухэм язэблэкӀыгъо лъэхъэнэ чыжъэм адыгэ лъэпкъ кощэгъухэм ящыӀэкӀа-псэукӀагъэр къегъэлъагъо. Кощэгъухэм япэчыхъэ Рэдэд зыфэдагъэр, изекӀокӀа-гъэпсыкӀагъэр, гъунэгъу Тмутаракань пщыгъом ипашэу Мстиславрэ ежырырэ зызэбэнхэм, ащ зэрэхэкӀодагъэр, нэужым иунагъо, ищчыгъо къарыкӀуагъэр – бэ сурэт зэфэшъхъафхэу авторым уапашъхъэ кырыгъэуцохэрэр. Ащ кыкӀэлъыкӀогъэ романэу «Адыгэхэр» я ХVІ-рэ лӀэшӀэгъум Урысыемрэ адыгэхэмрэ язэфышчытыкӀагъэм фэгъэхъыгъ. Урыс пачыхъэу Иван Грознэмрэ адыгэ лъэпкъ зэфэшъхъафхэмрэ зэзыпхыгъэ, зэпэблагъэ зышшыгъэ хьугъэ-шӀагъэхэр произведением лъапсэ фэхъугъэх. Аужырэ романэу «КъохъапӀэмрэ къокӀыпӀэмрэ» адыгэ мамлюкхэм яхъишъэ гъэшӀэгъон ухещэ.

Лъэпкъым итарихъ икъэгъэлъэгъон зызыфегъазэм, ижыкӀа кыщегъэжъагъэу непэ кынынэсыжъэу адыгэмэ къарыкӀуагъэр зэкӀэлъыкӀоу кызыэлъиубытынэу МэщбэщӀа Исхъакъ гухэлъ иӀагъэп. Иусэ, ипоэмэ зырызхэр Кавказ заом ехыллэгъагъэх. ЕтӀанэ я ХVІІІ-рэ лӀэшӀэгъум ыкӀэхэм адэжъ Нэдждыд чыохым ипсыхъоу БзыккӀо дэжъ цыкӀогъэ заом фэгъэхъыгъэ роман ытхыгъ. Нэужым Кавказ заом джыри кыыфигъээзжыгъ. Ащ шъхъарыкӀи адыгэмэ янахъ лӀэшӀэгъу чыжъэмэ алъыӀэсыгъ. А Иофышхор зешӀэхэ нэуж нэрлӀэгъу къэхъугъ: пстэури зэхэубытагъэу узэдяплъымэ, лъэпкъ тарихъым икуупӀа ухащэ, илъэныкӀо гъэшӀэгъонхэр, ищыӀэкӀа-псэукӀагъэр зэкӀэлъыкӀокӀа гъэнэфагъэ хэлъэу уапашъхъэ къеуцох, гупшысэ

зэфэшгъафхэр ахэмэ къагъэуущых. Апэу узэлгызыубытырэри мыщ фэд: уипыимэ уапэуцужьыным, уатеклоным пае, уипсэуплэ чыплэхэр, уихэбзэ-бзыпхъэхэр, нэмыкырэ байныгъэ-дэхагъэу уилэхэр къэуухъумэнхэм пае лъэпкъыр зыкыныгъэ хэлъэу, зэгурыложьэу, зэдэлъжъэу, а зы гухэлъ гъхъалэм зэклары зэфэдэу рыгуазэу щытыным мэхъанэшхо ил. А тарихъ романхэр непэрэ мафэм, непэрэ щылакэм пытэу языпхыхэрэм ар апэ ит.

Романэу «Бзыкьо зау»

Романыр тхылгытлу хъоу – апэрэр 1976-рэ, ятлонэрэр 1978-рэ ильэсхэм къыхаутыгъ. Урысыбзэклэ зэдзэкыгъэу «Раскаты далекого грома» ыщлэу 1985-рэ ильэсым Москва къыщытырадзагъ. Ардэдэр И. Мэщбашлэм итхыгъэ зэхэугъоегъэ томи 7-у 2001–2007-рэ ильэсхэм Мыекъуапэ къыщыдэккыгъэм я 3-рэ томэу хэт. Арапыбзэклэ, тыркубзэклэ зэдзэкыгъэу Амман, Анкара къащыхаутыгъэх. 1988-рэ ильэсым адыгабзэклэ тхылгытлури зэхэгъэхъажьыгъэу зы шыгъэу, хэгъэхъон-зэхъокыныгъэ тлэклухэри илэхэу Мыекъуапэ къыщыдэккыжыгъ. Мы тедзэгъур ары романым тытегущылэ зыхъуклэ тызэрыгъозэщтыри.

Романым ылъапс, итемэрэ иидеэрэ. Мэщбэшлэ Исхъакъ ироман лъапсэу фишыгъэр адыгэмэ я тарихъ щыщ хъугъэ-шлэгъэ шыпкъ. 1796-рэ ильэсым Нэджыд чылох шъофыр зэпызычырэ псыхъо цыклоу Бзыкьо дэжъ шыклогъэ заор ары. А чыналхэр зэгорэм адыгэмэ япсэуплагъ, непэрэ Тэхъутэмыкьое районым икыбылэ гъунапкъэ пэмычыжъэу Новодмитриевскэ станицэр джы зыдэщысым дэжъ щылъ.

Ежъ заор зэклэмкли зэрэклуагъэр сыхъат заул нылэп. Ащ икыэтхыхъан романым чыплэу щубытырэри бэп, зэклары ятлонэрэ тхылгым иаужырэ япшлэнэрэшхъэ ифагъ. Адэ сыда ащ фэдизэу тхылгытлум тхаклом къыщилуатэрэр? Анахъ маклэми я 18-рэ ллэшлэгъум иятлонэрэ ныкыо адыгэмэ къарыклуагъэр, ящылэклагъэр, хъугъэ-шлагъэу къызэпачыгъэхэр къызэлъеубытых. Ар нахъ лупклэу къыпллылэсыным пае тарихыым щыщ нэклубгъохэр угу къэбгъэккыжынхэр лыеп.

Лъэхъанэу тхаклом къыгъэлъагъорэр лужъоу зэхэлъ. Феодальнэ зэфыщытыклэхэм, пщы-оркхэм, лэкъо лъэшхэм яцдыфыгъэнчъэ зеклуаклэхэм, яхэбзэ-бзыпхъэхэм мэкъумэщышлэ лэжъаклохэр, фэкъолхэр пхъашэу зыщапэуцужьыхэрэ охътагъ.

А пщы тетыгъор бжъэдыгъу, кIэмгуе лъэныкъохэм ащыпштэ хъазырэу, шапсыгъэ, абдзэхэ, нэтыхъое чIыгухэм нахъ къащылэнлагъэу адыгэхэр псэуштыгъэх. ЧIыгулэжьыным, былымхъуным, сатыушыным, хъызмэт зэфэшхъафхэм – гъукIэным, шъошыным, нэмыкIхэми апылъ лэжьакIохэм, фэкъолI лъэрыхъхэм ялъэкI, язэхэшIыкI, язэгурылон бэкIэ ахэхъуагъ. Цыфыгъэм, зэфагъэм, адыгагъэм, егъэшIэрэ шэн-зэхэтыкIэхэм апашхъэ пщи, оркъи, фэкъолIи, хэтрэ адыги пщызэфэдэнхэ фаеу ахэр кыкIэдэуштыгъэх.

Ащи изэкъуагъэп. Адыгэмэ ящылэкIэ-псэукIэ нахъ хылыгъэ къэзышыштыгъэхэм ащыщ Урысыемрэ Тыркуемрэ Темыр Кавказыр, анахъэу адыгэхэр зэрыс шъолгырхэр зэтырахыхэу, заокIэ зэжэхалэхэу зэрэщытыгъэр. Ахэмэ уапэуцужыным пае адыгэ лъэпкъ пстэури зыкIыныгъэ ахэлъэу, зэгурыложьхэу зэкъогъэуцогъэнхэ фэягъэ. Ар кыгурылоуи, ащ фэгүлэуи адыгэмэ ахэтыгъэр мэкIагъэп. Ау мыщ дэжьыми зэпэкъудын Iофыр ахэлъыгъ. Тетыгъор зыIыгъ пщымэ анахъ лъэшыр язэрэмыгъашIэу адыгэ лъэпкъ пстэухэри шъхъадж ежъ къызыфигъэIорышIэхэу, ипщыгъо чIэтхэу а зыкIыныгъэр ыгъэпсыным ыуж итыгъ. ФэкъолIхэм, лэжьэкIо жъугъэхэм а зыкIыныгъэр адыгэмэ зэкIэмэ язэфэдэныгъэ шъхъафит пщыакIэм рапхыштыгъэ.

А зэфэдэныгъэ-зэфагъэм, шъхъафитныгъэм фэкъолIхэр зэрэфэбанэхэрэр идее шъхъалэу романым хэлъ.

Джахэмэ афэдэ гупшысэ-гурышэ инхэм романыр зэлъаIыгъ. ЗэлъаIыгъ Iомэ, а тарихъ нэкIубгъохэу зигугъу къэтшыгъэхэр тхакIом кыкIиIотыжьхэу арэп. Ахэр хъугъэ-шIэгъэ зэфэшхъафхэм, цыф насыпхэм, зэпыщыт кIуачIэхэм, адыгэхэм ящылэкIэ-псэукIэ, яшэн-зэхэтыкIэхэм, яхэбзэ-бзыпхъэхэм апхырыштыгъэх, зэхэшIэ ин, гупшысэ куу зыкIэлъ сурэт игъэкIотыгъэхэу, художественнэ образ зэгъэфагъэхэу кытегъэлъэгъух.

Арышъ, идееу произведением хэлъыр къызщызэлүйихырэ темэ шъхъалэр Бзыикъо заор арыми, ауштыгъу Iапшэр зэпалэтын фаеу зыкIэхъугъэм къекIолIэфэ тхакIом а темэм илъэныкъуабэхэр къызэлъиубытыгъ.

Мары ублэпIэ шъыпкъэм апэрэ нэкIубгъохэм къащегъэжьагъэу ащ фэдэх тхакIом тызхищэхэрэр. Адыгэмэ

ахэлъыгъэ аталыкъ шыклэр – нэмыкI унагъо икIлэлэцIыкIу кыIыпхынышгъ, ыныбжъ екъуфэ пIунышгъ фэпщэжыныр – тапашгъхэ кыIрегъэуцо. Бжъэдыгъу пщышхоу ХъаджэмыкIо КъаншгъауыкIо Алкъэсыр шапсыгъэ лэкIо-лъэшэу ШэрэлIыкIо Нагъо иунагъо мазэрэ мэфиблырэ нахъ ымыныбжъэу къахы цапIугъэу, джы илгъэс 18 хъугъэу янэ-ятэхэм зэрафащэжырэ шыкIэмкIэ тхылгыр кыIыригъажыи, ащ хэбзэ-бзыпхъэу хэлгъэм, цIыфэу хэлажъэхэрэм тхакIом нэлуасэ тафишыгъ. Пурщэжъ ордэу Бастыку къуаджэм зэрэпсаоу щыIугъэри зэхытигъэхыгъэ. Ежъ ШэрэлIыкIо Нагъо, ягуащэу Дарихъат, акъоу Али-Султан ямызакъоу шапсыгъэ лэкIо-лъэшхэу Абэтэ Къазджэрые, Наурзэ Хъаджумар, нэмыкIхэм, фэкъолIхэу Хъагъур Мосэ, ШыпэкIо Ахъмэд, Тхъахъохъу НэпашIо, УстэкIо Барыч ядунай тыхещэ. МыдкIэ пIурыр кыIызфащэжырэ ХъаджэмыкIо пщышхом ищагуи, ихэгъуашгъхыи цIыфыбэ щызэрэугъоигъ. Хъярым къекIолагъэхэм къахэщэу ахэт Бжыхъакъоппщ Щырандыкъуи.

Нэужым еIани ШэрэлIыкIоохэм, ХъаджэмыкIоохэм яунэхэм, яцагухэм къафигъэзэжыизэ бэрэ тхакIом тахищэцт, ежъхэм афэдэ пщыхэм, лэкIо-лъэшхэм зэрафыщытхэр, оркъхэм, фэкъолIхэм, унэIут – цагудэт цIыф кыIызэрыкIохэм зэрадэзекIохэрэр кыIыригъэлгъэгъукIыпщытх. Ахэми язакъоп, унэгъо-унагъоу, шагу-щагоу, лэкIо-лIакъоу кыIызэлгъиубытырэр, тызхищэрэр бэ. Ахэмэ ащыпщых фэкъолI унагъохэу Ахэджагохэр, Хъагъурхэр, нэмыкIхэри. Шапсыгъэ изакъоп, Натыхъуаий, Бжъэдыгъуи, Абдзахи, КIэмгуйи, нэмыкI лгъэпкъ-хэгъэгухэри кыIызэлгъеубытых, къэбэртаехэми, бэслыныехэми алгъэлэсы, япщыхэр, ялэкIо-лъэшхэр, яоркъхэр зэрэшIэхэу, зэхэхэхэу, ямэкъумэщышIэ фэкъолIхэри зэлгыкIохэу, зэдэлэжъхэу зэрэщытыгъэр игъэкIотыгъэу къегъэлгъагъо. Ащ фэдиэми а лгъэхъанэм адыгэмэ ящыIэкIэ-псэукIагъэм, яобщественнэ зэфыщытыкIэ, яунэгъо зехъакI, хъакIэм зэрэпэгъокIыхэрэр, янахъыжъ-нахъыкIэ зэхэтыкI, адыгэ зекIолIым иш, иIаш, ищыгъын, игъомылапхъ – бэ тхакIоми нэпIлгъэгъукъыриубытэрэр.

А пстэури тхылгым икIлэх кыIызыфэкIоужырэ БзыикIо заом епхыгъ. А лгъэгъо зэхэкIыхэр, гушшысэхэр И. МэщбашIэм ренэу кыIхеушгъафыкIых, романым чIышIэ ин цаубыгъэу улгъыкIуатэ къэси ахэр нахъ Iужъоу, куоу кыIызэтырехъэх. Мары а пIурщэжъэу зигугъу къэтшыгъэми а лгъэныкIор кIэгъэтхыгъэу хэлъ. Адыгэ

хабзэм рыгъозэ къодыкIэ ШэрэлIыкIо Нагъо ХъаджэмыкIомэ якIалэ кыхыи ыпIугъэп. Ар зыдапIэрэр нэмыкI. Бжъэдэгъу пщышхом, ащ нэмыкI лъэпкIэхэм къотэгъубэхэу ащыриIэхэм яжъау чIэтэу ежъыри илIэкIо-лъэшыгъэ ыгъэпытэнэу, шапсыгъэ фэкIолIхэу зэфэдэныгъэм кыкIэдэхэрэр зэкIэ еж зэрэфаеу ышIынхэу ары. «Армырмэ шъыд илIэс пчъагъэм зыкIэзгъэлэжыгъэр, тэ къэтIыфыгъэхэри зэрэдгъэсэгъух»: джащ фэдэ кIэху ШэрэлIыкIом игупшысэмэ афишIырэр. Ар джыри нахъ шъхъэихыгъэу Хъагъур Мосэ фэкIолIым кырелотыкIы: «Былым закIокIэ сенэгуерэп ХъаджэмыкIо пщы кIэлэхъур ШэрэлIыкIом зыфипIугъэр, шапсыгъэ фэкIолIмэ, фай-фэмыеми, игулыгътэ нахъ чыжъэу агъапIгъэ...»

Ежъ ШэрэлIыкIо Нагъуи, ыкIоу Али-СултIани, япыщэгъу оркъ тыгъокIо-хъункIакохэу цIыфхэр зыхыххэу, зыщэхэу хэтхэ МамрыкIом, МэкIаеи афэдэхэу романым хэтхэми язекIокIэ-гъэпсыкIэ, яжъалымагъэ шапсыгъэ фэкIолIмэ ягубжи, язэхашIи кызэрэзекIигъаблэхэрэр апэрэ нэкIубгъохэм къащегъэжыагъэу кыххэщы. ШэрэлIыкIомэ япIурщэжъ дакIоу фэкIолIэу Ахэджего Андзаур иунэ кIапщэ ит, зыфашIыгъэри ыкIоу НэтIар. КIэлэцIыкIу джегуным зэдыхэтхэзэ ШэрэлIыкIо Али-СултIан тIыргъо бэщымкIэ кIеуи ылъакIо кыгъэшъхъэшъхъагъ. ЕIэзагъэм фэмыгъэхъоу IонтIагъэу кIыжыгъэ. Джы фэкIолI ШыпэкIо Ахъмэд Iазэм ар икIэрыкIэу зэригъэфэжьи, ыузэнкIыжьи ыпхыжыгъэу кIапщэ фашIы. Ащ фэди мэхъу. Ау фэкIолIмэ агу зыгъэплыгъэр Али-СултIан ышIагъэр ятэу Нагъо кызэрэригъэкIугъэр, лэкIо-лъэш кIэлэцIыкIум фэкIолI кIэлэцIыкIур дэджэгун ымылъэкIышъоу, фимытэу зэриуагъэр ары.

Ащ фэдэ зекIокIэ жъалымагъэу, фэкIолIмэ яцIыфышъхъэ зыгъэпыутэу шъэфыми нафэми пщы-оркъэхэм ащыщхэм, ахэмэ япыщэгъухэм зэрахъэрэр макIэп. УайкIокIо Тамбырырэ ащ шъхъагъусэгъу фэхъугъэ Цицарэрэ БжыхъакIоппц ДжырандыкIо аришIагъэм изакIоми уебгъукIон плъэкIырэр. ЛIым ыбгъэгупэ чIэлъ шъуз ныбжыкIэр чэщым тыраригъэхи, нэгъой лэкIо-лъэшэу Абдула Сунай раригъэцагъ. Цицарэ хъульфыгъэ щыгъынкIэ зифэпагъэу, шыбгы зишIыгъэу, ибзылъфыгъашъхъэ щыгъупшэжыныным нэсыгъэу илIэс зауIэрэ Тамбыр лыхъоу хэтыгъ. БжыхъакIоппщыми ыгу

тыригъэшцэхагъ, Тамбыркиыгъотыжыгъ. АщкӀэхэкӀыгъэр бзылъфыгъэ ныбжьыкӀэм ыукӀочӀын ылъэкӀыщтымкӀэ къэшыгъуай. Ежъ Тамбыр нэмылэм, хэгъэгум рамыгъэсыжъэу гъунэгъу урыс-къээзэкъхэм (бэткӀэлӀхэм) ахэхъажыи заулэрэ ахэсыгъ. Ау ащи щылакӀэр цызэжъугъ. Нэужым шынахыкӀи ныбджэгъушуи фэхъугъэ фэкъолӀ егъэзыгъэ ныбжьыкӀэу Некрас Мишкэ игъусэу абдзахэм адэжъ шъхъэегъэзышӀэу кӀожыгъэх. ИцӀыфыгъэкӀи иадыгэгъэ зехъакӀэкӀи, илӀыгъэкӀи адыгэ фэкъолӀэм ахэуцогъэ Некрас Мишки хъишгъэ псау пылъ.

Жъалымагъэу пщы-оркъэм, лӀэкъолъэшмэ зэрахъэрэмэ ащыщ ШэрэлӀыкъомэ яджэхэшъотет пшгъэшгъэ ныбжьыкӀэу Акозэ рашӀэгъэ тхъамыкӀагъори. Хъагъур Мосэрэ Акозэрэ агухэр зэфакӀохэу Ӏуагъэ зэдашыгъэу щытызэ, ШэрэлӀыкъо Нагъо ар чэщым дици Мамрыкъомрэ Мэкъаемерэ аритыгъ, адрэхэми хыӀушъом ахы тырку сатыушӀэ баеу Хъэсэнэ-Мурад ращагъ. Нагъо ифэшгъуаши Тхъахъохъо НэпашӀо ригъэгъотыгъ. Акоз Тыркуем ащагъэу Хъагъурым кыгъотыжыгъ. Ау акӀэхэкӀыгъэр егъэшӀэрэ тыркъоу агухэм къатенагъ.

Ахэмэ апыдзагъ КӀэмгуе Дзэшц ятэ зэраукӀыгъэри, Цицарэ ригъэукӀынэу Бжыхъэкъошц Щэрандыкъом ыкъо Мэджырышщым Мэкъаер зэрэригӀупщыгъэри. Адрэми Цицарэ еоу ыӀозэ щэмыгъоу ригъэкӀыгъэм лажъэ зимыӀэ пшгъэшгъэ ныбжьыкӀэу Хъаджэмыкъо Батчэрыепщ кӀалэм ыгу рихъырэ Агурэ хигъэфагъ.

Адыгэхэм ежъхэм яӀэкӀоцӀ гумэкӀхэм адакӀоу ягъунэгъу хэгъэгухэм, анахъэу Тыркуемерэ Урысыемерэ ахэмэ къазэрэфыщытхэми тхакӀор алъӀэсы. ЗэдӀужырэ къэрал зэйкӀ уимыӀэмэ, ахэми апэуцужыгъуай. Зыр хы ШӀуцӀэ Ӏушъом къыкӀызэ, адрэр Пшызэ иадырабгъурэ нэпкъ Ӏутэу Ӏури адыгэ чыгум фаех. Игухэлъ къыдэхъуным пае дзэкӀолӀ мин 12 игъусэу Суджыкъ къалэ къыщитӀысыкӀыгъэ тырку адмиралэу Джанкълы адыгэмэ махълъэ зафишӀыгъ. Муслымэн диныри шапсыгъэ лӀэкъо-лъэшхэр, фэкъолышӀухэр яӀэпыӀэгъоу лъэшэу агъэфедэ. Гъээзуат заом Щэщэным щыкӀэзыгъэстырэ Ушурма Мансури адыгэмэ къахэхъагъ. Тырку Косэ-папшэри шапсыгъэ фэкъолӀхэр еугъоихэшъ къяушъыи мамырэу зэдыщыӀэнхэу. МыдкӀи Гудович генералыр зипэшцэ урысыдзэм тыркүмэ

апэуцужыным пае Бжъэдыгъурэ Шапсыгъэрэ зэпичынхэшъ Быгъур къалэ екун фае.

А пстэумэ икышпэ къафэбгъотыныр псынклэп. Зы купым Тыркуем фекъудыи, адрэхэм Урысыем зырагъээзэгъы ашлоигъу. Фэкъолхэм ялуи яши нахъ зэтет: яхэгъэгу щымамырэу, зауи бани ахэмылъэу, шъхъафитхэу, цыфыгъэр агъэлъаплэу псэунхэр, лэжъэнхэр пстэуми апэу къаштэ.

Ащ даклоу илъэс къэси Иофхэр нахъ къызэрэхылылъэхэрэр, зэпыщыт-зэпэуцужыныр нахъ лъэш зэрэхъурэр, Иофыр Iашэ алыгъэу зэпэуцунхэм зэрэфаклорэр тхаклом джыри нахъ игъэклотыгъэу сурэт зэфэшъхъафхэмклэ тхаклом къегъэлыгъэ. Ащклэ адыгэмэ Iэтэшъхъэлулэжъ зыфалорэм фэдэу хъугъэ Шэрэлыкъомэ ящэгу къыщезъэгъэ хъалэ-балыкыыр. Хабзи бзыпхъи зи зимылажъэу ежъ зэрэфаеу зеклоу, фэкъолхэм яхъулыфыгъи ябылыфыгъи цыфклэ зымылытэжыырэ Дарихъат ежъ илажъэклэ ящэгу зыкъыщызыштэгъэ мэшло лыгъэшхом псэуалъи, бгъагъи дэтыр зэклэ дистыкыгъ. А машлор заом фэзыщэгъэхэ гъогу зэлухыгъэ хъугъэ. Ащ клэгъэстэн фэхъугъ чэщым Бастыку щыхъаклэгъэ дэчыгитлур Али-Султан зэрихъунклагъэр. А къэбарыри чылэм псынклэу щашлагъ. Къяхъуллагъэр зышлопхъэкло фэкъолхэри Шэрэлыкъомэ ящэгу къеклухэ зэхъум, янэрэ ыкъорэ яплур Хъаджэмыкъо Алкъэс пщышхом дэжъ чъэжыгъэх. Бацэ темышлэу Абатэмэ, Шыкушмэ, Наурзэмэ, Занэмэ афэдэ нэмыкл шапсыгъэ Нэтыхъое лэкъольэшхэри ахэмэ ауж ихъажыгъэх. Нэужым Хъаджэмыкъошщэрихэтхэу сьд фэдэлыкло къафамышпыгъэми, шапсыгъэ фэкъолмэ яло зыгъэ: «Фэкъолхэмрэ лэкъольэшхэмрэ зэфэдэнхэу аштэмэ – тызэшлу, амыштэмэ, къэгъээзэжъ цылэпышъ, зьдэклаугъэхэм зыщарэгъэгупсэф...»

Ащ Хъаджэмыкъо хэри лъэшэу къыгъэгубжыгъэх. Алкъэс пщышхоми ятэ Къаншъау фэдэу, зауи-бани хэмылыгъэу адыгэхэр зэгуригъалохэу, зэхигъэтынхэу фэагъ. Ау лэкъольэшхэр къызэрафыгъэ Шапсыгъэм Бжъэдыгъу мэкъумэщышпэ фэкъолхэу къинмыгъуае хэтхэри еклужыыхэ зэхъум, Хъаджэмыкъо Алкъэсыри ышнахыкклэ зыфилорэ заом къеуцоллагъ.

Нэдждьд щыклогъэ заом изыфэгъэхъазырын охътэ маклэп ихыгъгъэр. Шапсыгъэ фэкъолмэ аклуачлэхэр зэклаугъоягъэх,

яшы-лашэхэр зэтырагъэпсыхьагъэх, гъунэгъу лъэпкъымэ яфэкъолыбэхэри къакъоуцагъэх, Тыркуем къиклырэ яныбджэгъу калэу Тэлати ятэгъан лэшэ лъэпкъым фэдэу шытф къафаригъэщэгъ. Мыджкэ пщы-оркъ, лэкъолгъэш купми Урысыем ипэчъыхъэу я II-рэ Екатеринэр къакъотыгъ, топхэмки, лашэки, дзэкъллхэмки къаделагъ. Батчэрыепщ дзэпащэри ахэмэ апае Петербург бэклаерэ къэтыгъ.

Ылшгэкэ къызэрэтлуагъэу, ежъ заор сыхьат заул нылэп зэрэклуагъэр. Бгъуитлумки члэнэгъэ инхэр ашыгъэх, хэклодагъэри бэ, нэбгрэ мин пчъагъэу къалытэ, анахьыбэ дэдэри фэкъолыгъэх. Ахэмэ ащыщыгъэх романым зэрэпсаоу пхырыщыгъэ лыхъужъхэу Хьагъур Мосэ, Тхьахъохъу Нэпашо, Шыпэкло Ахьмэд, Уайкьокьо Тамбыр, Кэмгье Дзэпщ, нэмыкхэри. Бастыку къуаджэ изакъоу хьадэу дащэжыгъэр бэдэд. Ахэмэ ащыщыгъэх Хьагъур зэшибгъури. Ащ фэдиз хьадэр зыфыдащэжыгъэ ньюу Лацынэ кинэу клэхэклыгъэри гупытагъэу къызхигъэфагъэри гущылэ-гупшысэ куухэмкэ тхаклом къытлгъэгъэлэсых.

Хьаджэмыкьо Батчэрыепщ дзэпащэми Хьагъур Мосэ аужырэ цэу ригъэклыжыгъэр аджал фэхьугъ. Ащ иунэкъоц Хьамырзэпщым заом хьылгъэу къыщаулагъэми псаоу къэнэгъэ Тхьахъохъу Нэпэшлу фитыгъуаджэкэ зычлышлэ дифэн фаеу мэхъу. Фэкъолмэ лыгъэ къызыхагъафэ, пщы улагъэр къамэкэ алыжыырэн, шыгъорыкьо къыфаубытышъ рагъэклэсыжы. Луклыжыным ышэкэ Тхьахъохъум мырэушгъэу рело: «Хьамырзэпщыр, иунэкъоц Хьаджэмыкьо Алкъэс, бжъэдыгъу пщыфом сфепложыщтэр ары: пшынахьыкэ зэрэщымылэжымыкэ тыпфэтхьаусыхэ, Шапсыгъэ фэкъолхэр Нэдждьд Тамбырым къызехъэхэм агу илыгъэр яфэхыгъэхэмки псаоу къэнагъэхэмки ыджыри агу зэрилгъэу яхэгъэу агъэзэжы. Чатэр кыхыгъэу ыджыри укъызытфежьэрэм, шапсыгъэ фэкъолмэ ячэтэ лыгъэ непэ фэдэу шыдыдигъуи хьазырышт...»

* * *

«Бзыикъо заом» Мэщбэшлэ Исхьакъ къышигъэлъэгъорэ хъугъэ-шлагъэхэм, цыф зэфэшхьафхэм – фэкъоллэуи орэхъу, пщы-оркъхэм, лэкъолгъэшхэм ащыщэуи орэхъу – шхьафшхьафэу уатегушылэныр зифэшъуашэу ахэтыр бэ. Пстэуми

уалгылэсын плэкынэп. Ау тхаклом ренэу инэплэгъу итхэу, ягупшысэклэ-зеклуаклэкли, яцлыфыгъэ зехъаклэкли лъэхъанэу кыгыгъэлъагъорэм нахъ кыыхэщыгъэмэ ащыщхэм нахъ зафэдгъэзэн.

Фэкъолхэр. Анахъ социальнэ купышхоу романым хэтыр фэкъолхэр, лэжьэкло кыызэрыклохэр арых. Хьугъэ-шагъэу къяшлэклыгъэхэмклэ, ягупшысэклэ-зеклуаклэхэмклэ, романым чыплэу щаубытырэмклэ анахъ къахэбгъэщыщтхэр Хьагъур Мос, Тхъахъохъу Нэпашу, Шыпэкло Ахъмэд, Уайкъокъо Тамбыр. Ахэмэ япхыгъэу ренэу уинэплэгъу итых нахъ ныбжьыкларохэу Клармуге Дзэпц, Некрас Мишк, Пэтэрэз Щэбан, Тарикъэ Субаш. Къэплыгътэн хъумэ бэ мэхъух ахэр – Устэкъо Барыч, Абыдэ Нарыч, Рэмпэго Бэчкъан, Мэстэнэ Арсэй, Джэнчэтэ Сэлым, Шьоджэ Ламжый, Мышгъэкъо зэшхэр. Лъэныкъо гъэшлэгъонхэмклэ романым кыыхахъэх Ахэджэго Нэтларэрэ тырку клалэу Тэлатрэ. Хьагъур Бидадэрэ Ахэджэго Андзаурырэ шъхьафэу уатегушылэнэуи щыт.

Мыхэмэ ащыщхэм загъорэ талоклэ нылэп. Нахьыбэр тхылгым зэрэпсаоу пхырыщыгъ. Зеклэ зэхэубытагъэу пштэмэ, а лъэхъанэм щылэгъэ адыгэ фэкъоллым иобраз зэфэхьысыжьыгъэ, зым щыклэрэр адрэм кыыригъэкъужьэу тапашъхьэ кьеуцо. Ауцтэу зэзыщалэрэ гухэль-гупшысэхэу, зеклуаклэхэу, нэшанэхэу ахэплъагъорэр бэ. Анахъ къахэщырэмэ ащыщ фэкъолл напэр, зэфагъэр, цыфыгъэр кыэухъумэгъэнхэ, жьалымагъэм пэуцужыгъэн фаеу хъумэ, анахьыбэ дэдэр кьогъу зэрэкъомыхъажьыщтыр, сыд фэдэ ушэтыплэ ифэми, иллыгъэ кыызэрэщигъэлъэгъоштыр. Ащклэ щысэ зэфэшъхьафыбэмэ романым уащылуклэщт. Хьагъур Мосэ Ардэнэ оркъымрэ ащ имэлэхэо мэхъош клалэмрэ зэрадзеклуагъэр къаплэми екъу. Ащ фэдэх Бжыхъакъошщым иоркъ куп игъусэу Джанчатэмэ яцагу кызылохъэм, Уайкъокъор зэращыпэгъоклыгъэр, шъхьаклоу кыырихыгъэм пае Хьатыунэкъо Луцэ фэкъоллым Джэнкьэтышщым ришагъэр, агъэлэжьэрэ фэкъоллмэ Хьатх Кьокласэ иорэд къало зэхъум Шэрэллыкъо Али-Султан зэрафилгыгъэм Мэстэнэ Арсэй пытэу кыызэрэпэуцужыгъэр, нэмыкыбэхэри. Лэжьэным фэгъэхыгъэми зэрэздегъэхэрэр, амалынчъэм лэпылэгъу зэрэфэхъухэрэр фэкъоллымэ язэфэдэ зеклуаклэмэ ащыщ. Шъхьэ къэлэтыгъо имыфэу Шэрэллыкъомэ

афэчырэрэ Тхяхъохъу Нэпашю икоц хъасэ икłodэжьэу залъэгъум, Шыпакломрэ Хъагъурымрэ гъогум кытекIхи фыуахыжьыгъ.

Уналэ темьдзэн умылъэкIэу тхаклом кыгъэлъагъорэмэ ащыц фэкъолIхэр зэгуахъэхэмэ тхьарылогъу-шьыпкъагъэ зэрэздашырэр. Аркъэзыублагъэхэри Тхяхъумрэ Хъагъурымрэ. Ащ кIырыплъыхи нэмыкI фэкъолI купэу мы нэбгыритIур къэзыгъэблагъэхэрэм мары Тхяхъохъум ариорэр: «Тищынагъо зэтэт, кIиныгъор зэдэтэщэчы, гушыуагъо кытэхъулIэми зэдэтэгощы. Зыгч-зыпчэгъоу узэкъотмэ, щыIэныгъэр нахь ихыгъошIу, пкIуачIи зыдэошIэжьы». Ащ фэдэ зеделэжьыр шапсыгъэ хэгъэгум имызакъоу нэмыкI лъэпкъэхэм зэрянэшанэри тхаклом кIегъэтхъы. Ар дэгъоу нэрлээгъу кыщыхъугъ Бзыикъо заоми. Iэшэ-шьуашэу ящыкIэгъэщтхэмкIи цIыф кIуачIэхэмкIи абдзыхи, бжъэдыгъуи, кIэмгуи, къэбэртаи, бэслъынэи, абхъазмэ анэсыжьэу, шапсыгъэ фэкъолIмэ къазэрделэгъэхэр тхаклом къэгъэлъагъо.

Ащ фэдэу фэкъолIхэр зэзыщэлIэрэ лъэныкъомэ афэшъхъафэу тхаклом ыналэ зытетыр нэбгрэ пэпчъ адрэхэм ахимыгъэкIуакIэу, ищыIакIэ кыырыкIуагъэр арыми, инэшэнэ хэхыгъэ горэми, исэнэхъатми, иIэпIэсэнэгъэми – зыгорэкIэ кыыхиушъхъафыкIыныр ары. ГущыIэм пае, Шыпаклор пкъыфыкIуагъэхэм ягъэхъужынкIэ Iазэ, адыгэ шъолъырым тыдэкIи цызэлъашIэ. Пэтэрэзыр гъукIэ IэпIэас, заом зыфагъэхъазыры зэхъум сэшхоу, къамэу ащ икIыщ цышIыгъэр макIэп. НэтIар ихэгъэгу, илъэпкъ яшъхъафитныгъэ афэгъэхъыгъэ усэхэр зэхилъхъэхэу, кыIохэу хэтызэ, джынэ пыщэгъухэр иIэх аIуи игъонэмыс ашIыгъ. Нэужым заор кIо зэхъум ащ иусэхэм ащыщхэр Хъагъур Мосэ фэдэхэм яжэдэкIэу цIыфыбэхэм зэхахыщтыгъэх. Уайкъоком шым епхъылIэнэу, унэгъо хъызмэтым щыбгъэфедэнэу шъом химышIыкIырэ щыIэп. ХъакIэщ къэбархэм, пшысэжь-тхыдэжьхэм якъэлотэн фэлази, орэдыжъхэм афэцагъи, зеклон Iофым нахь фытегъэпсыхъагъи, мэкъумэщым изехъан – жъоным, пхъэным, мэкъуоным, былым хъызмэтым хэшIыкI ин фызиIи ахэт. А лъэныкъо пстэухэри ыгъэфедэзэ, адыгэмэ ящыIэкIэ-псэукагъэм тхаклом тыхищэу, ар рытигъэлъэгъукIэу бэрэ кыыхэкIы.

Джы нэс зигугъу къэтшыгъэ фэкъолхэм афэмыдэхэу, мылькум, тетыгъом зыфэзыкъудыирэ, ежъхэр къызхэкыгъэ мэкъумэщышлэ къызэрыкълэхэм анахыи пщы-оркъхэм, лэкъольэшхэм нахь зафэзыкъудыирэ, адезыгъэштэрэ нэмыкI фэкъолхэми романым инэкълубгъохэм уащылукулэшт. Ахэмэ ащыщых **Хъагъур Бидадэрэ Ахэджэго Андзаурырэ**. Мыхэр цыф Iуш дэдэх плонэуи щытэп, адрэ фэкъолмэ анахь фэшыгъэх, ау мылькушхуи яIэп. Алъакъо теуцофэхэкIэ кьин макIэп алъэгъугъэри. Арэу зэрэщытызи ягъогу занкIэп, фэкъолмэ ягупшысэ-гухэлъмэ адэзымыштэрэ лъагъомэ атетых.

Бидадэ ежъ илъэс 20 нахь ымыныбжьэу ятэ Абэтэ лэкъольэшмэ аукыгъэу, янэ Лащынэ нэбгырибгъу кIэлэбыныр зыщыпхъу Бастыку къуаджэм къыщэжьи щиплужьыгъ. Бидадэ къыкIэлъыкIорэ Мосэ Шапсыгъи, нэмыкI хэгъэгухэми ащызэлъашIэрэ фэкъолI. Адрэ кIалэхэри цыфыгъэрэ зэфагъэрэ ахэлъэу къэтэджых. Бидадэ ахэмэ ашIолыкIэу, ащыгушхукI фэдэу, тэрэзэу зэрэмызекIорэм пае зиумысыжьэу плъэгъушт. Ау ащ ишэн-гъэпсыкIи, игупшысэкIэ-зекIуакIи ащ нахь IужьуIоу зэхэлъ. ЫшнахыкIэ Мосэ зыщыдэгущыIэ горэм шъхъэихыгъэу къело Шэрэлъыкъомэ яхъакIэщ исыныр, яIанэ пэсыныр зэрикласэр. Ащи блэкIышь гур зыгъэуцъыIырэ гущыIэхэр Мосэ къыфедзых: «Убгъэ кьибгъэпшыкIэ, сшынахыкI, лэкъольэшхэр пфиутыштхэп, изыутыни къэхъуштэп. Джырэ дунай узэрэщыIэшъу.., зыми уемыплъэу уифедэ къахэч.., зыгорэми ытхыцIи урыкIошт, уимьер нахыбэри къатепхэу къыхэкIышт...» Арыба Шэрэлъыкъохэр апэ зэритхэу лэкъольэш утэшъуагъэхэр Шапсыгъэ зырафхэм ежъыри адэкIожьи мээ заулэ Бжъэдыгъу къызкIэтыгъэр. Арэу щытми, Шэрэлъыкъохэр шапсыгъэ фэкъолмэ рамыгъэхъажьынэу зэралорэр игуап: ахэмэ ачIышIэ ежъ иуцонэу щэгугъы.

Ащ фэд Ахэджэго Андзаури. Ащи Шэрэлъыкъомэ кьинэу рагъэлъэгъугъэр бэ, фэмылкъыжьэу якоц хъаси шъэфэу ыгъэстыгъ. Ау дин IофышIэхэм ахахыи ефэнд IэнатIэр ыIыгъэу цыфхэр ыгъэдэлэшъухэ зэхъум, Тхъэм ыцIэкIэ Шэрэлъыкъо лэкъольэшхэр къыухъумэхэу, ядахэ ыIоу, ахэмэ зэкIэ афэлорышIэн фаеу ылыгъэу, фэкъолэу къызхэкыгъэхэм чыжьэу агокыгъэу бэрэ хэтыгъ. Къызыущыжьыгъэр ыкъоу усэкIо

гъэшлэгъон хъунэу ежьэгъэ Нэтлар Шэрэллыкьо Али-Султан апэ итэу игъонэмыс зашыр ары.

Мы нэбгыритлүмэ япсихологии, ягупшысэклэ-зеклуаклэхэм, узэмыжэрэ гъээплэ клэкхэу ашлхэрэм тхаклор ренэу альэплэ. Заом имашло кызэклаблэ зэхъум фэкьоллэу кыызхэкыггэхэм ахэуцожыггэх. Япыхэм лашэклэ апежьэнхэм ыпэклэ Бидадэ имысагъэ зыдишлэжьэу ышнахыклэ Мосэ ыпашгхъэ кышцилорэ гушылэхэр, фэкьоллэ шыудзэу Андзаур зыхэхьаггэм Нэтларэ иусэхэр мардж фэдэу кыызэрэщалохэрэр гум хэтлысхъэрэ сурэтхэу бэрэ унэгу клэтых. Бидади Андзаури адрэ фэкьоллыбэхэу заом зыдихыггэмэ ащыщ хьуггэх.

Романым анахь кыыхэщырэ фэкьоллэхэу зыфэтлуаггэхэм къафэбггээжымэ, пстэуми апэу зигуггэу кьэшшыщтхэр **Хьаггур Мос, Тхьахьохьу Нэпашлэ, Шыпэкло Ахьмэд**. Гупшысэ шгхьалэу, идееу тхылгым хэлгыр, зэпыщыт-зэкьодзэплэ инэу илэхэр, художественнэ конфликтым изэшлохыплэхэр нахь зэпхыггэмэ мыхэр ащыщых.

Хьаггурери Тхьахьохьури Шэрэллыкьомэ ячырэх, ахэмэ ящагу дэтхэу, яхьызмэт зэрахьэу бэрэ тэлъэггух. Мафэ кьэси зэкыггух, арышг яшэн-зеклуаклэхэм, яцлыф гъэпсыклэхэм узэдяплгын, ахэр зэбггэшпэнхэ фаеу бэрэ кыыхэкы. Ац узыггэгупшысэрэмэ ащыщ а зы пшгашгэр – Шэрэллыкьомэ яджэхэшъотет Акозэ – агу рихьэу, апсэхэр хэтлаггэу зэрэщытыр. Зэфэдэу ахэлгыри бэ, зэрэзетеклыхэри ац нахь маклэп. Загьорэ зэнэкьокгухэу, зэфэгубжыггапэхэуи кыыхэкыми, ныбджэггуггэ-гугфэбаггэр, шыпкьэггэ-зэфаггэу, адыггэгэ-цлыфыггэу ахэлгыр пстэуми апшгэ мэхэу. Ячыллэ зыдашлэжьэу, Шэрэллыкьомэ яжъалымэггэ-тесыяггэ ипэгьоклэу плгыр-стырыггэ, гупшысэ зыхэмылг зеклуаклэ кыызхамыггафэрэми, яфэкьоллэ напэ къаухъумэным сыдиггэуи фэхъазырых, ащклэ ухэтми кышпфаггэггущтэп. Мызэу-мытлоу ар кызщаушыхъатыггэ чыплэхэр тхылгым хэбггэотэщтых.

Ахэмэ афэдэ гупытаггэри зэхэшлыклэ иныри лэшлэхэу къафыдэкыггэп. Яцлыкьлуггэу кышчыублаггэу мыхэмэ къяхъуллаггэу тхаклом кыггэлъаггэхэрэми ар къахэщы. Тхьахьохьур клэлэхэу такгырэу къэлат гын зэ гъэоггуклэ Абатэмэ Шэрэллыкьом кьащищэфыггаггэу джы кызнэсыггэми афэлажэ. Мосэятиа Абэтэлэкьольгэшмэ коным зыраггэлхыхэм,

Мосэ ильэсипшI нахь ыныбжыгыгъэп. Гугъум рифыжьыгъэ клэлэцIыкIум Абатэмэ ямэкъу хъандзо машIо кIидзи, ежыри щтэжыгыгъэу зыдачъэри ымышIэу Тхъамэз чIэгъ чIэлъэдэжыгыгъ. Бэри лыхъугъэх, хэклодагъэуи алуи ыуж икIыжыгыгъагъэх. МыдкIэ ежъ фэдэ егъэзыгыгъэу Бжыхъакъопщым икуп къаигъэ ашыгыгъэ Уайкъокъо Тамбырэу ыпшгъэкIэ зигугъу къэтшыгыгъэми а мэз дэдэр иклопIэ-гъэбылгыпIагъ. Ащ кIыгыгъоу заулэри Мосэ мэзым хэсыгъ. Ау а пщы-оркъ дэдэхэм апкъ къикIыкIэ Тамбыр зыпшIоклодым, ежыри мэзым кыхъэкIыжыи, янэу клэлэбыныр зыщыщ къуаджэу Бастыку къэзыщэжыгыгъэм дэжъ къэкIожыгыгъ.

Ащ къыщыублагъэу ШэрэлIыкъомэ афэчырэ. Тхъахъохъу НэпашIо ныбджэгъу блогъэу иI, лытэныгыгъэ ин фишIэу, шхъэкIафэ рихэу, ыгъэлъаплэу дэлажъэ. «Фэдэ къэхъугъэ щымыIэу гупцIанэшъ, уфаеу ерэшIэри Iулъхъэр тIу къыпфишыныр хэгъэкли, зэрэпсаоу къыуитыжыщт», – ежъ-ежырэу НапашIо фэгъэхыгыгъэу зэриложъэуи зэхэпхыщт. Ардэнэ оркъым зебэным зэрэтекуагъэри ащ шуагъэкIэ фелъэгъу: «... тхъаегъэпсэу, джары лъэбгъу дзыкIи, кошъо уакIи, блэбгъу зэфэщакIи сэзыгъэшIагъэр».

Ежъ Хъагъур Мосэ зыфэдэри ыныбджэгъухэми ипыхъэми ягущыIэхэмкIэ нэрлэгъу къыпфэхъуцт. «Куп уахищэни уакыхыщыжыныи ылгъэлынэу Iушыгъэрэ Iэдэбрэ хэлъ, – еIо Пэтэрэз Щэбанэ. – Бастыку фэкъолIмэ шхъакIафэ фашы, зипIалгъэ емыпцIыжырэ фэкъолI». ШэрэлIыкъо Нагъо ежъ зыгъэгумэкIырэ лгъэныкъор зыдыIыгъ: «Ащ нахь фэкъолI щынагъо хэгъуашхъэм ислгъагъорэп... бэ къымыIоми, зыхэхъэрэ купыр егъэдало».

Мы нэбгыритIоу зигугъу къэтшырэмэ агохыгъуай нэтыхъоэ фэкъолI къызэрыкIоу ШыпэкIо Ахъмэди. ЯлгъэпкъыкIэ мыбай-мытхъамыкIэхэу къахыи. Зэшыпхъуитфымэ анахыкIэу къэхъугъэ Ахъмэд ятэ Ащмэз Iазэм ишуагъэкIэ ежыри зэлъашIэрэ Iазэ хъугъэ, хэгъэгуби къекIухъэ, ныбджэгъуби иI. Лыгыгъэу хэлъыми осэшхо фашы. Ахэджэго Андзаур ылоу зэхэпхыщт: «ШыпакIом лыгыгъэу хэлъым фэдэ ныбжыи паIо щыгъэу сырихыылIагъэп». ЗекIо кIохэми Iоф яIэу нэмыкI лгъэпкъмэ ахахъэхэми, нахыбэрэмкIэ гъусэ ыпшырэмэ Хъагъур Мосэ ащыц.

Лыгъэшлани зифэхэклэ, адрэ фэкъолыбэхэм афэдэу мыхэм зи кыызэкълэон зэрахэмытыр романым инэклубгъуабэхэм кьагъэшпыпкъэжы. Ау адрэ пстэхэми ахэр кьахэзыушъхьафыкълыхэрэр зэхэшлыклэу ялэр, ягупшысэ лъапсэ нахь куоу зэрэклорэр ары. Шъхьафитныгъэм, цыфыгъэ-зэфагъэм, лъэпкъым зэрэпсаоу ыгъэлъэплэрэ шэн-хэбзэ зэхэтыклэхэм апашъхьэ зэклэри – пцы-оркъи, лэкъольэши, фэкъоли, байй, тхьамыкли щызэфэдэнхэм апае шъхьэээкъо банэклэ бгъэхъэн зэрэщымылэр, пытэу узэкъоуцон, уиакъыли пкълуачли зэхэлъэу уипыимэ уапэуцужьын зэрэфаер мыхэмэ дэгъоу кьагурэло. Ащ пытэу епхыгъэх а фэкъоли зэтхьарылогъу-шпыпкъагъэу Шапсыгъэ кьитэджагъэри, ягупшысэрэ ялорэ ащыпхырыкълыхэу хэгъэгу хасэхэр зэрэзращэхэри. Ар анахьэу кыызхэщыгъэхэм ащыщ Бжъэдыгъу екълужьыгъэ шапсыгъэ лэкъольэшмэ яхэгъэгу кьагъэээжыным илофэу хасэм халъхьагъэм фэгъэхьыгъэ унашъоу Хьагъурымрэ Тхьахьохъумрэ ялэмырклэ пхырыкълыгъэр: «Фэкъолихэмрэ лэкъольэшхэмрэ зэфэдэнхэу аштэмэ тызэшлу, амыштэмэ, кьэгъэээжъ щылэпышъ, зыдекълуагъэхэм зыщарэгъэгупсэф...»

Ахэмэ япхыгъэу угу кьэкълыжы Тыркуем готхэу адыгэхэр Урысыем езыгъэээожьынхэ зигухэлъэу гъээуат заом клэзыгъэстырэ Мансур Ушурма Тхьахьохъумрэ Хьагъурымрэ пытэу, пхъашэу зэрэпэуцужьыхэрэр. Шъхьэээкъо лыгъэм лъэхьуклэ арэп Шыпэкло Ахьмэди икьотэгъухэр игъусэхэу Быгъуркьалэ (Анапэ) илухьагъу-дэхьагъухэр кыызкligaохэрэр, Джанкълы адмиралым, Косэ-пашэм адыгэ шьолгырымклэ ягухэлъхэр кыызкладимыгъэхьурэр, пытагъэхэлъэу, кыызеклакло имылэу зыклапэуцужьырэр. Хэгъэгу зэхэщэклэ, зэкъогъэуцоклэ политикэ иным фэмыкълулайхэми, а пстэури язэхашлэ, ялъэпкъ кьырыклощтым игумэклэу зыхэтхэм епхыгъэх.

Бзыикъо заом зыфагъэхьазыр зэхъуми, шыудзи лъэсыджи пэщэныгъэу адызэрахьагъэми мызэу-мытлоу ахэр кьащышпыпкъэжыгъэх. Зэфэхьысыжыгъэу ар дэгъоу Хьагъур Мосэ фэкъолидзэм ыпашъхьэ кьыщылуагъ: «Тэ зыми зао етшыллэрэп, ау шлу агу кьытфимылъэу кьытэклурэм тичатэ пэдгъохынышъ, тынэ кьелэрэм ыпсэ телэжышът».

А гущылэ дэдэхэр арых плэми хъушът заом иклэушъ шъыпкъэм иныбджэгъухэу хэклэдэгъэ Хьагъурымрэ Шыпакломерэ ацэкли,

ежь ыцлэкли, зэклэ шхьафитныгъэм, зэфагъэм фэбэнэгъэ, зыпсэ фэзытыгъэ фэкьоллхэм ацлэкли Хьаджэмыкьопщышхом фикьыжынынэу Нэпашло Хьамырзэпщым рилохэрэр. Нэужкли ильэс пчъагъэ тешлэжыгъэу а теубытэгъэ пытэр Мэстэн Арсэй дэгущылэзэ джыри зэ кыклегъэтхьыжы.

Нэбгрэ минихым ехъоу заом хэклодагъэмэ анахьыбэдэдэр фэкьоллхэм. Ау псаоу къэнагъэхэр ильэс пчъагъэ тешлэжыгъэми, Иофхэр ежь зэрало заклэу зэпымыфэхэрэми, Тхьахъохъу Нэпашло япашцэу ялуагъэ фэшпыпкьэх.

Тхылъым хэт фэкьоллхэм, чыраклохэм, фитныгъэ икьу зимылэ лэжыкьло тхьамыкьлэхэм ягугъу пшы зыхъуклэ, бзыльфыгъэ образэу ац кыыхафэхэрэми уябгъуклон плъэкьырэн. Апэу унэгу кыкьлэуцори Хьагъурмэ яныоу клэлэбыныр изакъоу ыпфужыи зэклэ зэшибгъури лыпкь изыгъэуцогаъэ Лащын ары. Ац бэрэ романым тыщылуклэрэн. Ау зэшибгъури заом хэклодагъэхэу ыпашхъэ ильыхэу зыплъэгъуклэ, ац кьинэу клэхэкьырэн, щэлэгъэ инэу хэлъыр гучлэм нэсэу зэхэмышлэн плъэкьырэн. Ац фэдэ бзыльфыгъэ мы гущылэхэр кьэзылон зыльэкьыщтыри: «Шапсыгъэ шгъузхэм зы чэщклэ сиклэлэхъумэ афэдэ пчъагъэ кьальфыжынын, аубжъэдыгъушщшгъузхэрегъашлэмльфагъэхэкли Батчэрыепщым фэдэ кьальфыжынынэн». А кьэбарыр Шапсыгъи Бжъэдыгъуи арыз хъугъэ, Хьаджэмыкьо Алкьэс пщышхоми мызэу-мытлоу зэхихыгъэ, ыгуклэ ыштэнэу фэмыеми, кьарыкьырэри кыгурымылон ылъэкьыгъэп: ышнахыкьлэ Батчэрыем фэдэ пщы жьалым зыми кыльфыжынынэн.

Цицарэ, Акозэ, Лацэ афэдэхэми жьалымагъэу арахыгъэм, кьинэу арагъэлъэгъугъэм кьамыуфэхэу яцлыфышхъэ, ябзыльфыгъэ напэ, ягуклэгъу дэхагъэ чламынэу, ячлыплэ зыфэдэр ашлэу ящылэныгъэ кьахы. Акозэ иллі Мосэ заом зыхэкьуадэми, ац ыуж дэхэклае тешлагъэу Тхьахъохъум ыгу филь шульэгъур зырелокьыми, Лащынэ изакъоу кыгъанэу Хьагъурмэ кьахэкьыжыгъэп. Ац фэдэ Лацэ. Иллі Нэтларэ заукьым ныбжыкьлэ дэдагъ, Ахэджакъомэ ахашчыжынынэу ышнахыжъхэр кьызлэкьлохэм, адыгэ зэхэтыкьлэмкьлэ кьырымыгъэкьлоу афэкложыгъэп.

Бзыльфыгъэмэ яобразхэм уалыплъэщтмэ, Шэрэлкьыкьо Дарихъат, Хьаджэмыкьомэ яныо Лъэтэнае фэдэхэм уалыплъэсын фаеу мэхъу. Ау мыхэр ежъхэр зыхэт пщы-оркь,

лэкъольэш шылакэм кыхэпчынхэ плэкъыщтэп, ащ нахь кышыбгурылоцтых.

Пщы-оркъхэр. Лэкъольэшхэр. МыхэрикупинкӀаеу романым хэтых. Ежъ Хьаджэмыкъохэу, Шэрэлыкъохэу хъугъэ-шагъэмэ ягупчэ итхэм, сюжет хэщыплэмэ анахьыбэр кызэшлэкъыгъэхэм, тхылгым зэрэпсау пхырыщыгъэхэм язакъоп. Нэмыкыпщыхэми, лэкъо-лэшхэми, оркъ зэфэшхьафхэми, гъунэгъу хэгъэгухэм ащыщхэу Урысыем ипэчтыхъэу я II-рэ Екатеринэм, тырку дзэпащхэу Джанкылы, Косэ-пашэм, сатыушлэу Хьэсэнэ-Мурад афэдэхэу пыщэгъоу ялэр маклэп.

Апэрэ щагоу, унагъоу кьэлотэныр кызыщежъэрэр **Шэрэлыкъо лэкъольэшхэр** арых. Бэ хъухэрэп: Нагъорэ Дарихьатрэ, ахэмэ акъоу Али-Султан. Ау ячырэкӀо фэкъолхэм, ящадудэт-джэхэшъотетхэм зэрыдзекӀохэрэмкӀэ, шъэфыми нафэми жъалымагъэу адызэрахъэрэмкӀэ пстэуми апшгъэ маклох. АщкӀэ зыми кымыубытыхэрэр Дарихьат. Илэкъольэшыгъэ шъхъэхыгъэу клэгъэтхыгъэу пстэуми апэ зэрэригъэшгъырэм изакъоп кыхэбгъэщын фаеу хъурэр. Ежъ шлоигъор, ыгу къэкъыгъэр пстэуми акъылоу, зэкӀэми гухъэ-гужъ горэ афырилэу игушпысэки изекӀуакӀэки шъхъарытлупщ шъышкъэу итесыягъэ гъунэнчъэу, блашхъом фэдэу джыдэдэм кыюцэкъэщт шлошлэу зэрэзекӀорэм цыфыгъэ гъунапкъэм кыримыубытгэрэ нэшанэхэр угу кьегъэкӀых. Ащ фэдэ адыгэ бзылгъыгъэ мэхъуа, тхакӀом тӀэкӀу ригъэлыкыгъащэба уигъалоу чыплэхэми уарехьылӀэ. Ащ фэд илофтэбгэ Акозэ зэрэдзекӀорэр. Ежъ игуапэ дигъэкӀыным пае лажъэ зимыӀэ пшгъэшгъэжъые ныбжыкӀэм текуо, ыжашъо гъетхы, ыбгъашъомэ ахэпӀаскӀошъ егъэгъы. Арсэй фэдэ фэкъолӀ хафэм къамыщымкӀэ зэрэжэхаорэм, хъульфыгъ, нахьыкӀ, нахьыжъ ымылоу зыми ыжэ гущылэ кыдимыгъэкӀэу зэкӀэ зэригъэсэжъырэми, нэмыкӀ зекӀокӀэ-гущылӀэкӀэхэми Дарихьат бзылгъыгъэу кызыэрэхъугъэр пщадгъэгъупшэжъы. Зэпэуцужышхом Иофыр зынэсыми, заом анахь клэзыгъэстыщтыгъэри ежъыр. Лшыр ренэу ыумысэу, ыушъхьаклоу, гухъэгужъ гущылэхэр тыритакъохэу зэрэдэгущыӀэрэми Нагъо зэришъхьагъусэри пщадгъэгъупшэжъы. Ахэмэ зэкӀэмэ ыгу рагъэлэжыгъэу Нагъо ичырэкӀо Мосэ етхьаусыхьылӀэуи зэхэпхыщт. Джа шэн-зекӀуакӀэхэу хэлхэр арых ибэ-нахьыбэу Шэрэлыкъомэ ящадуги, яунагъуи тэстыкыныр кызыыхэкъыгъэр.

Гухэль шъхьалэу ялэхэмкIэ Нагъуи Али-СултIани ащ зэрэтекIыхэрэ щыIэп. Мылкъур, тетыгъор, фэкъолIхэр зэкIэ ежъ зэрэфаехэу агъэларышIэнхэр пстэуми япкIыхьалэгу. ХьаджэмыкIо бжъэдыгъу пщышхом зыпишIы шIоигъоу Нагъо кIэхъопсы. Ахэмэ апэблагъэ хъуным паеба якIалэ Алкъэс къаIихи зыкIипIугъэри. Щагум дэтхэу Тхьахъохъум, Хьагъурым губжыгъаеу мыщ фэдэ гущылэхэр афидзыхэуи зэхэпхьышт: «Джынэкъэуж НагъокIэ пгъукъысэмьдж... Зиусхъан, зэхэшгъухыгъа, зиусхъан къысэшгъуонэу къышгъутефэрэр!.. Сизакъоп, у щыгъыри ары!..» (Али-СултIан зыфилорэр). ИхъопсэпIэ шъыпкъэр шъхьэшыгуихыгъэу ыкъуи рел: «ПщыцIэр ары, кIэлэхъу, пщыцIэр ары зыуж уитыны фаер. Ар уимылэу, сьд фэдиз мылкъуи пкIэ иIэп».

Ахэр къыдэхъуным пае Нагъо лIыгъэ-адыгагъэри зыхигъэлъ, зафэу зеклоуи къаригъэлъэгъу шIоигъу. Угу къэбгъэкIыжмэ хъушт шурщэжъ пчэдыжым Али-СултIан Хьагъурым зыпэпкIэм, фэкъолIыр ымыгъэмысэу ыкIо «быау зэ!.. Хьагъурым зи илажъэп» ыIуи зэрэфидзыгъэр. ФэкъолIхэм ащыщхэм дахэу адэгущылэу, ахэр дицэхыхэмэ, къызкъуигъэуцохэмэ шIоигъоу, загъорэ тынхэри афишIыхэу плъэгъушт. Хьагъур Бидадэки ар къыдэхъугъ. Ахэджэго Андзаурэу Бастыку ефэнд хъугъэми шы-онэ зэтель реты. Нэужым диным, Тхьэм ацIэкIэ ШэрэлIыкъомэ ятетыгъо, ялэкъольэшыгъэ Ахэджагом къыухъумэу бэрэ урихьылIэшт.

А пстэури шъорышIыгъ ныIэп. Диныр, Тхьэр къабылэу ыштагъэхэу, нэмази ышIэу ахэт фэкъолIмэ. Ау ахэр лIэкъольэшмэ атегущылэхэу зызэхихыкIэ губжыгъаеу къарилон ылгэкIышт: «Симэщыт шгъучIэкI! Шгъоц фэдэп лIэкъольэшмэ атегущылэрэр, шгъуялгытыгъэмэ, шыцуе шгъуриуасэп. Арэу зэрэщыгъызи, зыщымыщынэрэ, цыхъэ зыфишIырэ а фэкъолIхэм ахэтэп. Ау фэгумэкIы фэдэу зишIызэ Хьагъур Мосэ еупчIы: «Къэпцэн мурад уилэба сэл?» Ащыуж бацэ темьшIагъэуежъ-ежъырэу а Мосэдэдэм фэгъэхьыгъэу зэреложьы: «Оц фэдэп унагъо зэрагъашIэрэр». Ац къыкIэлъыкIуагъ Акозэ къехъулIэгъэ тхьамыкIагъори. Аужым Мосэ щыгъукIэ зэрихъожьыщтым егупшысэуи къыхэкIы. Жъалымыгъэу ыгу афилымкIэ Дарихъатэ къыщигъакIэри щыIэп, зыми къымылэгъоу уIэкIафэмэ, къызэрэоблэни щыIэп. Ежъ фэдэ ипыщэгъухэу Мамрыкъомрэ Мэкъаемерэ аригъэхьыгъэр, аригъэцагъэр макIэп. Акозэ зэрэдэзекIуагъэм,

Моси, Нэпашуи кьинэу аригъэлъэгъугъэм язакъоми, Нагъо зыфэдэ цыфыр нэрлэгъу кыпфэхъу. Ижъалымагъэрэ иакъылынчъагъэрэ ежыри яклодылжыгъу.

Ятэрэ янэрэ яшэныбэхэр Али-Султани хэлъых. Ятэ фэдэу ащи Iагъоу кылакIахъэу зыми кымылжэгъу шIошIэу кызыщыхэкIырэм, цыфыр ыхъункIэщтыр зэуи щыхъурэп. Ащ фэдэу якъуаджэ къэкIорэ сатыушIитIумэ чэщым зэрадэзекIуагъэр. Яцагу зыщытестыкIыгъэ мэфэ шъыпкъэм а къэбарыри Бастыку къуаджэ диз хъугъэ. ФэкъолIмэ афыриIэ джэгъогъум Али-Султан игупшыси изекIуакIи зэкIэ зэлъиубытыгъ. Шапсыгъэ хэгъэгоу ежэ аIэмычIэ илжэу ашIошIыщтыгъэм кырафыхи, япIур бжъэдыгъу пщышхом екIужьынхэ фаеу зэрэхъугъэр шIошгъаку. ЫIорэмэ ащыц гори шапсыгъэ хасэхэм къащырагъэкIырэп. ТэкIу зелажэ фэдэу зешIыми, янэ ыуж кымынэу ари заом икIэгъэстакIу. Зэо ужыми, илжэсыбэ тешIэжыгъэми, фэкъолIмэ яIо зэремышIугъэхэм пае бжъэдыгъумэ къахэнэжыгъэхэу романыри къеухы.

Ауцтэу игъэкIотыгъэу кымылжэгъоми, ащыщхэм блэгъэ дэдэу тахимыщэми, ШэрэлIыкъомэ афэдэ лэкъольэшхэу Абатэхэм, Шыкушхэм, Занэхэм, Дарихъан зипхъу Наурзэхэм, модкIэ абдзэхэ Джымэ Тэтау фэдэхэм, Хъаджэмыкъомэ анэмыкIырэ пщыхэу БэныхъакъошIц Шырандыкъуи, ащ ыкъо МэджырышIци, Джэджыкъо Пщымафи, КъунчыкъошIцыри, Къэзэныкъо Къамышци, нэмыкIэхэми, ахэмэ яоркъ зэфэшгъафхэми романым уащылукIэщт. Мыхэмэ къэугупшысыгъэ горэхэри ахэтых, ау нахыбэр щыIэгъэ закI. ЯгупшысакIэкIэ, ягуцыIэкIэ-зекIуакIэхэмкIэ зэфэшгъафхэми, пстэуми зэдыряе лъэныкъохэр кыыхэгъэщыгъуаехэп: пщыхэр мазэм, тыгъэм къахэкIыгъэх, фэкъолIхэр, цыф кызыэрыкIохэр ахэмэ афэдэнхэ альэкIыщтэп.

Лъэкъым ылапсэхэу, илIыкIохэу, ихабзэхэр зэрахъэхэу зызылжытэжырэмэ ащыщхэм яжъалымыгъэ, хъэкIэ-къокIэ нэпанэу ахэлхэр цыфым изекIокIэ, ишэпхъэ гъунапкъэ горэми зэрарымыфэхэрэр образ зырыхэмкIэ авторым кытегъэлъэгъу. МыщкIэ анахъ къахэщых Мамрыкъо ыкIи Мэкъэс оркъхэр. Ахъщэм, дышгъэм, мылкъум нэмыкIырэ напэ ямыIэу цыфыр уукIыщтыр чапычэуи ащымыхъоу ягъашIэ къахы. КъагъэшIагъэмкIи хэкIотэгъэ хъазырхэми, хъэшгъафрытхъом фэдэх, мэзырэ мэзахэрэ ахэтхэу цыфхэр, анахъэу пшгъэшгъэ,

кIэлэ ныбжьыкIэхэр атыгъух, ахьых, ащэх, Тыркуем рарагъэщыгъэри бэ. КIэмгуе Дзэпщи, ащ яти, пшъэшъэжьые ныбжьыкIэ цыкIухэу Акозэрэ Агурырэ арашIагъэхэу ыпшъэкIэ зигугъу къэтшыгъэхэм язакъоми, ар нэрлэгъу къыпфэхъу. Йоф шIоихэм ежъхэри атеклодэжьыгъэх.

Ащ фэдэба Бжыхъакъопщыр Цицарэрэ Уайкъокъо Тамбырырэ зэрадзекIорэр. Ащ нахьышIоп ыкъо Мэджыри. Цицарэ ригъэукIынэу зезэгъыгъэ Мэкъаер ыгъэкIотэжь фэдэзэ чIьпIэнэкрещэпшъеукIыжы. ДжэдзыкъопщIщымафэиделэгъэ зекIуакIэ къыфихыжьыгъэ шъхъакIоми бэмэ уарегъэгупшысэ. ЫпэкIэ къыкIыгъэ шыур гъогум римыгъакIоу пырамыбжьым хигъэзыхъанышгъ, ауштгэу къызэригъэбгъукIонэу ыгу къэкIыгъ. Ау адрэри фэкъолI къызэрыкIоу щытэп, бэмэ зэльашIэрэ Абыдэ Нарыч. Джэдзыкъор зэкIоцIипхи, шIумэ зэгъашIэ ыIуи ыщэнэу хы ШIуцIэ Iушгъом ыхьыгъ. Ащ пщыр щызылыгъугъэу къэзышIэжьыгъи рихьылIагъ. Ежъ Абыдэми пщыр зыми римытэу, уанэм зэрипхыхъагъэу къыщэжьи, Джэджэхъэблэ хэгъуашгъхэм IуитIушщхъажыгъ. Ащ нахъ шъхъэкIошхоу, лэныгъэм пэпшымы хъунэу, сыда къыпщышIыщтыри? Ау иделэгъэ-бгъэгъагъэ къыфихыгъ.

Анахъ къахэщхэу, тIэкIу нэмыIэми ахэлэтыкIыгъэу, бжышIо-шъырытхэу зызылыгъэжьырэмэ ащыщхэми ащ фэдэ шэнхэр къахафэуи урехьылIэ. ТхакIом ар гушылэухыгъэ хадзэкIэ къытлгъегъэлэс къодый ныIэп, ау Хъаджэмыкъо Алкъэсрэ Али-Султанрэ байколхэр ягъусэхэу хъункIэ гухэлъ яIэу, былым къатырахынэу чэщтео кIэмгуе хэгъуашгъхэм зэрэщашIырэми, фэкъолIхэм къырафыжъахи сыгу-сыбгъэ аIозэ ерагъэу къазэрэлэкIэкIыжьыгъэхэми уябгъукIон плъэкIырэп. Ащ фэд адыгэ пстэуми зэльашIэрэ оркъ техэкIо-укIакIохэу, тыгъокIо-хъункIакIохэу Мамрыкъомрэ Мэкъаемерэ Хъаджэмыкъохэр зэрафыщытхэр. АгукIэ афэмылыгъухэрэми Къаншгъау хъакIэшхохэм афэдэу ахэмэ апэгъокIы, сыда пломэ иIоф зэкъодзэгъэ-шъэф горэхэмкIэ егъэфедэх.

Ахэмэ афэдэ нэклубгъоу романым хэтыр макIэп. Ау пщыхэр, лIэкъольэшхэр, оркъхэр зэкIэ делэхэу, акъыл зии ахэмытэу, адыгэгъэ-цIыфыгъи зэрамыхъэу, техэкIо-хъункIэкIо закIэхэу И. МэщбашIэм къыгъэлъагъохэрэп. ФэкъолIхэр зэкIэ Iушыхэу, зэфэ закIэхэу тхылгъым зэрэхэмытхэм фэд. Бидадэрэ Андзаурырэ

угу кьэбгъэкIыжъхэми икъушт. АхэмкIэ лъэныкъорыгъээ еплъыкIэр тилитературэ кыщцебэкIэу кызыэрэхэкIыгъэри макIэп.

Мыдрэ романэу зигугъу тшIырэм фэгъэхьыгъэмэ, ежъ щыIакIэм а лъэхъаным зэрэщыщытыгъэм, шъыпкъэныгъэм къапкъырыкIыным, тарихъ лъапсэр гъуазэу зыдиIыгъыным тхакIор апылъ. АцкIэ анахъ къахигъэщэу IэубытыпIэу ышIыгъэри **Хьаджэмыкъохэр арых**. ИжъыкIэ кыщцегъэжъагъэу ахэмэ ялIакъо нэIуасэ тыфешIы. Пщыгъо зиусхъаныр, пщышхо IэнатIэр кызахьырэри бэшIагъэ, ар къэзышIэжъи, къэзыIотэжъыни якъоджэ Туабгъо дэсыжъэп. Бжъэдыгъу имызакъоу адыгэ чIынэлгъэ шъолгырым, Пшызэ иадырабгъо Урысыеми Търкуеми ащашIэх. Ятетыгъо пытэ, яфэкъолхэри, ябайколхэр, яоркхэри агъэпщынэнхи, агъэдэлонхи альэкIы. Ежъхэри рыгушхохэу зы ахэлъ, тхакIом зэриIоу, «шэн кIакохэп, кыильэтыгъэ тепхъанкIэр яджагъу». Мыщ епхыгъэу Джэдджыкъоппщымрэ Наурзэ Хьаджумэрэ лэкъолгъэшымерэ язэдэгущыIэгъу горэ угу кьэкIыжъы. «Хьаджэмыкъохэр Iуш лъэкъых», – еIо Хьаджумарэ. «Шъо шъуизакъопп, тэри ар Хьаджэмыкъомэ ятэIуалIэ, Iушых, шъабэх, тхьагъэщIых», – кыпегъахъо Джэдджыкъоми. Ахэмэ уазыгъэгущысэсэн зекIокIэ-шIыкIэхэри къахафэх Хьаджэмыкъомэ. ШэрэлIыкъо Нагъо е яунэкъощ Хьамырзэкъо Пакъэм фэдэу шъхъэихыгъэу фэкъолхэр аушъхъакIухэрэп, зыщыщыкIагъэм хъакIэуи рагъэблагъэх, адыгагъи адызэрахъэ. Лыгъэ пхэлъыныр зыфэдэмкIэ, шы тэрэзым икыыхэхын-изэтэгъэуцонкIэ ШыпакIом фэдэри щысэтэхыпIэу агъэлгъэгъон альэкIыщт. Пщым ратын фэе лэжыгъэр кызыщырахыллэрэ мафэм Мырзэбэч байколыр фэкъолIмэ атекуоу, афэгубжэу зэрахэтым пае Къаншъау пщышхом ар хъамбарым рещэшъ къамыщышго ешIы. Ац фэдэ шэн-зекIуакIэхэу, бзэгухъагъэхэлтым апае Алкъэс пщышхоми арынэгу кIигъапIгъэрэп. Ацци блэкIышъ, Алкъэс ячырэкIо-лэжъаIомэ, якъоджэ фэкъолIмэ бэрэ ахэтэу плъэгъушт, игущыIэгъух, сэмэркъэухэр адешIых. Къызецэ чэщым адыгэ хабзэмкIэ зыгорэм екIолIэжъын фаети, Мышъакъо фэкъолI ээшищымэ яунагъо хихыгъ, ац ыпкъ кыкIэу блогъэ зэфэхъугъэх.

Хьаджэмыкъомэ анахъыкIэ Батчэрыи а шэнхэр кыыхафэх, фэкъолI хъакIэцмэ арысэуи загъорэ плъэгъушт. ИзекIокIэ-гущысакIэ инахъыбэр кIэлэгъу-ныбжыкIагъэу зыхэтым епхыгъ, чIыпIэ кыни кызыэпичыгъ. ШIу ылгъэгъугъэ фэкъолI

пшгэшгэ ныбжьыклэу Агурэ зэрауклыгэм ащ клэхихыгээр психологическэ сурэт псаоу тхаклом кьегьэлъагьо.

Хэгъэгу Iофхэм, адыгэмэ ящылакIэ, къарыклоштым ягумэклэхэм Алкьэс захахьэклэ, игупшысэхэм кьэпштэн ахэмылгэу щытэп. Анахьэу ахэмэ гупсэф кырамытгэу зыхьугээр Бжьэдыгьу пщышхо IэнатIэр ыпшгэ кызыралхьэр ары. Лъэпкьыр зэкьогъэуцогъэныр, зэгурыгъэлогъэныр ипшгэрыл инэуи елгытэжы. «Хэгъэгу шгъафэу ущылэныр зэклэмэ анахь дэгъугъ» еIошгъ, ари игупшысэ хэлъ. Янэ Лъэтэнаеми мыщ фэдэ гущылэхэмкIэ зыфегъазэ: «Пщыхэри, оркхэри, фэкъолIхэри, лэкъолъэшхэри тIэ зэклэдзагъэу тымыпсэумэ, адыгэ лэкъо зэрэмыгъэхь шгъозэбэным теунэхьулIэжыт... Зэ зыкьэтшIэжыни, тызэкъоуцоным игъо кьэсыгъ...» Сьд фэдизгэу Дарихьати, Али-СултIани, нэмыкIхэри кытеулнкIэхэми, тхаклом зэрэклигъэтхьэу, «гъунэгъу фэкъолI хэгъэгум амал иIэу Алкьэс пщышхом Iашэр апиIэти шIоигъуагъэп».

Ахэр зэклэ тэрэзых. Ау Хьаджэмыкьомэ ялушыгьи ятхьэгъэщIыгьи куоу чIэушгъэфагъэу гъунэпкьэ гъэнэфагъэ яI. ФэкъолIмэ зэрафыщытхэми ар дэгъоу кыыхэщы. Цыф купмэ апашгъхэ фэкъолIыр кыщаухъумэу, ар зыушгъхьакIурэр загъорэ кьамыщышгъо ашIэу зэрэтIуагъэр тэрэз. Ау фэкъолIхэр шIу альэгъухэклэ арэп. Ягупшыси язекIуакIи ащ нахь кууIу. Къаншгъау Мырзэбэч байколым зыжэхэо нэуж бзэмыIу псалгэу клэлыеIожьы: «Делэжъ бгъакъ, фэкъолIхэр куп-купэу зэхэтхэ зыхьукIэ, Iэ ащыпфэн фае, зырызгэу бгъотхэмэ пшгъэдаор ягъэхь». ФэкъолI лэкъуаби, зэшыбэхьурэунагъуи Хьаджэмыкьомэ чылэм дагъэсырэп, ахэр зэкъоуцохэмэ щынагъоу апылгыри нахьыб. Зырыз-тIурытIоу, ежхэр кыыхэмыщхэу, зэкъуарагъэутхэшгъ, хылушгъом арагъэхьых, арагъацэх. Ахэмэ афэгъэхьыгъэу Алкьэс ылоуи зэхэпхыщт: «Бацэрэ ахэр унэ кыкIэбгъаплгъэ хьуцтэп, ялуцхыпцIэмэ-птэмэкъушшгъхэ кытеуIохэу рагъэжэщт».

Ауцтгэу фэкъолIхэр Iончгэу кыызфагъэIорышIэнхэмкIэ тхьэр, диныр яIэрылгъхэ шгъыпкьэм фэдэу агъэфедэх. Къаншгъау ятэ пщышхор муслгъымэн диныр апэу кьабыл зышIыгъэмэ, апэрэ хьаджэу адыгэмэ кьахэклигъэмэ ащыщыгъ. IIэн зэхъуми ыкьо осыет кыфишIыжыгъагъ: «Тэ, зиусхьанхэм, тIорэр арыба мыслгъымэн диным ыIорэри... Тхьэр зыщымыгъэгъушш, ар уигъусэу зыфэбгъэфедэмэ, узфаеу кыбдэмыхъун щыIэп. Уикъабылыным

изакъоп ащ къызгъэкӀырэр, игушчылэ лъэшхэр узэрэфаеу бгъэлорышӀэныр ары. Тхъэм фэбгъэчырэрэр оркли чырэн...» ЗэрэхъурэмкӀэ, пщыхэр тыгъэмрэ мазэмрэкъахэкӀыгъэхэу зэралорэм тхъэм илэмыр хэлъ, динымкӀэ ар къебгъэкӀун плъэкӀыщт. Арышгъ, ахэмэ алорэр гуапхъ, ашӀэрэр шӀапхъ. Лъэуасэу ялэмкӀи, лъэпкъ зэхэтыкӀэм чышӀлэу цалыгъымкӀи ежхэмрэфэкъолӀхэмрэфэфэдэнхэ альэкӀыщтгӀэп. ШапсыгъэфэкъолӀмэ, бжъэдыгъуыкӀи нэмыкӀлэпкъ фэкъолӀмэ зыдырагъэштгъэ зэфэныгъэ-зэфэдэныгъэм Юфыр зынэскӀэ, ХъаджэмыкӀомэ ялушыгъи, ядыгагъи, яшӀушӀи нэмыкӀ гъэзапӀэ илэу мэхъу, ятхъагъэпщыгъи пгъорышӀыгъэм, хылагъэм, жъалымыгъэм нахъ факӀох. Заом фэмыеу зылощтыгъэ Алкъэси нэмыкӀэу тэлъэгъу. А зэфэдэныгъэр зыщагъэуцугъэ Шапсыгъэ хэгъэгум бжъэдыгъу фэкъолӀ унэгъуабэхэр зэрэкӀожыгъэхэр, ахэмэ ежъ иблэгъэ Мышгъакъохэр зэрахэтхэри афигъэгъун ымылгъэкӀэу игубж къызэкӀанэ. АщкӀэ адрэ пщы, оркъ, лӀэкъольэш зэокӀэгъэстхэу мамыр зезэгъыныгъэу зедашыгъэр зыукъохэрэм, гъунэгъу шапсыгъэ къуаджэхэм атебанэхэрэм зэратекӀырэр макӀэ. МыдкӀэ Шапсыгъэ фэкъолӀхэри къызэкӀакӀохэрэп. А пстэуми заор зэкӀагъэблагъэ. ФэкъолӀэу хэкӀодагъэр нахыбэми, зэфэдэныгъэм къемыуцуалӀэхэу лӀэкъольэшхэр Шапсыгъэ рамыгъэхъажынхэу ашыгъэ унашгъор къырагъэкӀыгъ.

Художественнэ шыкӀэ-гъэпсыкӀэр. КъэлотэкӀэ-къэлыгъокӀэ амалхэр.

«Бзыикъо заор» – тарихъ роман. Ащ фэдэ жанрэ плышгъом зэрифэшгуашэу уахътэу къыубытырэмкӀи, чыналгъэу, хэгъэгоу, нэбгрэ пчъагъэхэу зылылӀэхэрэмкӀи игъунапкъэхэр зэлугъэкӀотыгъэх. Эпическэ шгъолгыр иныр лъэпкъ тарихъымкӀэ ушыагъэ. Хъугъэ-шӀагъэхэу, цыф зэфэшгъафхэу тхакӀом ащ игупчэ ышыгъэхэм анахыбэр тарихъ лъапсэ ялэу цылэгъэ шыпккъэх. Къэугупшысыгъэу хэтыри макӀэп. А пстэури идее шгъхьалэм, гухэлъ-гупшысэ гъэнэфагъэу рихыллӀагъэм цызэхэткӀухъагъ. Арэу цытми цылакӀэм, цыф гъашӀэхэм ялъэныкӀо зэфэшгъафыбэхэу къызэлъиубытыгъэхэр къызэрэзэлӀуихын художественнэ-образнэ къэлотэкӀэ-къэлыгъэгъокӀэ амалхэр фэлазэу, екӀухэу тхакӀом къыхихыгъэх. ЗэкӀэми уалгылӀэсын плъэкӀынэп, ау заулэ горэхэм ягугъу къэтшын.

Сыд фэдэ произведениемкӀи анахъ мэхъанэ зилэ художественнэ конфликтыр, зэпыщыт гупшысэхэр, еплыыкӀэхэр, кӀуачӀэхэр,

зэфэдэныгъэ-зэфэныгъэм иидеуу романыр зэлъызылыгъыр апэрэ нэклубгъохэм тхаклом ащегъэунэфых. Ащ ишыхъат Али-Султан пурщэжь куп зэхэтым ыпашъхъэ къамыщыр къыфилэтыгъэу Мосэ зэрэтехъупкларэр: «Хъагъурыр, птхъцашгъо мэхъуа?!» Ащ фэди мэхъу, клалэхэр зэтеулохэуи къыхэклы понышгъ, уебгъуклони плъэклын. Ятэу Нагъуи «Клалэхъу, быяу зэ!..» ыкъо къырилоуи зэхэхы. Ау мыщ дэжъым фэкъолым къамыщыр пилэтынэу хэта Али-Султан фит зышыгъэр? Ащ дэгъоу зыдешэжы зэрэлэкъольэшыр, лофыр гъунэм нэсмэ, яти къызэрэкъоуоцожыщтыр. Ауцтэу хъугъэба Нэтэр ылъакъо тЫргъо бэщымклэ зызэнеутым? Арышгъ, фитыныгъэр ежъхэм зэрэтыжыгъэ. Уфэкъолмэ, ахэр зэклэ зи умылоу пцэлэнхэ фэе, ушщымэ, улэкъольэшмэ, зэклэмэ уафит. Ау фэкъолмэ ащыщхэм цыфхэм апашъхъэ тлэклу зыщачалэми, къыпфагъэгъуцтэп, къотэгъухэри ялэхэу зэфэдэныгъэм зыкыфалэты. Ар нахъ куоу, нахъ лужъоу хъугъэу, лъэныкыабэу зэбгырыкызэ, заор зыщыклогъэ мафэм нэсэу тхаклом клещы. А Хъагъур дэдэр ары илъэсишшыхэр тешлэжыгъэу Бзыикъо заом илъэхъан фэкъолмэ япэцагъэри.

Эпическэ шъолгыр инэу романым зэлъылыгъым къеклухэу, ар къагъэбаеу хэгъэщэагъэх адыгэхэр адрэ лъэшкъымэ къахэзыушгъафыкылырэ щылэклэ-псэуклар, хызмэтзехъаклар, шэн-хабзэхэр, нэмыкыхэри. Ахэмэ зэклэ плэми хъунэу алъэлэсы тхаклор. Пурщэжъым хэхъэрэ фэло-фашлэм, зэхэхэклэ-зэхэкыклэм ягугъу къэтшыгъах. Ащ фэд Нэтларэ фашыгъэгъэ клапцэри. Акозэрэ Мосэрэ ямэфибл нысэщэ джэгъуи гум къенэжы. Бэрэ къыфигъэзэжъэу лъэныкыо зэфэшгъафхэмклэ тхаклом къыгъэлъагъохэрэм ащыщ зеклон лофыр, ащ ихабзэхэр, ишъэфхэр, мэз е къушъхъэ лъагъохэм узэрарыклощтыр, гъогуи икыхъагъэшыилыгъоулэ, шхонч-омакъэклэкъызэрэшшыщтыр, нэмыкыхэри. Ащ пытэу епхыгъ Кавказ шъолгыр инэу дунаим щызэлэшлэу адыгэхэр зыщыпсэухэрэм итеплэ, игъэпсыкыкы, идэхагъэ. Ахэр игъэклотыгъэу, шыамбгъоу, хэушгъафыкылыгъэу къымытхыхэрэми, ауцтэу гущылэхуыгъэ хэдзэ къодыехэп. Тыдэклэ уплъагъэми, уклуагъэми, шапсыгъэ къушъхъэхэм, бжъэдыгъу шъофхэм уигъогу апхырэкы, шлокыплэ имылау хы Шцуцлэ лүшгъом лүхъащт, псыхъохэу Шгъагуащэ, Къурджыпс, Псэкъупсэ, Илэ, Пшгъадэ, Убынэ, нэмыкыхэри зэпыпчыщтых.

Ахэр зэкIэ адыгэмэ ящыIакIэ, яIофшIэны, язекIоны, ягупшысэ хэлъхэу, ахэмэ к'яхэхъухъаг'эхэу тхакIом к'ьег'элыаг'эу.

Л'ьэпк'э зэхэхъэкIэ-зэхэтыкIэхэм зафиг'азэмэ, адыгэ хасэхэр зэрэзэхашц'ыг'эхэр, зэкIэри зыг'эгумэкIырэ зиг'эо Iофхэр ахэмэ зэращызэшIуахыщтыг'эр тапашъхъэ к'ырег'эуцо. Хъаг'урымрэ Тхъах'ох'умрэ зипэщэ шапсыг'э хасэхэм афэшъхъафэу Уайк'ок'эо Тамбырырэ Некрас Мишкэрэ Абдзэхэ хэг'эгу кIожьыхэ ашIоиг'эоу ял'г'эу зыхалъх'эг'э абдзэхэ хасэр, фэк'болIмэ зао арашIылIэнэу унаш'эо зыщаштэг'э бж'эдыг'эу пщы хасэр гум к'ьинэжьыхэу к'ыг'г'элъг'эуаг'эх.

НэмыкI л'энык'эоу уналэ зыгырыуиг'г'адзэрэмэ дин Iофхэри ащыщых. Мыхэр романым Iуж'эоу щызэтелъых. Бж'эдыг'умэ мысл'ымэн диныраштаг'эу, як'абылэу, япщияфэк'болIизэфэдэу рэлаж'эхэмэ, зэманэу тхакIом к'ыг'г'элъаг'орэм шапсыг'эмэ анахъыбэм, анах'эу фэк'болIмэ нах'пэрэ шIош'х'уныг'эхэр яIаг'эх. Тыг'эр я Тх'эшхоу ащ ел'г'эушц'ыг'эх. Мэщытхэм яшIыни х'алэ-балык'хэр к'ышыкIышц'ыг'э. Гум к'ьенэжьы а шапсыг'эмэ як'урмэн шIыкIэ тхакIом к'ызэриг'г'элъаг'орэри. Нэужым сьдэу х'уг'г'эми л'эк'бол'эшхэр икIэшакIохэу мысл'ымэн диным зэрэтэхъаг'эхэр тэлъг'эу. Анах' к'ьин зылъг'г'эг'эмэ ащыщ Алк'эси. Бж'эдыг'эу к'ызащэж'э уж апэрэмкIэ динитIури шIузэхэхъаж'эу Iоф хэтыг', ари психологическэ сурэт г'эшIэг'онэу тхыл'ым хэт. ИкIэхуш'ышк'г'эми Алк'эс Чабэм еж'аг'г'эуи тэлъг'г'ужьы.

ЧыпIабэ зыубытырэмэ ащыщ адыгэ хъакIэщым иг'г'эпсыкIэ, ащ щызекIорэ хэбзэ-бзыпх'эхэм, к'ыщаIотэрэ к'эбархэм, щызэхафырэ Iофыг'охэм як'г'эг'элъг'г'он. Цыф зэхэтыкIэм зыхах'эки, адыгэ ш'хъакIэфаг'эм, нахъыж'-нахъыкIэ зэфыщытыкIэхэм, бзыл'фыг'г'эм чыпIэу обществэм щий'г'ым, нэмыкIыбэхэми тхакIор ал'г'элэсы, ахэр хэмытхэу зы нэкIубг'эуи урихъылIэштэп. Мыщ дэж'ым игуг'эу к'ыщыпшIымэ лые х'унэп нэбгрэ пэпч'э еж'э иадыгабзэ л'ьэпк'э к'г'эуакIэу, джы непэ диалект зыфатIоу хэлгыр тхакIом зэриг'г'эфедэрэри. АцкIэ цыфэу к'ыг'г'элъаг'орэр абдзахэмэ, бж'эдыг'умэ, шапсыг'эмэ, кIэмгуемэ бг'г'эунэфын ол'г'экIы.

Мы ыпш'г'экIэ зигуг'эу к'этшIыг'эр зэкIэ г'г'эдэхэлъэ, г'г'экIэрэкIэлъэ мэхъан фэш'хъаф ямылэу адыгэмэ ядунэететыкIэ, ящыIэкIэ-псэукIэ тхакIом к'ыыхыг'г'э сурэт к'г'одыхэу щытхэп.

Ахэр зэкIэ романым ипкыинэ-лынэ хэгъэткIухъагъэх, идееу пхырищырэр, лъэпкъ нэшанэр кыызэрэзэлуихырэ амалых.

Лъэпкъым ищыIэкIэ-псэукIэ илъэныкъо пстэухэри кыызэлъызыубытырэ эпическэ къэлотэкIэ игъэкIотыгъэм адыгэмэ зэхалъхъэгъэ IорыIотабэхэм уащыIокIэ. ЗекIо гъогум тетыхэ зыхъукIэ «гъогум лъэой къедз» зыфиIорэ гущыIэхэр ипэублэхэу пшысэхэр, тхыдэжъхэр, къоджэхъ-къоджэшхыхэр, хырыхыхъэхэр бэу цызэхэпхыщтых. Джэщ фэд хъакIэщ горэм цызэхэсыхэ хъуми. Мыщ фэкъолIымэ ялIыхъужыгъэ щыщ къэбархэри, адыгэ орэдышъохэри цызэхэпхыщтых. Хъатх Мыхъамэт иорэд фэлэзэу Тхъахъохъу НэпашIо кыызэриIорэми тхакIом тыщегъэгъуазэ. ГущыIэжъхэр архэмэ, гухэль-гупшысэм, къэбарым икуугъэ кышлъагъэлэсэу тхылъым инэкIубгъуабэмэ ахэр ахэпхъагъэх.

Мыхэмэ язакъоп адыгэ IорыIуатэмэ якуупIэ ухэзыщэрэ лъэныкъоу романым кыхэдгъэщын тлъэкIыщтыр. Еж тхакIоми къэгъэлъэгъон-къэлотэныр пшысэм, хъугъэ-шIэгъэ ямышIыкIэм пэблэгъэ дэдэу зыщырищэлэрэ чыпIэхэри хэтых, детектив шъуашэр угу къэзыгъэкIыжырэ нэкIубгъохэми уарехыIлэ. Ахэмэ афэдэх, гущыIэм пае, Акозэ атыгъуи, ащэфи, Тыркуем защэм, Хъагъур Мосэ ащ зэрэлъыхъугъэр, кыызэригъотыжыгъэр, кыызэрищэжыгъэр; Дзэпщ ылэ IонтIагъэ пчъэм дигъани зэпикIыжыи, ШыпакIом икIэрыкIэу зэрэригъэгъэхъужыгъэр; Тамбырырэ Цицарэрэ якъэбар. Мыхэр къэлотэн-къэгъэлъэгъоныр гъэшIэгъон къашIэу, тхылъыри зэрэпсаоу къагъэкIэракIэугъэпсыгъэх. Анахъэугум кыинэжырэр, пшысэм благъэу уезыщалэрэр Тамбырырэ Цицарэрэ къяхъулIагъэхэр арых: Цицарэ кыызэралэкIэкIыжыгъэр, хъульфыгъэ зекIолI цыгъынкIэ зифапи шыбг зишIыгъэу зэрэхэтыр, къушгъхъэ мэзым шъоф цыкIу кышцигъоти цагуи уни щигъэпсыгъэу, былыми щыIыгъэу зэрэпсаурэр, хъяр хъуми, кыин хъуми зыкъаримыгъэшIэжъэу цIыфымэ зэрахэтыр, нэмыкIхэри. УзIэпызыщапэу узаджэрэр Мосэрэ Акозэрэ янысэщэ джэгу илъэс пчъагъэм зылъыхъугъэ Тамбыр зэрэщилъэгъугъэр, шъозэбэным хэтхэзэ Тамбыр ипаIо щихи зэрэжэжыгъэр, адрэри ар шIошгъахъоу ыуж зэрилъэдагъэр, ауцтгэу зэрэфыхэзэ Цицарэ ипсэупIэ ечъалэхэи зэрэзэрэгъотыжыгъэхэр. «Мыщ фэдэ хъун ылъэкIыщта?» поэз уеджэми, реальнэ щыIакIэм игъунапкъэ

тхаклом зэрээшимычырэри, хьугтэ-шагэм романтикэ нэшанэу хэлгыри зэхэошлэх.

Мыщ фэдэ произведение убгьугтэу эпическэ кьэлотаклэр зинэшэнэ шьхьалэм хьугтэ-шагэмэ чьшлэшхо цаубыты. Ар ежь жанрэм ихабзэхэми ащыщ. Ау И. Мэцбашлэм ироманхэм хабзэ зэрацыхьугтэу мыщи хьугтэ-шагэмэ якууплэ цыфыр хидзэу ыуж икльжырэп. Ац ишэн-гьэпсыкли, итепльи, ыгу ихьыкьырэ-ишлькьырэми, игушшыси, изеклуаклэ психологие льяпсэу илэми алгымышльгэу, ахэр ымыгтэунэфыхэу кьыхэкьырэп. Ацклэ амал зэфэшхьафыбэ егьэфедэ, щысэхэмклэ «Бзыикьо заори» бай. Анахь кьыхэщырэмэ ащыщ горэм игугтэу кьэтшын. Ар лэклоцл монолог зыфалорэр ары. Цыфым игумэкл, ыгу ихьыкьырэ-ишлькьырэр ежь-ежьырэу зэригтэфэжьгэу, игушшысэ хэлгэу ышгьхэ филожкэу кьызэрэхэкьырэм икьэгтэлгэгонклэ агтэфедэрэ амалмэ ар ащыщ.

Ац фэдэ чьшлэмэ бэрэ арыфэрэ геройхэр романым хэтых. Мары, гущылэм пае, Шэрэлъкьо Нагьо. Ац ыжэ кьыдэмыклэу, ау игушшысэ-гухэлхэм ащызэригтэфэзэ Иоф жьалымыгтэабэ зэрехьэ. Арышгь, ац ежьыри ицыфыгтэи гуклэгтэу фэозыгтэшлын зи ахэтэп. Ау ишгьхьагтэу Дарихьат кьызэрэфэдэим, кьыушгьхьакулзэ кьызэрэдэгущылэрэм итхьаурыхэ изактэо зыхьуклэ ышгьхэ зэрэщызэпэклэкьырэм узыхэдалоклэ угу егтэоуи кьыхэкьы. Хьагтэурымрэ Тхьахьохтэумрэ мэктэу лэтэ льяпсэм исхэу е шыбг зашльгтэу тезеклухьэхэу фэкьолл Иофыгтэуабэхэр шьхьэклэ зэрагтэафэхэу бэрэ уарехьылэ. Ахэмэ ахэкьыхэшгь, Агозэ фэгтэхьыгтэу гугтэ-гушшысэ лэшлэхэм зэлтэлыгтэхэу олгэгтэх. Агуклэ ежь-ежьырэу зыдэгущылэжьынхэр Хьаджэмыкьо Кьаншгэорэ ыкьтэу Алкьэсырэ яшэн. Ахэджэго Андзаур ыкьтэу фэгтэхьыгтэу охтэ жьалымтэу кьызэринэкьыгтэм клэхихыгтэри илэклоцл гущылэхэмклэ зэхэошлэх. Мыхэмклэ цыфым игушшысэрэ инэшанэрэ зыфэдэхэр тхаклом клэгтэхтых.

* * *

А лэклоцл монологыр анахь зыщылгэшмэ ащыщых романым иаужырэ нэклубгьохэр. Ацклэ анахь уналэ зытеудзэхэрэр Тхьахьохтэу Нэпашлорэ Хьаджэмыкьо Алкьэсэрэ. Шьхьаджи ежь игумэклхэм ялытыгтэу заом клэхухэу фэхьугтэхэм, зэо уж илгэхэм кьыздахьыгтэу Иофыгтэхэм ягушшысэх. Алкьэсклэ ахэр псынклэхэп. Ышнахьыклэу дзэпэцэ Бахьчэрыер зэрэчинагтэм

изакъоп. Уичлыгу изэфэныгъэ къэбгъэгъунэным, шъхьафитныгъэр зыми емытыным фэгъэхьыгъэ гуцылэхэу Тхьахъохъум къыфаригъэхьыжыгъагъэхэри зыщигъэгъушпэнхэ ылъэклырэп. Дэгъоу улэшыгъэхэу зэрэщытзи, Урысыем ипэчтыхъэу я II-рэ Екатеринэр топхэмкIи дзэкIолIхэмкIи къазэрэделэгъэзи, шапсыгъэ фэкъолIмэ зэратемыклошгъугъэхэм иупчIи шъхъэм икIырэп. Ахэмэ яджэуапIи ямэхъани иакъылкIэ нэмысынэу щытгэп. Ау джэуапэу ежъ-ежырэу зэритыжын ылъэкIыщтым щеухъэ. Зыщыгугъыгъэ ПсычэтыкIо зэфэсыми зи къикIыгъэп. Шапсыгъэ фэкъолIхэр ялуагъэ текIыгъэхэп, ШэрэлIыкъохэр ащ еуцоллагъэхэп. Арэп ибэ-нахыбэу Алкъэс зыгъэгумэкIырэр. А зипIур ШэрэлIыкъомэ акIыгъоу шапсыгъэ фэкъолIмэ ежыри къаушъхьакIугъэу елыгтэ. А гушшысэ пстэури зышъхъарифыным фай, ащ пае Чабэми клонэу, ятэ ритыгъэгъэ гуцылэри ыгъэцэкIэжынынэу зигъэхъазырыгъ. Ар еIо шъхъакIэ, фэкъолIхэр?.. «ТалIыщт пIонэу нэчапэкIэ къытфычIэплых. УкъызэплэкIызэ, ярэби, чыжьэу уклон плэкIына?..»

Тхьахъохъу НэпашIо игушшысэхэри Iужъоу зэхэлтых. Заом щычIинэгъэ ныбджэгъухэр ренэу ынэгу клэтых. Ахэмэ апсэ зыфагъэтIылыгъэ Iофыри псаоу къэнэгъэ фэкъолIхэр къыхэлажээхэзэ ышэкIэ лъегъэкIуатэ. ГъэшIэрэ шIулгъэоу Акозэ фишIыгъэри мьупэбжэжэу ыбгъэгу дэлъ, иныбджэгъу Мосэу щымылэжым ихъатырми иягъэ ригъэкIынэу фаеп, адрэри адыгэ хабзэм къызэрэдилгытэу Хъагъурмэ яунагъо ис.

МыдкIэ илъэсхэм нэмыкI гумэкIыгъохэри къызыдахых. Зэфэдэныгъэм къибгъэкIын плэкIыщтым нэмыкIэу егушшысэхэри къахэкIых. Адыгэгъэ-цIыфыгъэм, шъхьафитныгъэ-зэфэныгъэм апашъхъэ зэкIэри цызэфэдэнхэм уклэдэущтми, ягъоткIэ, ямылкъукIэ, ябайныгъэкIэ зэкIэри зэфэдэу пшIынхэ плэкIыщта? Зыр чан, лэжээкIошху, иIэр кIуачIэкIэ, пкIэнтIэпсыкIэ чэци мафи имылэу къелэжы. Адрэр шъхъахын, къулайцыз, лэжъэнэуи фаеп. Ащ фэдэ упчIэхэр Тхьахъохъум анахъ пэблэгъэ фэкъолIмэ ащыцэу Мэстэнэ Арсэй къегъэуцу. Нахыпэм фэкъолI къызэрыклоштыгъэхэу, джы фэкъолIышIу аIоу утыгум къыхагъэхэри цыIэх. ЛIэкъольэшмэ жъалымэгъаIоу тадэекIуагъ зылонхэри къахэкIых. АщкIэ Тхьахъохъур иIогъэ пытэу Алкъэс пщышхом Хъамырзэкъом фыригъэхьыжыгъэм джыри зэрэтет, ПсычэтыкIо хасэми аркъыщигъэшпыпкъэжыгъэ.

Мы нәклубгомә публицистикә мәкбә лъэши ахәл, зәфәхысыж нәпанә зилә гупшысәхәми уащылүкләшт. Тарихь екләлакәу, щыләныгъәм кыыхәхыгъә лъәпсә куухәу романым хәлхәр ахәмә джыри зә кьагъәпытәжыгъ. Шапсыгъә фәкьолмә кыырахыжыгъәгъә Юфыр фәкьолл пстәуми ядау, зәдырәлофәу зәрәщытыр кыкәләлыклогъә ильәсишшыхәми кьагъәлъәгъуагъ. Ләшләгъуныкьо тешләжыгъәу а зәфәдәныгъәм ибыракъ чләтхәу бжәдыгъу фәкьолми яшщыхәм зао арашыллагъ. Теуцожь Цыгъо ипоэмәу «Пщы-оркъ зау» зыфилорәм ар дәгъоу кышщигъәлъәгъуагъ.

Романәу «Мыжъошгъхәл»

Романым итемә, идее шгъхәләхәр. Романыр урысыбзәкә 1993-рә ильәсым, адыгабзәкә кыкәләлыклогъә 1994-м кыыхаутыгъ. Мыри «Бзыикъо заом» фәдәу тарихь роман. Фәдә кьодыеп, адыгә лъәпкьым кыырыкәуагъәу кыыгъәлгәгъорәмкә зы лъәхъәнә шьолтыр илтых пмои хъушт. «Бзыикъо заом» я 18-рә ләшләгъум иятлонәрә ныкьо кыызәлгәубытымә, «Мыжъошгъхәлыр» я 19-рә ләшләгъум ия 60-рә ильәсхәм анәсы. Адыгәхәм ящыләкәл-псәукә, яшән-хабзәхәм, ядунәхәпләкә, лъәпкь Юфхәр зәрәзәрәхәхәрәм, нәмыкәхәми афәгъәхыгъә лъәныкьуабәхәм мызәу-мытлоу И. Мәщбашләм кьафегъәзәжы. «Бзыикъо заом» хәтыгъә геройхәу Тарикъә Субаш, Некрас Мишкә афәдәхәми «Мыжъошгъхәлым» инәклубгъохәми уащылүкләшт. Щымыләжыхәми, Хьагъур Мосә, Шыпәкә Ахьмәд, Тхьахъохъу Нәпашю, Уайкьокъо Тамбыр, Абыдә Нарыч, нәмыкәхәри хъугъә-шләгъә зәфәшгъхәфхәм, лъәпкь Юфхәм яшхыгъәхәу гукъәкәжыкә тхылтым кыыхафәх. Хьагъур Мосә ыкьо Нурмыхамәти герой шгъхәләхәм ащыщ. Романитлүми зы художественнә пкыинә-лынә зәдырәләу, дилогие плоу уаджәми хъунәу зылытәхәри щыләх. Ау гупчәр зылыгъ Юфыгъохәмкә, хъугъә-шләгъәхәмкә, гупшысә шгъхәләу пхырыщыгъәмкә «Мыжъошгъхәлыр» нәмыкәу гъәпсыгъә.

Адыгәмә ятарихь ильәс мин пчәагъәхәм кьакәләцә анахь тхьамыкәлагъоу кыыхәхъухъәгъә, лъәпкьым инахьыбәр изыгъәкәлодыкыгъә, ипхыхыә-итәкьу дунаим щызышшыгъә Кавказ заоу Урысые пачыхыәм адыгәмә кьаришшыллагъәр ары романым итемә шгъхәләр, игупчә итыр. Ар лъәныкьуабәу

зэбгырэклыми, лужьоу зэхэлтыми, идее купкылар ащпхырыщыгъ – хэгъэгум, зэкӀэ лъэпкъым яшгъафитныгъэ икъэухъумэн.

Къызэрэтлогъагъэу, «Бзыикъо заом» гупшысэупкырылгыр лъэпкъым иӀэкӀоцӀ Иоф, адыгагъэм, зэфагъэм, цыфыгъэм, чыгум апашгъхэ пщи, оркыи, лӀэкъольэши, фӀэкъолӀи зӀклӀри щызэфэдэнхэм фӀэгъэхьыгъэ бӀнӀныгъэр ары. Шыпкъэ, «Мыжъошгъхьалыми» а социальнӀ, класс зӀпыщыт ИофхӀэми мымакӀӀэу уащырехьылӀӀ. Ау гупшысӀ шгъхьалӀэр пстӀэуми зӀдырӀе хӀэгъэгур, чыналгъэр, къушгъхьӀхэр, мӀзхэр, шӀофхӀэр ӀӀкыӀб къӀрал пыймӀ ащыгъухъумӀгъӀным, Урысые пачыхьӀэм кырытӀэкъуӀлӀгъэ дзӀхэм апӀэуцужыгъӀным, ащ пае адыгӀ пстӀэуми зы гупчӀ, зы пацӀэ яӀӀэу, яӀыхъужыгъӀи акӀуачӀи зӀкӀӀэгъоаягъэу а зы гухӀӀлым фӀэгъӀлорышӀӀгъӀным епхыгъ.

Романым икъӀэхъукӀ. МӀцбӀшӀӀ Иسخъакъ итхыгъӀхэм ащыщыбӀмӀ тарихъ гупшысӀэр къахӀӀцӀэу тлогъагъэ. Кавказ заом лъыӀӀсӀэу къызӀэрӀхӀкыгъӀэри макӀӀӀ. Ау Совет хабзӀэм ильӀхъан а заом рыкӀлогъэ шыпкъӀэр къӀэбгъӀӀлӀгъӀон, ащ кӀӀӀухӀэу фӀӀхъугъӀхэм шгъхьӀихыгъӀэу уатӀегущыӀӀн, Урысые пӀчъыхьӀэм а заомкӀӀ гухӀӀӀгъэу иӀагъӀхэр кыгъчӀӀбгъӀӀщынхӀ пӀӀӀкыӀщтыгъӀӀ. ХӀэгъэгум ильыгъӀэ идеологиӀем ар ыдӀӀцтыгъӀӀ.

АрӀу щытми, ащ фӀӀдиз тхьамыкӀӀгъӀошхор адыгӀэмӀ къафӀзыхыгъӀгъэ заом ыӀгъапсӀхэр, кырыкӀуагъӀэр, кӀешӀӀкыӀгъӀ хъугъӀ-шӀагъӀхэр къӀзыгъӀӀлӀгъӀӀгъӀӀрӀ документхӀэу хъарзынӀӀцмӀ ахӀӀхэм, нӀмыкӀ тхыгъӀэ зӀфӀшгъхьафхӀэу щыӀӀмӀ аӀыхыӀоу, зӀригъӀӀуӀхӀэу, зӀфихысыжыкхӀэу И. МӀцбашӀӀэм зыригъӀӀжыгъӀагъӀэр бӀшӀагъӀэ, икыӀгъӀэ лӀӀшӀӀгъӀум ия 90-рӀэ ильӀсхӀэу тихӀӀгъӀӀгъӀу зӀхъокыӀныгъӀэ инхӀэр кыихъухьӀхӀэу зыригъӀӀжыгъӀагъӀэм нахъ чыжъаӀу. А зӀхъокыӀныгъӀгъӀхэм кыӀздахыгъӀгъэ фитыныгъӀхэм яшӀуагъӀӀкӀӀ тихӀӀгъӀӀгъӀу имызакъӀоу Тыркуем, Францием, Англием, ГрузиӀем арыт хъарзынӀӀцхэм, къащыхаутыгъӀэ тхыгъӀхэм И. МӀцбашӀӀэр аӀыӀӀсыгъ. АщкӀӀэ узыгъӀӀгъӀозӀрӀэ нӀкӀубгъӀохэм мымакӀӀӀэу «Мыжъошгъхьалым» уащыӀукӀӀӀц.

ДжауцтӀэу бгъу пстӀӀӀумкӀи зызӀрӀӀфигъӀхьазырыгъӀэр ары мыщ фӀӀдиз зыинӀгъӀэ романыр охътӀэ кӀӀкыӀкӀӀэ ытхын езыгъӀӀӀӀӀкыӀгъӀэр. ХудожественнӀ гупшысӀӀӀӀ, образ игъӀӀкӀотыгъӀхэмкӀӀӀ ар зӀфӀхысыжыгъӀгъ. Ащ дакӀлоуи тхакӀлор мыщ дӀжыӀым тарихъӀӀӀжы шыпкъӀӀхӀэми ябгъӀӀшӀӀн пӀӀӀкыӀщтыгъ.

Тхылгыр кызыщыхугъэ, цыф жугъэхэм зыщаклэхъэгъэ илъэсхэми мэхъанэ ялагъ. Ар Адыгэ Республикэ ныбжьыклар кызыщыхугъэ, ылакьо зыщытеуцорэ лэхъаныгъ. Лъэкъ шлэжыр къэушыгъэу, игушысэкли, изеклуаклэкли, ытхыщтылощтымкли цыфыр шъхъафитэу хугъэ. Іеклыб хэгъэгумэ арытэкъухъэгъэ адыгэхэмрэ хэкужъым щыпсэххэрэмрэ зэхэхъанхэм, ягумэкл-гупшысэхэр зэпагъохынхэм, Іахыл-благъэхэр зэрэгъотыжынхэм иамал пстэхэри щылэхэу хугъэ. Ахэмэ адаклоуи Кавказ заор заухыгъэр илъэси 130-рэ зыщыхугъэм, ар игъэклотыгъэу хагъэунэфыкыным зыщыфагъэхъазырырэ охътагъ урысыбзэкли адыгабзэкли тхылгыр кызыщыдэклигъэ илъэсхэр. Ащ фэгъэхъыгъэ зэлуклэхэри мызэу-мытлоу шлэныгъэлэжъхэм, адыгэ хасэхэм зехащэгъэх. Ахэмэ адаклощтыгъэ И. Мэщбашлэм и «Мыжъошъхъал» фэгъэхъыгъэ лъэтегъэуцо тхылъеджэ зэлуклэшхоу 1993-рэ илъэсымыклэхэм адэжэ Республикэ митеатрэ щызэхашэгъагъэри.

Апстэуми япхыгъагъэх романым зэрэтегушылэщтыгъэхэри, еплыклэу фырылагъэри. Зэлуклэм къащалауагъэри тхыгъэу кыхаутыгъэри маклэп. Тхылгыр шъуамбгъоу, пытэу игъогу техъагъ. Джы кызынэсыгъэми уеджэжъ къэси уитарихъ зэхашлэ кызыккыгъэблэжъэу, адыгэ лъэккым кырыклуагъэм уригъэгупшысэжъэу гуклочлэ ин романым пкырылгъ.

Романым кыгъэлъэгъорэ-кылуатэрэр. Кавказ заом хэтхэу адыгэмэ уахътэу кызызэпачыгъэр тарихълэжъхэм зэфэшъхъафэу къалытэ, илъэси 150-м нэзыгъэсыхэри къахэкых. «Мыжъошъхъалыр» 1830–1964-рэ илъэсхэм ягъунапкъэ тхаклом ригъэуцуагъэми, лэшлэгъуныкъор ащ нахъ щыккыгъэтхыгъ.

Романыр кызыщыригъажьэрэр Кавказ заом илъэхъан адыгэмэ анахъ илъэс къинэу къяккыгъэхэм ащыщ. Урысые-Тыркуе зау 1828–1829-рэ илъэсхэм щылагъэр Адрианопольскэ мамыр зээгъыныгъэу 1929-рэ илъэсым Ионыгъо мазэ тырку къалэу Эдирнэ зыщыккытхагъэхэмккэ аухыгъ. Ащ кызызэрэдилгытэу хы Шлуцлэм итыгъэкъокыплэ нэпкъ Пшызэ исэмэгубгъу кыщегъэжъагъэу Къэбэртае щыккыжъэу Урысыем ие хугъэ.

Ащ ыпэкли Урысыемрэ Тыркуемрэ Іаджыри зэутэкыгъэх. Я XVIII-рэ лэшлэгъум иублаплэ кыщегъэжъагъэу илъэс зытфыхым

нэс зыукъудынгъэ заохэр мызэу-мытлоу зэдашыгъэх. Ахэмэ кӀэухэу афэхъугъэ Белградскэ, КӀючук-Камджарийскэ, Ясинскэ, Бухарестскэ мамыр зэзэгъыныгъэхэр аукъохэти, етлани лашкӀэ зэжэхэхъажыщтыгъэх. Ащ фэдизми Темыр Кавказыр, хы ШцуцӀэ лушӀор, адыгэ чынальэхэр хэмытхэу хъуцтыгъэп. Анахь зыфызэнэкъокъухэрэм ахэр ащыщыгъэх.

Арышъ, романым игерой шъхьалэмэ ащыщэу Занэ Сэфэрбый зэрилоу, непэп, тыгъуасэп, бэшлагъэ Тыркуемрэ Урысыемрэ адыгэ шӀолгырыр зызэтырахырэр. Ау мызэгъэгум фэдэу зыкӀи кыхэкӀыгъэп. Тыркуем ежъ имые, зыфимыт чыгур Урысыем ритыгъ, Урысыери зи мыхъугъахэм фэдэу ежъ зэрэфаеу зэригъафэу, унэшшошӀэу ащ кьиуцуагъ. Занэ Сэфэрбыеу Тыркуем илофхэми Урысыем щыхъухэрэми ренэу ащыгъуазэм ар псынклэу кыгурыуагъ. ИшгыпкъапӀэ амышлапэщтыгъэми, а къэбарым иӀэпэ-цыпӀэ горэхэр адыгэмэ къалгыӀэсыщтыгъэх, Урысыем идзэхэр, къэээкъхэр нахь къателункӀэхэу зэрэхъугъэр зэхашӀэщтыгъэ. Ащ фэдэ хъугъэ-шӀэгъабэхэм тхылбым инэкӀубгъохэм уащылокӀэ. Мары Некрас Мишкэ ихьадагъэ ежъагъэхэу гъогум тетхэ зыхъукӀэ, Тарихъ Субаш, Занэ Сэфэрбый, Хъагъур Нурмыхамэт ащ игумэӀ хэтых.

Ар Сэфэрбый игъогу гупшысэхэмкӀэ тхакӀом дэгъоу кышлгыгъэӀэсы: «ЕгъашӀэм шъхьафитэу къэзыхыгъэ цыфмэ ящылакӀэ шхомлакӀэ пӀэубдзэныр кыбрагъэкӀугъэп. Къэбар шъхьаклоу къанэсыгъэм ишгыпкъапӀэ джыри амышӀэми, зэхыхыгъэ къодьер емыкӀу зыфалгъэгъужьэу чылэхэр къагъэбырсырыгъэх... Ащ фэдэ зыщымыхъурэ чыпӀэ Шапсыгъи, Абдзахи, Убыхи, Бжъэдыгъуи, КӀэмгуий иӀэжыгъэп. Ар имыкъоу Къэбэртый ЦӀэрджэсми лыкӀохэр къарагъэкӀыгъэх...» Шыуищэу игъусэмэ яшылъэмакъэ кӀэдэлукӀызэ джауцтэу мэгупшысэ Сэфэрбый.

МодкӀэ хьадагъэу зыдэкӀуагъэхэм къекӀоллагъэхэри ягумэӀи ягубжи къахэщэу ащ тегушыӀэх, ау икуупӀэ джыри зэрэщымыгъуазэхэр къахэщы. ЗэдэгущыӀэгъухэм ащыщ горэм Нурмыхамэт фэкӀоллымкъыщцело: «Мыр апэрэп зэрэзэхэтхырэр... Ащ фэдэ хъун ылгъэкӀыщтэпышъ, тшӀошъ хъуцтыгъэп.

Джы мары илъэс фэдиз тешӀэжыгъэу Екатеринодар дэс Бескровнэ генералым Ахэджэго Даур кылофтагъэу а къэбарыр зэрыт тхылгыр, Кавказыр зыӀэмычӀэ илъ Урысые пэчъыхъӀыкӀоу

генерал-фельдмаршалэуИ.Ф.Паскевич-ЭриванскэркIэтхэжыгъэу, шапсыгъэ, нэтхъое, абдзэхэ муртазыкъмэ алгыгъэIэсынэу къегъакло. Ахэмэ ялыкIо нэбгыришгъэм ехъу зыхэлэжыгъэ зэукIэу Къуматыр къоджэ хэгъуашгъхэм Мыжъо гъэхъун зыфилоу иIэм дэжъ щызэхащэгъэм тхылтым къащыфеджагъэх.

ТхакIом IупкIэу кызызэуехы джы Урысыемрэ Тыркуемрэ ягухэлъ шыпкъэр адыгэмэ нэрлэгъу къазэрэфэхъугъэр. ЗэукIэм хэтхэм адагъэп тыркубзэкIэ кызыэрафэтхагъэхэр. Анахъэу зэрамыпэсыжыгъэр ежъ ялIышгъхэ лIыкIо къарамыпэсэу Ахэджэго Даур кызыэрагъэкIуагъэр ары. Апстэуми афэгъэхыгъэ гуж, зэпеожъ гущылэхэм ахэтхээ, щэджэгъо кIахэ хъугъэ, къяхъуллагъэм емызэгъыхэу зэбгырыкIыжыгъэх.

Ащ ыуж адыгэ чыгур мэшIо лыгъэм зэлIыштагъ пIоми хъушт. Ар озыгъэIон хъугъэ-шIэгъабэхэми тхакIом уахещэ. ХъакIэщхэм, зекIо гъогухэм, хэсэ зэфэшгъхьафхэм, нысэщэ джэгухэм, хъадагъэхэм, нэмыкI чыпIабэхэми къащытэджырэ гушшысэхэм язакъоп тхакIом кыгъэIагъорэр. Шъэбэжъ, Георг-Афыпс, Динолесскэ пытапIэхэм афэдэхэу адыгэ чыгум кырагъэуцорэр бэ. Къэрэгъулэхэр тыдэки уапэ къэкIых, укъамыугъэуцоу, уамыуплгъэкIоу шгъхьафитэу узекIожын плгъэкIырэп. Ар къыщыпIыгъ Ахэджэго Даурэу урыс генералым кыIофтагъэми. Къуматыр щыкIогъэ муртазыкъ зэукIэм ыуж Занэ Сэфэрбийрэ ащ ыкъоу Къэрбатырырэ Бжъэдыгъу кIонхэу ежыгъэхэу мэз пырышыцу горэм къээзэкъхэм къыщцагъэуцугъэх. ЗыдакIохэри, Iофэу яIэри зэрагъэшIэнхэу дысэу къадэгущылэхэ зэхъум, ятэрэ ыкъорэ шыбгъэкIэ пхъашэу апэуцужьхи къалэкIэкIыжыгъэх, мыхьылгъэ дэдэми, Сэфэрбий улагъэ горэ кытыращцагъ.

Апстэуми зэхэбэнэ-зэзаохэр къарэкIых. Шъэбэжъ пытапIэр нэтыхъое фэкъолIмэ тырагъэстыкIыгъ. Динолесскэ, Афыпс пытапIэхэм адыгэхэмрэ урысхэмрэ ащызээуагъэх, бгъуитIумкIи ахэкIодагъэр бэ. Парик Субаш лIыкIо-IэжакIоу Афыпс пытапIэм зытехъэм, къээзэкъмэ къаукIыгъ. Чылэжъ, Быраут къуаджэхэм къээзэкъхэр къякIугъэхэу зэрэтырагъэстыкIыхэрэмкIэ фэкъолIмэ Сэфэрбий макъэ кырагъэIу. Джахэмэ афэдэ гужэжъогъу, тхьамкIэгъо хъугъэ-шIэгъэ зэфэшгъхьафыбэмэ романым инэкIубгъохэр зэлIаIыгъых. Ащ фэдизми адыгэхэр зыкIыхэу, зэкъотхэу, зы пащэ яIэу япыимэ апэуцужьхэрэп. Занэ

Сэфэрбий анахь зыгъэгумэкIырэмэ ар ащыц, игушысэхэми ренэу ар ахэлъ. АщкIэ фэкъолIхэм ар нахь кыызэхашIыкIы, ыгу кыигушыIыкIыхэ фэдэу зыкIыныгъэр адыгэмэ зэрящыкIагъэр кыыкIагъэтхы. Ары шъхъае фэкъолIмэ анэмыкIырэ кIуачIэхэри щыIэх. Ахэмэ Занэр зыщягушысэрэ пычыгъо гори тхылъым кыыхэдгъэщын: «Сыдэу адыгэхэм, – Сэфэрбий ыIуагъ, – гъэщIэгъонэу тыгъэпсыгъа? Бжъэдыгъу кыидгъэхьащтхэп, Шапсыгъэ кыынэдгъэсыщтхэп, Абдзахэ кыытедгъэпIьэщтхэп зырызэу аIо нахь, зэрэпсаоу адыгэ чIыгум тегушыIэхэрэп. Джырэ лъэхъан узэкъомытэу зыкъэуухъумэжышъуштэп. Мыхъу зыщыхъужыырэм пщы-оркъмэ анахьы фэкъолIмэ ар нахь кыагурэIо».

Джахэмэ афэдэ гушысэмэ кыахэкIэу шапсыгъэ хасэ Адэгумэ тIуакIэ щызэхашэнэу, ащ адыгэ лъэпкъхэр зэкIэ кыыхагъэлэжьэнхэу рахъухъэ. Хасэм игъэхьазырын ыуж итызэ, Занэ Сэфэрбий бэмэ ащыIагъ, лышъхьэхэми пщыхэми залуигъэкIагъ. Абдзахэ зы лэу ис Цэй Хьатырбаеу анахь къемызэгъырэми дэгущыIагъ. Джы мары кIымэфэ фыртынэм гъогу хьылъэр кыызэпичи Хьагъур фэкъолIыр игъусэу бжъэдыгъушц Хьаджэмыкъо Аслъанбэч дэжъ кыэкIуагъ.

Ахэмэ язэлукIэ-зэдэгущыIэгъу сурэт псаоу тхакIом къеты. Занэр къэмысызэ Хьаджэмыкъор зыхэтыгъэ гушысэ Iужъухэми тащегъэгъуазэ. Ахэр ятэу Алкъэси, ятэш Батчэрыеу Бзыккъом хэкIодагъэми, Урысые пачьыхъэу Екатеринэ кыафигъэшъошэгъэгъэ тыжыын сэшхоу алырэгъум зэ пальхъэу, зэ пахыжъэу аIыгъми, нэмыкI адыгэ Iофыбэми япхыгъэх. Ахэр гукIэ зэригъафэхэзэ Занэ Сэфэрбий, Хьанджэрий, нэмыкIхэми альэлэсы. А охътэ дэдэр ары Занэр Хьаджэмыкъомэ ящягу кыызыдахьэрэри. ПщитIуми ягушысэ-гухэлъхэр зэтефагъэхэу, зэдаштагъэу Адэгумэ хасэм кIуагъэх.

Хасэм цыфыбэ кыекIолIагъ. Зи рамыIуагъэу хэсэ кыэбарыр зызэхэхым ежъ-ежырэу кыэкIуагъэри нахьыбагъ. Ащ фэдэ зэлукIэшхор зещэгъошIоуи хъугъэп. Пстэуми анахъэу тхакIом кыыхигъэщыгъэ чIыпIэмэ мыри ащыц. Къэзэрэугъоигъэхэм Занэр яупчIы: «Тыхэта тэ, тынэтыхъуая, тышапсыгъа, тыабдзаха, тыубыха, тыбжъэдыгъуа, тыкIэмгуя, тымэхъоша, тыбэслыныя, тыкъэбэртая?» Джэрпэдэжъым тхышъхьы, тIуакIи, мэзи кыызэпигъаджэу зэкIэмэ кыызэдалуагъ: «ТыадыгI!»

Нәужым кыгушылагыахэм кыауагыэмкӀэ хасэм унашъоу ышшыцтыр кыэшӀэгъоягыэ. ЯгушыӀэ-гушшысэхэр зыщызетефи зыщызепәуцужыи кыыхэкӀыгы. Ау Тыркуем иадыгә «тыкӀэ» зыми ышӀошь ыгъэхунәу фәягыэп. А Иофыр зыщырахъухъагыэр Тыркуер арыти, Занә Сәфәрбый ащ кӀонышь кыыхәхифынәу ышшыэ ралъхагы. Трам фәкӀолыри ащ гъусә фашыгы.

Занәм Тыркуем шигъэхъагыэм нәужкӀэ джыри кыфәдгъәзәжын. МыдкӀэ Адәгүмә хасәм иоф ащ шыухыгыэ хъугъэп. Пачыыхәм иллыкӀо кыафигъэхыгыгә тхылтым иджәуапәу ГъәләндржыкӀ дәс Вельяминов генералым ӀәкӀагыэхъажыщтым изәгъәфән-зәдәштән мәзә псаурә пылгыгыгәх. Нәужым еӀанә Адәгүмә тӀуакӀәм фәкӀолхәр шызәлуӀкӀәжыи, джәуапым джыри зә едәлужыгыгәх. Итыр зәдаштагыәми, бзәу зәрәтхыгыгән фаем шызәнәкӀоӀкӀыгыгәх. Урысыбзәр кыыхахыгы. Тхылгыр зыхыщт нәбгыриплыри Некрас Тимә ахәтәу агъәнәфагы. Вельяминовым дәжә кӀохи джәуапым кыфәдјагыгәх, ратыгы, гушыӀәкӀәкӀыкӀә ятеубытәгыгә пыгә хагыэхъожыгы. Ащ икӀәух мыщ фәд: зао хәмытәу Урысыем идзәхәм агъәзәжышы, Пшызә зәпырәкӀыжыых, джащ ыуж мамыр шыӀакӀәрә зәзәгыныгыгәрә зәдыряӀәщт. Бескровнә генералым фәдәу ащи иджәуап кӀәкӀыгыгә: кыытәмышӀурә адыгәхәм дзәкӀә, ӀашәкӀә тапәгыӀыщт.

А генералхәр зиӀүмәт Урысые пачыыхәу Апәрә Николаим иофшӀәпӀә уни тхакӀом тырещә, Кавказым, бгырыс-кыушыгъхәчӀәсхәм, анахәу адыгәхәм афәгыгъыгыгә гухәль-гушшысәу иӀәхәм тащегъәгыазә. АщкӀә кыызәкӀакӀо иӀәп. Гухәль лъапсәу иӀәри мыщ фәд: адыгәхәр арәп тә «тищыкӀагыэр, аӀыгы чышӀәр, зәрысхә чыгур ары. Хы ШӀуцӀә Ӏушъор, Пшызә сәмәгу Ӏушъо Ӏуль чыгу шӀагыор ары тищыкӀагыэр!» Ӏашә апамыгыохәу кыырагыәшӀухәми ихәу яӀәп, ау кыадәхъурәп.

Мыщ дәжыым кыәжәу ипчъәлупә Ӏут СултӀан Хъанджәрыий ыгу кыәкӀыжыи, кыычӀарегъащәшъ, гушыӀәгыу ешы. Псалгыэм хәтәу Хъанджәрые нахыпәм пачыыхәм рилогыгәгә гухәльхәм джыри кыафигъәзәжыгы: «...сыкызыхәкӀыгыгәмә хәгыәгу пәщә изынкӀә сафәжъугъәкӀоӀжыимә, сишӀуагыгә зәрә Урысые хәгыәгушхокӀә кыәкӀощт!..» Ау пачыыхәр ащи егушшысәгыахәу шытыгы, фәягыэп. Пшыгыо зәикӀ агъотмә непә зәгурымыӀожырә адыгә лъәпкыхәр неущ зәкӀоуцожынхәшъ,

зы хэгъэгу шъхьаф тыхъун фæе алоцт. Зэкъоутыгъэ лъэпкъхэр зырыз-зырызæу къызлæккæбгъэхъанхэр нахъ псынкк. Ащ ыуж Хъанджæрые пачъыхъадзæм хэтыжъ-хэмытыжъ фæдæу иккъоджæ Лъæустәнхъаблæ къэккложьыгъ, бащæ ымыгъашлæуи идунай ыхъожьыгъ.

Мы чыпнæм къыщыуаггæмæ лые хъунæп Хъанджæрые епхыгъæ пстæури романым ипкъынæ-лынæ иккъу фæдизæу зэрэхæмыуцаугъэхэр. Нæужым тарихъ романышхо «Хъанджæрый» ылоу И. Мæщбашнæм къыхиутыггъэр.

Мыдыккæ Занæ Сэфæрбий къызыдæккоггæ Тыркуем узыггæрэхъатын къэбар зи щызæхихыггæп. Ащ ипæчъыхъæ Махъмудæу зыукаггæм зыккъыхъиужъы фæдæу егъзыггæккæ а Мамыр зезæгъыныггæу Урысыем дашыггæм ккæтхаггæу къыриуаггæми, пæчъыхъиттумæ азыфагу адыгæмæ афæггæхъыггæ нæмыкк Иоф Иаджи зэрæдæлгыр Сэфæрбий къыгурыуаггъ. Ащ занккæу епхыггæба Урысые пæчъыхъæм Занæр къамыггæккложьæу Тыркуем шауыггын фаеу зæрыт тхылгæу Махъмудæм къыфиггæхъыггæр.

Ары ыккк зэрэхъуггæр. Илгъæс заулæрæ Занæ Сэфæрбий къырамыггæккыжъæу Тыркуем раггæсыггъ, ядзæ хаггæхъажъи къулыккъу раггæшпаггъ. Ау ащ пае ылæ зæтедзаггæу щысыггæп, адыгæ Иофыр щыггъушпæу зы мафи ккæккуггæп. Нахъпæм мыщ къулыккъур щихыггъ, иныбджæггъуггæхæу Сæлæхъур Мыхъамæт, Уркварт Долæтбий афæдæхæри ккыггъотыжъыггæх. Иæккыб хэггæгумæ ккæрыккыггæхæу Джеймс Белл, Лонгворт, нæмыккхæми нæлуасæ афæхъуггъ. Ахæри, нæмыккхæри ккыдеггæхæзæ Иоф горæхæри зæрихъаггæх. Ахæмæ зæу ащыщ адыгæ чыггумккæ Урысыем изеккыаккæ Тыркуеми нæмыкк хэггæгухæми ащараггæшлæнхæм пае урыс лыккæу Истамбул дæсым иунæ пашггæхъ цыфыбæ зыхæлæжъæггæ бырсыр ккызæрæщæлæтыггæр. А къэбарыр тыдæкккк щызæлгæшпаггъ, Европæм иггæзетхæми ккыхаутыггъ. Ежъ Сэфæрбий а Иофым ащ фæдизæу ккыхæщынæу щытыггæп. Ау дихъыхъици «Тыркуеми Урысыеми ялоф ккытхæлгæп!.. Тыркумæ тащæ, Урысыем осæнчъæу тещæфы!..» ылæзæ ккæхæкууккы зæхъум, ккытебанæхи ыцгæгæ нæлгыиц зæпаккыггъ, сымыджæщыми ггæмæфæ мæзæ фæбæр щиггæккыуаггъ, нæужым тырку полициеми Иоф дыриггæн фаеу хъуггæ.

Ащ фæшггæхъафæу тхаккæм ккыггæлгæаггæрæмæ ащыщ Адыгæ быраккыр Занæ Сэфæрбий ккызæрæхихыггæр. Сымæджæщым

члэл зэхьум уахьтэр ащ пкленчьеу ыгъэжлуагъэп. Сэлэхьур Мыхьамэт сымэджаплъэ кызыщыфэжлуагъэ горэм тхылышпэм тегъэтхьыхьэгъэ быракъ кыыригъэлъэгъугъ. Джы непэ ти Республикэ зэрыгушхорэ быракъеу илэм ар иублэплагъ: а жьогъо пшыкълутлоу лъэпкъы пшыкълутлэр зыгъэунэфырари, а щэбзэщищыри итыгъэх. Нэужккэ адыгэмэ адэжъ къэкlorэ Джеймс Белл кыырити, быракъ хъазырыр Нурмыхьамэтрэ Трамрэ аритыжынэу Сэфэрбий къафаригъэхьыгъ. Адрэхэми Псыфэбэпшгъэ тлуакъеу адыгэ чыгухэр нахъ зыщызэпэлулхэм фэжболл хэсэшхо цызэхаци, тхаклом зэрэкигъэтхъеу, «Адыгэ лъэпкъ пэпчъ дышгъэ жьогъо пшыкълутлурэ дышгъэ щэбзэщищ зэблэдыгъэрэ зэрыт быракъ уцышгъор зэдырлэнэу, ащ ычлэгъ члэтхэу яхэгъэгу къаухьумэнэу хасэм унашгъо ышши, ягушлю-янэшхъэй къатеклоу фэжболлхэр зэбгырыккыжыгъэх...

Егъэзыгъэ Юфккэ Тыркуем кызыэринагъэм, дзэм къулыкъу пихьын фаеу зэрагъэпсыгъэм пае кымыгъанэу зигугъу къэтшыгъэхэм афэдзэе Юфыгъо зэфэшхъафэу Занэ Сэфэрбий зэшлуихыгъэр маклэп.

Мыдккэ адыгэ чыгуми гупсэфыгъо илъэп. Урысыем идзэхэм, игенералхэм жьалымыгъеу цызэрахьэрэм хэхъо зэпыт. Ащ изышыхъатмэ ащыщэу тхаклом къегъэлъагъо Засс генералым адыгэу лэклафэхэрэм ашгъэхэр шуаригъэхымэ ихэтэ пчэгъумэ апаригъалгъэхэу, нэмыц хэгъэгум аригъашчэхэу зэрэщытыгъэр. Пэчыхьадзэмхылушгъор зэрэпсаоу зэфишыгъэ. Зэо зэпымыужымэ ямызакъоу ащи щылаклэр, анахъеу шапсыгъэхэм, убыхьхэм, натыхуаехэм ялофхэр лъэшэу кыгъэхьылыгъэх. Сатыу ашлэн, шоклыплэ зимылэу ящыккэгъэ пкъыгъохэу щыгъум, шэклым, гъучылунам афэдэхэр кызылэлагъэхьанхэ алъэклырэп. Гъаблэри ащ кыхэхъажьы. А пстэумэ къахэлуккыгъэ «мардж» макъэм адыгэ пацэмэ тлэку зыкъаригъэшлэжыгъэ фэд. Яулэшыгъэ купхэр ягъусэхэу Бэрзэджымрэ Лонгвортрэ Навагинскэ пытаплэм кыыщыуцугъэх, Хьагъурымрэ Джеймсрэ Лазарев, Вельяминов пытаплэхэм зафагъэзагъ, Трамрэ Некрас Тимэрэ Михайловскэ, Николаевскэ пытаплэхэм якълугъэх. Ахэмэ ащыщхэри, нэмыккхэри зэхакъутэхи, хы Шуцлэм итыгъэжъоккыплэ нэпкъ инахьыбэр 1840-рэ илъэсым шъхъафит ашыжыгъагъ.

Ар кыыгъэлъагъозэе тхаклом кегъэтхьы зэдапштэу, узэдэлэжъеу, пкълуачлэ зэхэлъеу пым упэуцужымэ, гъэхъагъэ

зэрэпшльщтыр. Ау ащ фэдэу бэрэ кыхэжльщтыгъэп. Шъыпкъэ, адыгагъэмклэ, цыфыгъэмклэ къэкIхэми адыгэпщыхэу, пащэхэу Занэ Сэфэрбий, Хьаджэмыкьо Асланбэч, Болэтыкьо Шыкьултыр, Бэрээдж Джырандыкьу, Цэй Хьатырбай, Дагъыстан кыкылыгъэ имамэу Мыхьамэт-Амин, нэмыкIхэри зэхэхэщтыгъэх, гущылэгъу зэфэхьущтыгъэх, яшIошIхэр зэраложьщтыгъэх. ЗэкIэми дэгъоу кьагурылощтыгъэ адыгэ лъэпкъыр зэкIэ зы пащэ ялэу, зыдзэ ялэу, зы хэгъэгу шьыгъэхэмэ, пым пэуцужьынхэр бэкIэ нахь IэшIэх зэрэхьуцтыр. Ау зэмызэгъ, зэпэкъудый Iофхэр кьябэкIыщтыгъэх. Зыбгъумклэ, пащэ хьуцтыр язэрэмыгъашIэу, шъэфыми нафэми ар атезэрэхэу зэнэкъокъум хэтыгъэх. Адырэбгъумклэ, Урысыем ешIун Iофыр зэдамыштэу зэпеожьщтыгъэх. IэкIыб хэгъэгумэ кьарыкылыгъэхэу а лъэхъанэм адыгэмэ ахэтыгъэхэ Джеймс Белл, А. Фонвиль, Дж. Лонгворт, Т. Лапинскэм, Хьрозэр Исмаил-бей, Сэлэхьур Мыхьамэтбей тхылыым инэклубгъохэм бэрэ ташьIокIэ. Урысыем ешIунхэу фэмыехэм ахэми нахь адырагъаштэ.

А пстэуми Iашэр зэфырахыным, заокIэ зэжэхэхъанхэм адыгэ лъэпкъхэр нагъэсыщтыгъэх. А лъэныкъомклэ романым нахь кыхэщыхэрэм ащыщ Занэ Сэфэрбийрэ найбэ Мыхьамэт-Аминрэ. Тури адыгэ пащэх, лъэпкъым ипхъафитныгъэ пае зэшIахырэри макIэп. НэмыкI хэгъэгухэр кьыздырагъалэхэ ашIоигъоу куп игъусэу Занэр Инджылызым зэрэклогъагъэри тхаклом кьегъэлыагъо. МыдкIэ гъэзэуат заом кIигъэстызэ, абдзахэхэр найбэм зэрэзылыщэхэрэми нэклубгъо псаухэр аубытых. Ау зэкIэми акыIу хужьырэр мы нэбгыритIур зэмызэгъэхэу зэрэзэпыщытхэр ары. Ащ фэдэу язэлукIэгъу горэм пыи зэфэхьутгъэхэу зэрэзэгокIыжыгъэхэри, ащ кыкIэлъыкIогъэ тхьамыкIагъэри тхаклом кьегъэлыагъо. ПэцитIумэ язэмызэгъ шапсыгъэ ыкIи абдзэхэ фэкъолIхэри хэщагъэхэу хьугъэ, ТIопсэ тIуакIэ заокIэ щызэжэхэхьагъэх. БгъуйтIумкIи хэклодагъэр бэ. А пстэур кьызщитхырэ нэклубгъохэм мыщ фэдэ кIэху яI: «Сэфэрбийрэ Мыхьамэт-Аминрэ язэмышIуныгъэ лъэпкъ зыкIыныгъэр адыгэ шъолтырым джыри нахь щызэкIэричыгъ».

Арэу зэрэщытызи Урысыем иешIун Iофыхэмклэ зыщызэзэгъынхэ фэе чьшIэ нэбгыритIури ефэ. СэфэрбийкIэ ар гухэлъ шъхьалэу щытыгъэмэ, Мыхьамэт-АминкIэ ушъхьагъоу фэхьугъэр нэмыкI. Адыгэмэ кьафэзыгъэкIогъэ Дагъыстан пащэу

Шамил гъэры ашыгъ. Ащ ыуж бацэ темышлэу абдзахэхэр Урысыем ригъэшлугъэх, ежьыри кыылъыклохи дащыгъ. Джауштгэу адыгэмэ ахэклыжын фаеу хъугъэ. Сэфэрбий бацэ ымыгъэшлэжьэу дунаим ехыжыгъ.

Ащ игухэль шъхьалэмэ ащыщыгъ адыгэ мэджылыс шъхьафит зэхэщэгъэныр. Адыгэ лышъхьэхэу Занэ Къэрбатыр, Бэрээдж Джырандыкыу, Цэй Хьатырбай ацккэ Юфышхоу зэшлуахырэри тхаклом кьегъэлъагъо. Мы нэбгырищыр ипащэхэу ащ фэдэ мэджылыси зэхэщэ, ащ ыцлэккэ адыгэ Юфыбэхэри зэрахъэх, Евдокимов генералми зылуагъаккэ. Ау адрэм кыыридзэхэрэп, занккэу кьарело: «...тэ адыгэ кьэралыгъом Юф гори дытицэп, ар тэрыккэ щымылэ папккэ». Ежь мэджылысыми зэмызэгъ-зэпэкъудый, тхьамэтэ лэнэтлэ зэтэхыныр кыыхахыи, нэужым ишлогъэ хьатэ кьэкложыгъэп.

Романым иккэу нэклубгъохэр, анахьэу аужырэ ябгъонэрэшъхьэр уяджэнккэ, зэхэщлэнккэ анахь хылыгъэхэм ащыщых. Зы лъэныкъомккэ, Урысыем ипэчъыхьэу Ятлонэрэ Александрэр адыгэ чыгум кыызэрэклорэм кьешлэжыгъэ хъугъэ-шлагъэхэм, гумэж-гупшысэхэммыхэрпыггэу зэлъаыгъых. Ятлонэрэ лъэныкъомккэ, адыгэхэр жъугъэу зэлъызыштэгъэ хыиклыж тхьамыклагъом икьэгъэлъэгъони лужьоу ащызэтырихьагъ.

Урысыем ипэчъыхьэ нахьпэки Кавказым щылагъ. 1836-рэ илъэсым Апэрэ Николаим ащ кыыщиклухьэгъагъ. Кыыккэлъыклогъэ 1937-рэ илъэсми исентябрэ мазэ ыкыоу Александр игъусэу хы Шуцлэм инэпккэ кыызэрэлухьэгъагъэри тхаклом яцэнэрэшъхьэм кыыщегъэлъагъо. Ау а лъэхъанэм адыгэмэ ащыщ гори Урысые пэчъыхьэм пэгъоклыгъагъэп. А илъэсым игъэтхэ-гъэмэфэ мазэхэм Вельяминов генералым адыгэ чыгум, кыушъхьэ ккэйтхэм лъэу ащигъэчъагъэм, чылэхэр зэращытыригъэстыккыгъэм, пытэплэ пчъагъэхэу кьафыригъэуцагъэхэм кьапкыырыккэу ягущылэ ккэжыгъэ: «Хэгъэу пыим ипэчъыхьэ шъхьэккэфэ пэгъоккэ фэтшырэн».

Ащ кыыщыублагъэу Ятлонэрэ Александрэр адыгэ чыгум кыыщыккыуагъэмнэс охътэбэклае тешлагъ, зэхъоклыныгъэ инхэри Кавказ заом щыхъугъэх. Дагъыстан, Щэщэныр кыызешлэхэ нэуж Урысыем идзэхэр адыгэ чыгум нахь кыыккэотагъэх. Джы мары пэчъыхьэр кыызэрэккэуцтым икьэбарэу кьалъылэсыгъэм Урысыем иешлун-емышлун Юфхэр нахь кыызэккыгъэблагъэх.

А гупшысэ Іужъухэм ахэтэу ежь фэдэ адыгэпщ, адыгэ пацэмэ заІуигъэкІэнэу бжъэдыгъупщэу Хъаджэмыкъо Аслъанбэчи ежьагъ. Апэрэ гущыІэгъоу фэхъугъэри Занэ Къэрбатыр. Ащыуж абдзэхэ пацэу Цэй Хъатырбай, убыхыпщэу Бэрэдэж Джырандыкъуи зэукІэгъухэр адыриІагъэх. Ахэмэ къахэлэжьагъэх нэмыкІ хэгъэгумэ къарыкІыгъэ Фонвиль, Джеймс Белл, Хърозэр Исмахыл-бей. ТьдэкІэ удэІуагъэми пстэуми акІыІур адыгэ лъэкъыр къызэтегъэнэжьыгъэным, адыгэ чыгур къэухъумэгъэным иІоф. ЯІыгъи яакъыли зэкІэ рахыІлэу, зэкІэми зэфэдэу япшгъэрылъ шъхьалэу ар алъыгтэ. Ау ар зэрэзэшІопхыщт амалхэм, шыкІэхэм Іофыр занэскІэ зэтемыфэрэ лъэныкъохэр къычІэщых, зэнэкъокъур къыхэхьэ, зэпыщыт шъыпкъэхэу екІоІлакІэхэр къычІэщых.

Джы мары Урысыем ипэчыыхьэ ЯтІонэрэ Александрэр Мамрыкъо кІэим адыгэмэ защыІокІэм а пстэур шъхьэихыгъэ шъыпкъэу джыри зэ къэнэфагъ. Пэчыыхьэм ежь гухэлъэу иІэри занкІэу къыІуагъ. Ащ ипсэлъэ кІэкІэу тхакІом къыгъэлъагъорэм мыщ фэдэ гущыІэхэр къыхэщых: «Хы ШүцІэр тІэ имылъэу тыщыІэн тІэкІышгтэп... Шьо Урысые пэчыыхьэм ицІыф шъухъун фае... Сидзэ инышъ, лъэшышъ, шъуишъхьафитныгъэ къэшъуухъумэжьын шъуІлэкІышгтэп». Ахэмэ афэдэ гущыІэхэм апыдзагъэхэу нахышІу горэхэми адыгэхэр ащегъэгугъых: «...шъуишэн-хабзэхэмкІэ шъупсэушгт, шъуидин шъуІыгъышгт, шъуилъэкъ ІофхэмкІэ зи къышъухэгущыІэщтэп». Кавказыр Урысыем ие зэрэхъушгтым щэч химылъхьэу етІани къыпегъэхъожьы: «ЗыгорэкІэ мы къышъуасІорэр къышъупкъырымыхьэмэ, шъумыштэмэ, илъэс благъэхэм, сыд фэдиз кІодышІэ хэльми, заор аухынэу сиинэралмэ афэзгъэпыгтэшгт, унашъори агъэцэкІэшгт, ау лъэкъ гъэкІод тхэмыкІэгъошхо ащ къышъуфихышгт».

Пэчыыхьэм джэуап езытыжьыгъэр нэбгыритІу. Апэрэ Хъаджэмыкъо Аслъанбэч. АщигущыІэ кІэкІыгъэ: тиадыгэхэгъэгу ІашэкІэ къытфэхъумэжьышгтэп, урыс пэчыыхьэм къытиІуагъэр тэжъугъаштэ. ЯтІонэрэр Цэй Хъатырбай. Ащ игущыІэ мамыр ешІун Іоф хэлъыгъэп, адыгэ ІокІэ шъыпкъэу къыпиупкІыгъэ: е тылын, е тылІэн. Шыхъужыгъэм нахь лыІабэзэ, гъззэуат заом нахь зырагъэушгъомбгъунэу цІыфмэ къяджагъ.

Пэчыхьэм а гущылэхэр зыфызэрадзэклыжыхэм, тхыгъэу ратыгъэми а дэдэхэр итхэу зыралом, нахьпэм кылуагъэм кыпиугъэхъожьыгъ: «...сигущылэ клэкли – шьуклэгъожьын. Зыкытэшъоты, кыушыхьэмэ шьуакыыхэклы, кышьяуагъэлъэгъурэ чыплэм шьуетысхьэ, ащ шьукыземызэгъклэ, Тыркум шьуеклыжы».

Пэчыхьэмкыарифуагъэмираложьыгъэмиадыгъчыпгумтыдэкли цырэгущылэх. Клэухэу фэхьугъэм дезыгъашти дезымыгъашти ахэт. Зы бгъумклэ, чыплэу зэрыуцаугъэхэм емылгытыгъэу мамыр юф кыыхэмыхьэу, зэо мыухыжыыр льягъэкуатэмэ, ыццэ еплонэу адыгэ къэмынэжыныи ылтэклышт. Етлани клэлэцкыкыухэм, сабыихэм, нэжъ-лужьхэм, пшгъэшгэ ныбжыкыкыэхэм сьд ялажъ? Къэклошт уахьтэм лъэккыыр зыгорэм лыгъэклотэн фаеба? Адрэ лъэныкыомклэ, адыгэрегъашплэмзэрыгушхорэ, ыгъэлъэплэрэлыгъэр тыдэ пхьышт? Ащ кыыхэклыгъэба егъэшлэрэ зэфэхьысыжыэу «е уллын, е уллэн» зыфиорэр. Ар зыгорэклэ шьхьэээкъо лыхьужыгъгъэм фэгъэхьыгъэмэ?

Джахэмэ афэдэ гушшысэ-упчлэ зэфэшхьафхэу лъэхьэнэ гуклодыгъом кыилэтыгъэхэр тхаклом къегъэлъагъох. Ащ дыхэт мыдклэ ежъ пэчыхьэми игущылэ зэригъэцэклэжыырэр. Зэо машлор нахь кызэккылаблэ, цыфэу хэкуадэрэм, адыгэ чылэу зыдыхьырэм ахэхъо зэпыт. Тыркуем икыжыын гухэлъ ялэу гьогумэ атетыри хылушъом екугъэхэри бэдэд. Ахэр гьунджэм фэдэу кызэрышчырэ сурэт зэфэшхьафхэр тхаклом уапашхьэ кыырегъэуцох.

Ахэмэ зэу ащыц Цэй Хьатырбай идунэехыжыкыли. Ащ пэчыхьэм пигъохыжыгъэ джэуапым пэуцужыгъгъэхэр Абдзахэ кыитэджагъэх, а еплыкылер убыхыми, натыхьуаеми, шапсыгъэми анэсыгъ. Ежъ Цэйр куп игъусэу гьогум тетзэ Тыркуем икыжыынэу ежъэжыгъэ цыфыбэмэ – лъэси, шыуи, цукуи зэхэтхэу ахэхьагъ, къашлэжыгъ, хьурэ-шлэрэмэ яджэуап лыхьухэу гущылэгъу къашы. Ежыри тлэку ыгъэласэхэ, ыгъэугъэхэ шлоигъоу апэгъокыгъ, яушъыигъ, ежъ ишъэуитлуи ышнахыкыли зэрэхэклодагъэхэри агу кыыгъэклыжыгъ.

Ау зышхьэ къезыхьыжъэжыгъэ цыфхэр гъэдэлогъошлугъэп. Анахьэу кыыжэхэхьажыгъгъэхэр, къедэуагъэхэр заом сэкъат хэхьухьэгъэ, зиныбджэгъухэр хэзылхьэгъэ Джамбот лыжыырэм Тэбэчмэ яныоу зилыжыи

зыкѳуищи хэклодагѳэу, джы ахэмэ кѳаклэныгѳэ сабый быныр цукуклэ хѳушѳом езыщэлѳэжырэмрэ.

Урыс пэчѳыхѳэм зыфемышлурэмклэ ныор кѳызеупчѳым, Хьатырбай сыдигѳуи зэрихабзѳэу джѳуап пкѳые ытыжыгѳэ: «Лѳэгуанджэклэ пый пашѳхѳэм зыщыфетѳысэхын чѳыплэ адыгэхэр итхэп...» Ащ ипэгѳоклѳэу ныоми кѳылуагѳэ: «Адыгэ клодым нахы, лѳэгоджэмышѳхѳэ щысыклэр кѳэсэштэ, абдзэхэ пащ!.. Ар шѳулоу тышѳумыгѳэунэхѳу!..» Джамбот лѳыжѳыми кѳыхигѳэхѳожыгѳэ: «Некло, Тэбэчмэ яныу! Зыгѳэсамбыр. Шорэм шѳыпкѳэ хэлѳ. Адыгэхэр кѳызыкѳонэжыщт закѳор мамыр зэшлун... Ау сыд еплуагѳэми Цѳим зэхихыщтэп, пклэ зимылѳэж адыгэ лѳыгѳэ нэщѳым ытхѳаклумэ ыкудагѳэ...»

А гущылэхэм Цѳэй Хьатырбай бэмэ арагѳэгупшысэжыгѳэ, клэрэхѳо огѳуклэ ежѳ-ежырэу ищылэныгѳэ уасэ фишлѳыжыгѳэ.

Ащ нахѳ кѳин маклэп Занэ Кѳэрбатыр клэхэклѳрѳери. Ятэ кѳырилощтыгѳэхѳэу земызэгѳыщтыгѳэхэм ащыщыбэмэ яутэллѳэжыгѳэ. Джы мары гѳэрыплэм имыфэзэ Тыркуем иклѳыжын гухэлѳ ил. Хьагѳур Нурмыхамэт гущылѳгѳу ышлѳ шлоигѳоу Бастыку гѳогу техѳагѳэшѳ, ылѳэгѳурэр гугѳэклод: хѳушѳом еклурэ цѳыфмэ уапхырыклын плѳэклѳрѳеп. Ахэмэ апэлутѳэу зэрэхѳукѳохэрэр агуригѳало шлоигѳоу Нурмыхамэти елѳэгѳу. Ащ игѳус адыгэмэ блэгѳэшхо афэхѳугѳэ урыс дзэкллолѳэу Ракитов Павел. Гущылѳ гуаоу мыхэмэ зэхахырэп маклэп, ау ащ пымылѳхѳэу цѳыфхэр зэтырэлѳэжэнхэм дѳугулѳх. Нѳужым Бутенко Василии ягѳусѳэу гѳомлапхѳэклэ аделэхѳэуи ахэмэ талуклѳэщт.

Ежѳ Кѳэрбатыр фэгѳэхѳыгѳэу кѳэбар клэкл шѳыпкѳэ тхаклѳом тыщегѳэгѳуазэ: «Зэнэ Кѳэрбатыр 1863-рэ илѳэсым сентябрэм и 27-м иунагѳэ игѳусѳэу Константиновскэ пытаплэм, Шѳэч дѳэж «Тигр» зыфилорэ кѳухѳэм итѳысхыи, егѳашлэм кѳымыгѳээзѳынынѳэу адыгэ чѳыгур ыбгынагѳэ».

Ахэмэ анахѳ тхѳамклѳгѳэ маклэп ыгукли, ыпсэкли, ыклуачлэкли адыгэ Иофым егѳашлэм фэбэнэгѳэ Некрас Тимэ кѳырыклуагѳэри. Урысыем идзэмэ апѳуцужырэ абдзэхэ купым хэтхѳэ икѳорылѳфѳэу Алимбэчрэ ежырырэ зоахэзэ, кѳээзэкѳ горэ чатэмклэ хылыгѳэу ылуагѳэ. Нэмыкл горэ кѳыкѳокли ежыри ышѳхѳэ кѳышлѳуихыгѳэ. Ылуагѳэр адыгэмэ лѳэщѳэу кѳяпыижырэ ыкѳо Руфатѳэу кѳычлэклигѳэ. Ыпсэджыри пытзэ ащыкѳо Алимбэч гущылѳэ заулэ кѳыриложынынѳэу игѳэ ифагѳэ. Ятэжѳэу зышѳхѳэ

шлуахыгэмрэ ятэу зыпсэ хэжыгэмрэ азыфагу Алимбэч дэс. Ащ нахь хьазаб чыплэ цыфыр ифэжына?

Алимбэч нэмыкI гузэжыогъуи кьеклугъ. Янэжъ Сэмайрэ ежырырэ нэмыкI цылакIэ ямылэжыэу хым икIыжынхэу ежыагэх, ау мэзитлу хьугъэу афызэпымыгъафэу хылушгьом Iусых. Мафэ горэм джау апэмычыжыэу Бэрээдэж Джырандыкъуи щалъэгъугъ. Имылкъуи, ипщылИи, ифэкъолИи зэкIэ рищэжэжыгъэу ари Тыркуем мэкIожы. Самай ищыгъу-пIастэ ащ Iаджыри ышхыгъ, щыгугъэу Алимбэчи ригъэлъэлугъ, ау кыыридзэгъахэп, гущылэ дыскIэ кыушъхьаклугъэх. КIалэр ащ икъамэ ригъэтхъожыгъ...

Аужырэ сурэтэу тхакIом тапашъхьэ кыыригъэуцорэм Самаий Алимбэчи хэтых, а хылушгьо дэдэм щыгэлъэгъух. Маим и 21-рэ, 1864-рэ илъэс. Кавказ заом текIоныгъэр кыызэрэщыдихыгъэр Урысыем идзэ хегъэунэфыкIы. Ячэфыгъошху, ямэфэкIышху. Джыри Тыркуем икIыжын зымылэжыгъэ Самайрэ Алимбэчрэ а пстэур зэхахы, альэгъу. Зым игушлуагъу, адрэм ихьадагъ.

Адыгэ щылакIэр кыызэригъэлъагъорэр. Заом, шъхьафитныгъэм ифэбэнэн, лыгъэм яжыкъащэ романым уеджэфэ пытэу узэлъиыгъыми, ренэу Iэшэ ихыгъэ, зэпэуцужь-зэбэн зэпытэп тхакIом кыыгъэлъагъорэр. Адыгэ щылакIэр зэрэлуужъоу, зэрэлъэныкъуабэу кыуубытыным ар пылъ. Лъэпкъым тарихъ гъогу кIыхьэу кыкIугъэми, ащ кыщыыхыгъэ цыф зэхэхьэкIэ-зэхэтыкIэми, дунэе хэпIыакIэу иIэми, ишэн-хабзэхэми, лыгъэм, адыгагъэм апигъохырэ шапхьэхэми тхылъеджэр бэрэ ахещэ. АщкIэ анахь Iэрыфэгъоу ыгъэфедэхэрэм ащыщых зекIо гъогухэр, хасэхэр, хьакIэщхэр, нысэщэ джэгухэр, нэмыкI лъэныкъохэри, хьадагъэхэри ахэмэ мымакIэу къахафэх. Хьугъэ-пIагъэхэм атехыгъэ сурэт зэфэшъхьафхэмкIэ, геройхэм яIэкIоцI гушпысэхэу тхакIом еж иепIыкIи хэлъба мыщ озыгъалохэрэмкIэ, нэмыкI амалхэмкIи а пстэур IупкIэу уапашъхьэ кыырегъэуцо.

Ащ фэдэу анахь уналэ зытеудзэрэмэ ащыщ ятIонэрэшгъхьэм иублапIэ бжъэдыгъушцэу ХьаджэмыкIо Аслъанбэч адыгэ лъэпкъым кыырыкIуагъэмрэ изытетырэ, япытанIи ямэхэгъи кыыдиубытыхэу, афэгъэхыгъэ зэфэхысыжъхэр мыщ щешIых.

Тхылыр зэрэпсау кышпылIэсынымкIэ яшлуагъэ кьэклонэу пычыгъо цыкIу заулэ ахэмэ къахэтхын: «Адыгэ шъолгырыр,

цЫф лъэпкъ зэфэшхьафкIэ зэтеутыгъэми, фэкъолIыр къебэкIэу, пщыр имакIэу мэпсэу. Ау чылагъо пэпчъ, оркъхэр, байколхэр къяшIэкIыгъэхэу пщы «пачъыхьэхэр» адэсых... Чылагъор янэрылъэгъу, зэкIэми ащыгъуазэхэу, фэкъолIхэр адэгуащэхэу, ежъ пщыхэр зыми дэмыгуащэхэу ягъашIэ къахьы... Джашъ фэдэ щыIэкIэ-псэукIэм адыгэхэр зэкIэричыгъэх, хэгъэгу хэушхьафыкIи аригъэшIыгъэп. Ау хьакIэ къафакIомэ ягуапэу, аблэкIмэ ягукъаоу, лыгъэм рыгушхохэу, къэрабгъэр аумысэу, янахьыжъ альытэу, ябылфыгъэ агъашIоу, янахьыкIэ алэжьэу илъэс мин пчъагъэм адыгэхэр ошъо чIэгъым щыпIуагъэх... Лъэбэкъу шхьакио зедзырэм, дзэр пIэубдзагъэми къыпфидэщтэп, ыпсэ ытыщтми, ыIэдакъэ къамэр чIигъэзыщтэп. Иунапчъэ Iухьы, хэт ар ылоу къиджыкIыщтэп, аджал пашхьэм иуцоштыми, къыпфикIыщт. Анахь урипыйми къеблагъ къыуиIошт... Лыгъэм, шхьэкIэфагъэм, хьакIэным, шгырытыгъэм, шхьэлтытагъэм адакIоу мыхъун Iэджи адыгэмэ ахэль...» Пстэуми апэу мыщ дэжьым къыхэщырэр нэкъокъоным илъэныкъуитIу язэу хъопсэн-шгъуъоныр ары. Лъэпкъ гъэкIод пIоми хъунэу ащ иегъэшхо сыдигъуи къакIоштыгъэ, непи къакIо. Ари къыдалгытэзэ, гушшысэр къызпкъырыкIырэми тхакIоми джыри кIагъэтхъы: «...ЕтIани адыгэгур хьалэл зафэу щымытыгъэмэ, емрэ шIумрэ физэхэмыфыштыгъэмэ, илъэс мин пчъагъэм цIыфыр зыщычэфрэ, зыщыпыхьэрэ чIылгъэр физэпычыныгъэп, икъушхьэ лъагэмэ адэкIоагъ, ашхьапырыкIыгъ, итхышхьэ мэхэри зэлъикIухьагъ, ичIыгуи щыжъуагъ, щыпхьагъ, цIыфышIуи, цIыф дэий къыщилфыгъ. Ежъ ыжэ къыфэхьыгъэ цIэхэмкIэ икъушхьэмэ, ипсыхьомэ, имэмэ, итешъомэ, игъэхъунэмэ, ипсыутIэмэ, икIэймэ, итхышхьэмэ, ипсэупIэ-тIысыпIэмэ адыгабзэкIэ яджагъ, ыгъэшIуагъ, орд афиусыгъ, зы лIэшIэгъум къыхихымэ, адырэм ритыжызэ, игъэшIэ напэ къыщехьы... Ау зы бзэ мэкъэ зырыз зэтемыфэм къыкIырэп зы лъэпкъым щымыщхэу, шапсыгъэхэри, нэтыхъуаехэри, абдзахэхэри, убыххэри, кIэмгуехэри, бжъэдыгъухэри, къэбэртаехэри, бэслыныехэри, нэмыкIхэри ядыгъэ лъэпкъкIэ зых. Янысапци, якъэшIуакIи, яшхын-гъомили, ящыгъыни, яхьэдэ гъэтIылгыкIи, яшгыгъуакIи, ары пакIошъ, яшы тесыкIэкIи, ящхыкIэкIи ягубжыкIэкIи зэфэдэх, уанэлу ерэмытых фаеми, акIыб къэгъэзагъэми къэшIэжьыштых...»

А гупшысэ пстэуми мыщ фэдэ упчлэхэр яклэхых: «Адэ ауштгэу щытмэ, лэкьо-лакьоульэкъзэщыщыр сыда зэзымышхырэр? Зы адыгэ купэгъур афимыкьоу, хэти ежь зэрэфаеу зыкликъудырэр?»

Къыкълэлыкlorэ яцэнэрэшъхэми нэмыкI лъэныкьокIэ адыгэ щылакIэр тхакIом уапашъхэ кыщырегъэуцо. Адыгэ нысащэм икуупи ухещэ, адыгэ псэупIэхэм ядэхагъи кыырегъэлъэгъукIы. Мары къушъхэ-чIыгу-мэз шъолгырхэм арыгушхоу инджылыз хъакIэхэу тхакIоу Лонгвортрэ сатыушIэу Джеймс Беллрэ убыхыпщ Бэрэдж Джырандыкьо арегъэлъэгъух. Убых, Шапсыгъэ чIыналъэхэу зэрытхэр кызыэранэкIыхэ зыхукIэ, къушъхэ сьджымэ къамыщыпэкIэ ашъхьалэпырэбыкIы уигъалоу Абдзахэри къарегъэлъэгъу, Нэтыхъое, Бжъэдыгъу лъэныкьохэми алъэлэсы: «Абдзахэ исэмэгукIэ къушъхэм учIэкIмэ, нэм къыпэшIофэщтыр хьалэмэт. КIэмгье тешъори ары... Ащ цIыфым ищыкIагъэу кыщымыкIрэр зырыз. Адыгэ шъолгырыр КIэмгье кыщыцуурэп, Бэслыныер зыдиIыгъэуПшызэ нэкъ рекIокIызэ, зэпырэкIыжьышъ, Къэбэртаемэ ахэхъажьы, къушъхэ лъапэм екIужьы... Зэ, тхьам пае, мо къушъхэ сьджыфмэ шъуяплъэлъ, зандэх, лъагэх. Ахэмэ афэд адыгэгури. Мохэмэ уяшлэу, хым ухэплъэжьэу, сьдэушгэу угу мьинына!» Ыпэрэ пычыгъом фэдэу романым идее шъхьалэ екIужьырэ зэфэхьысыжьхэр мыщи икIэхых: Джырандыкьо шIошхэн ыкIи шIогъэн ежь имые адыгэ чIыгур Тыркуем зэритыгъэри, ар ышIээ Урысыем ар зэриштагъэри.

Адыгэ щылакIэм илъэныкьо зэфэшъхьафхэр тхакIом кыгъэлъагъохэу зэрэтIуагъэм кыфэбгъээзэжмэ, джыри уналэ зытеудзэщтыр макIэп. ЫпшгэкIэ кыыхэдгъэщыгъэхэм къахэбгъэхъожьыщтмэ, адыгэ нысэщэ джэгур Занэ Сэфэрбий ыкьо Къэрбатырырэ Некрас Тимэ ыпхъу Мариерэ яхъяркIэ игъэкIотыгъэу кызыэлъухы. Мы чIыпIэми нэмыкI хъугъэ-шIэгъабэхэми анахъ къахэщрэмэ ащыщыр адыгэ-урыс-къэээкъ зэфыщытыкIэхэр арых. Мыхэри Iужьоу зэхэлтых, зэпыщыт шъыпкъэхэу лъэныкьохэри иIэх. Адыгэхэр зылъэгъу мыхъурэ цIыфхэри пэчъыхьадзэм хэтых. МыдкIэ дин Iофхэр агъэфедэхээ адыгэхэр зыгъэблхэри макIэп – Юсыф ефэндым, Джымэ Джэбраилэ афэдхэу, гъээзуат заом кIагъэстэу, джаур-мыслыымэн зэпэгъэуцужьыхэр яапэрэ гущылэу. НахьыбэрэмкIэ Мыхьамэт-Амини ахэмэ якъотэгъу.

Заори зао. Ау егъэзыгъэкIэ ащ хэщагъэ хъугъэхэм анахъыбэ дэдэр, лъэпкъэу зыщыщхэм ямылбытыгъэу, цыф кызыэрыкIох, мэкъумэщышIэх, чыгуи алэжы, унагъуи ашIэ, кIали апы. Зэзон, зэхэбэнэн Iофхэр зызэпыухэкIэ, бэдээрхэр зэдашIых, щэн-щэфэнкIэ зэхахъэх, нэлуасэ, ныбджэгъу зэфэхъух, зэльэкIох. Ахэм афэдэх Иван Бутенкэр, Хъагъур Нурмыхамэт, Трам, ХъапIатI, нэмыкIхэри. ЛъэпкъитIур нах зэпэблагъэ ашIэу ныбжьыкIэхэри къэзэрэщэх. Къэрбатырырэ Мариерэ янысэщэджджэу урыс дзэкIолIхэу Ракитовыр, Бутенкэр, Карпенкэр, нэмыкIхэри хэлажьэх. Павел Ракитовыри пчэгум кыращэ, Хъагъур Нурмыхамэт ятэшым ыпхъу Тайсурэу ибэу къани Нурмыхамэт кызыэрицэлIэжыгъагъэри кыдагъашьо. Нэужым ахэр зэгурылохи адыгэ-урыс унэгъо дахэ ашIагъ.

Героймэ ащыщыбэхэр яцIыфыгъэ напэ елбытыгъэу, шъыпкъагъэ ахэлъэу гупшысэхэу, зекIохэу тхакIом къегъэлыгагъох. Мары, гущыIэмпае, ШъэбэжъпытIапIэмтебэнэгъэ фэкъолIмэ къаубытыгъэ дзекIолI гъэрэу Василий Бутенкэр Занэ Сэфэрбий ишIэ хэлъэу атIупщыжы. Ащ ятэу Бутенко Иван адыгэмэ яблэгъэшхоу, бэдээрмэ ащызэлукIэхэу, къинми хъярми зэльыкIохэу бэрэхэтыгъэх. Ар ХъапIатIэ фэкъолIым зекIодыIэмми, Къэрбатыр апэ итэу тхъаусхакIо афэкIуагъэх. ТхъамыкIагъор зыпкъ кыкIыгъэ ХъапIатIи, жъалымаIоу дзекIуагъэхэми, Иван кIэлыгагъэкложыгъ. Ащ фэд зэо-зэхэбэнэ чыпIэ горэм Александр Марлинскэм ихъадэ кыщагъотыгъэти, ар шъхъафитныгъэм зэрэфэбанэцтыгъэр, урыс тхэкIо инэу зэрэщытыр зашIэм, афацэжыи, афэтхъаусыхэхи аратыжыгъ. НэмыкI щыси къэпхъын плъэкIыщт. Къэрбатырырэ Мариерэ зэрэшIэхэу янысэщэпшгъэшгъэхын Iоф, адыгэмэ зэрахэлъэу, кыхэхъагъэти, чыпIэ горэм щызэпэуцунхэу хъугъэ. Ау ишъыпкъапIэ зашIэм, бгъуитIури зэгурыуагъэхэу зэбгырыкIыжыгъэх. Ащ егупшысэгъэ генералэу Вышеславцевым еIо: «...Мыхэмэ цIыфыгъэ адызепхэмэ, кыбдызэрамыхъажынхэу щытэп. ЯсIуагъэм зэфагъэ хэлъти, псынIкIэу къеуцоллагъэх. Тэ шхонч пчыпэхэмкIэ тызыфаер ятымыгъашIэмэ мыхъунэу тыуцугъ... Бзаджэм бзаджэ ипэгъокI, шIур шIукIэ кыдадахъ».

Ахэм афэдэ щысэмэ ягъунапкъэ илъэу Некрас Тимэ иунагъо кырыкIуагъэм улыплъэныри гъэшIэгъоны. Некрасхэр адыгэмэ къазэрэхэхъагъэхэри, Некрас Михаил БзыкIэо заом

зэрэхэлэжъяагъэри тхаклом «Бзыкьо зау» зыфиlorэ романым дэгъоу кышцигъэлъэгъуагъэх. Ежъ Михаил (Мишкэ) дунаим зэрехыжыгъэми, ащ иньбджэгъужъэу Занэ Сэфэрбий янэш Тпарикъэ Субаш хъадагъэм зэрэхэтыгъэми мы тхылъым иапэрэшъхэ тащигъэгъозагъ. Михаил ыкьо Тимофей – Некрас Тимэ иадыгагъи, ишъыпкъагъи, илхыужъыгъи, игуццэнагъи, имыслъымэн дин лэжыкьи ренэу тапашъхэ итых. Некрасхэр кызхэкъыгъэ лъэпкъым емылгытыгъэу ежъ изэфагъэ кыпкъырыкыгъэ джаури сыди къафимыгъанэу, загъори регъэлыщэба уигъалоу, Урысыем зэрэпэуцужырэр чэзыу-чэзыоу къафигъээжыгъэ тхаклом къегъэлъагъох. Занэ Сэфэрбий егъэныбджэгъуми, нэужым Къэрбатырырэ Мариерэ кызызэрэцэхэкъэ благъэ зэфэхъухэми, Урысыем иешун Иоф Занэмэ кызалэтыкъэ яти ыкъуи (имахълы) зэрямызэгъыри, ыкьо Руфатэу урысыдзэм хэхъагъэу адыгэмэ къапэуцужырэр пый шъхэхэхэу зэриэри умыгъэшлэгъон плъэкырэп. Апстэуми унагъомкъэ къэу тхъамыклагъоу афэхъугъэми, Алимбэчрэ янэжъ Сэмайрэ Тыркуе икыжъ гъогум тетхэу аужырэу тызэралукъэжыгъагъэми ягугъу къэтшыгъах.

Хэгъэгу зэфыщтыкыгъэхэр кызыэригъэлъагъорэм даклоу нэбгрэ зырызхэм, унэгъо шъхъафхэм кыарыкыуагъэм, янасып, ящылакъэ кызыщыцэуиыхэрэ сюжет кыуапэхэм тхылъым бэрэ уащылокъэ. Ащыщхэр психологическэ сурэтхэр къабэкыгъэхэу романым зэрэпсаоу пхырыщыгъэх. Ащкы Трам фэкъолымерэ Мерэмрэ (Хърозэр Хъури) яхышгъэ уналэ темьдзэн плъэкырэп. Хэдзэ-хадзэу, Занэ Сэфэрбийрэ Трамрэ ягукъэкыжъхэри ыгъэфедэхэзэ тхаклом ащ нэуасэ тыфешы.

Мерэм дэмыклогъэ пшъэшъэ дахэу Къуматыр дэсыгъэ Хъурэшэ Айнурэ кыфэхъугъагъ. Занэ Сэфэрбийий иньбжыкыгъэум а Иофым хэцэгъагъ. Илъэсхэр тешлэжыгъэу Айнур нэмыкы къоджэ фэкъолы горэм дэкложыгъ, ау илъэсипшы нахъ зымыныбжъ Мерэм цыкыгъу ащ езэгъыгъэп, ащэжымы, яунэжъ къашлокъэ зэпытыгъ. Мыдкы ягъунэгъу фэкъолы ибэ ныбжыкыгъэу Трам пшъэшъэжымыем ыпсэ хэтлэгъагъ, ищыкыгъэр зэкъэ фишлэуыналэ тетыгъ. Ау кыинэу ригъэлъэгъурэр фэмыщэчэу тырку щэфако горэм янэ Айнур ар рищэгъагъ. А мафэр Трам бэрэынэгу кыкыгъэуцожыщтыгъэ, шыумэ зэралгыгъэщтыгъэри, къамыщышгъо кызыэрашыгъэри, Мерэм игулакыи, игыкыи

щыгъуишщыгъэхэп, «Трам гуш, сямыгъахь!..» ылуи кыызэреджэгъагъэри ытхьаклумэ ит зэпытыгъ.

А пстэур джыри икларьклэу кыидэоежыгъ Занэ Сэфэрбий игъусэу Трам Тыркуем загъаклом. Зыми римыгъашлэу Мерэмы бэрэ зыфиплгыхьагъ, урамым тетэу ыцлэ кыылаклаюуи хьугъэ. Ежъ Мерэм тырку дзэпэщэ лыжъ баеу Хьрозэр пашэм ыщэфыгъагъэу, нэужым шьузклэ ыштэжыгъагъэу Истамбул дэсыгъ. Иадыгэ хэгъэгу щыхьурэми Трами ямыгупшысэу ежъ Мерэми охътабэ кыыфыхэкышщыгъэп. Ичлыгужъ щыклорэ шъхьафитныгъэ заом ишлуагъэ кыыщигъэклонэу имылъку щыщкелэ кухьэхэр къаригъэушъэхи, хым кыызэпырыкылыгъ. Трами ащ щылуکلэжыгъ, ау гу зэщэфэнэу хьужыгъэп. Шыбгым исэу зао горэм хэлажъэзэ фэхыгъэ. Ыпсэ хэмыкышпэуи имылъку зэклэ лъэпкъэу зыхэкыжырэм кыызэрэфышчинэжырэр итэу тхылыи къаритыжыгъ.

Социальнэ, классовэ зэпыщыт-зэнэкъокъур «Бзыикъо заом» фэдэу кыыхэмыщыпэми, «Мыжъошъхьалыми» загъорэ ущылуклэу зэрэтлогъагъэм зэ къафэдгъэзэжыын. Ащ ежъ геройхэм ащыщхэри егъэгумэкыых. Ащкелэ Хьаджэмыкъом игупшысэхэу зигугъу къэтшыгъэхэм нахь уналэ атеудзэмэ, лые хъунэп. Шъхьэхыгъэ дэдэу щымытыми, нэмыкI геройхэри пщы-фэкъолI Юфхэм агъэгумэкыхэу урехьыллэ. Мары, гущылэм пае, Некрас фэкъолым ыпхъу Къэрбатыр кыызэрищэрэр янэу Бабурэ ыгуклэ ыдэрэп. Зыми зэхыримыгъэхэу ежъ-ежырэу зэреложы: «Пщы клэлэ гъэшлуагъэм лъэпкъ гъэклодэу фэкъолыпхъу кыыщэныр тхьамыклагъу». Ащ фэд клэмгуенщ Болэтыкъом игупшысэкелэ-зеклуакли. Урысые пэчъыхъэу Апэрэ Александрэм зэрэлуکلэщтхэм изэгъэфэн Хьагъур Нурмыхьамэт кыыхигъэлэжъэнэу Хьаджэмыкъом зэриорэр ащыдэрэп, ишлшI кыыпеупкы: «Хьагъур фэкъолышлум, мэджлысым щэрэщ фаеми, игупшысэкелэ сыпсэушгунэп...»

Анахъэу пщымэ ащыщхэр гумэкыгъо хэзыдзагъэхэр Урысыем ипэчъыхъэу адыгэхэр зылаклезылтхьэрэм мэкъумэщышлэр шъхьафит зыщышлыжырэ унашъоу кыыдигъэкылыгъэр ары. Ар ежъхэми квалгылэсыным, яунэлут-щагудэтхэр, яфэкъолхэр алэклэкыпхэм щэщынэх. Болэтыкъом изакъоп ащыгъэгумэжырэр. Нэмаз ышпынэу Тхэм ыпашгъэ зиуцоклэ, Бэрэздж Джырандыкыо иапэрэ лъэлу гущылэхэр ифэкъолмэ, ипщылмэ, иджэхэшгьогутет

унэлүтмэ афэгэхьыгь. ФэкьолI шьхьарытлушцэу урыс хэгьэгум кьитэджагьэр адыгэмэ, ежь ифэкьолIмэ кьанэмысынэу, фэкьолIынчэ-пщылынчэ мыхьунэу тхьэм ельэу.

Ахэмэ афэдэ нэкубгьохэм джьыри зэ нэрыльэгьу кьашпыжы пьим зэрэпэлүтхэм даклоу адыгэхэм ежь ялэклоI дунай, яльэпкь щылакIи Iужьоу зэрэзэхэлхэр. Ар анахьэу нэрыльэгьу кьыпфэзышырэр герои шьхьалэхэу, хьугьэ-шлэгьэ пстэуми нахь ахэцагьэхэу тхылтым хэтхэм ящылакI, ягупшысакI, язекIуакI.

Куп-купэу ахэр бгошцхэмэ, льэпкь пащэхэр апэ ибгьэшпынхэ фаеу мэхьу – Занэкьохэр, Хьаджэмыкьор, Болэтыкьор, Бэрэджыр, Цэйр, Хьанджэрий, Мыхьамэт-Амин. Мыхэр пщых, лэкьольэшмэ кьахэкIыгьэхэри ахэтых. Язэгурылоньгьэ бэу елытыгь. Ау зэдырагьаштэрэп, зэпэуцужьых. Адыгэ льэпкьыр зыкI шыгьэу пьим пэгьэуцужьыгьэнымкIэ ащ иегьэшхо кьэкIо. Нэбгрэ пэпчь ежь пащэ хьун фаеу, ыlorэр анахь тэрэзэу елытгэ. ЗэкIэ едэлунхэу адыгэ мэджылыс зызэхащэми, ащи щызэзэгьыгьэхэп.

Нэбгрэ пэпчь шьхьафэу утегущыIэн фаеу зышпырэ льэныкьохэри романым кьыхэщых. Мары Занэкьо Сэфэрбий ренэу тапашгьхэ ит, ащ ишIошкIэ, игупшысэкIэ хьурэ-шлэхэрэм бэрэ тхакIом тахегьашлгэ. Ащ фэд Хьанджэрий. Мы тхылтым ар зэрэпсаоу кьыщызэлухыгьэ хьугьэп. Аукьодые Iофэп нэужым «Хьанджэрий» ыцIэу нэмыкI роман кьызэрэкIэлгыкIуагьэри. Ащи, кIэкI дэдэми, игугьу кьэпшыныр ифэшгуаш. Цэй Хьатырбаирэ Бэрэджэ Джырандыкьурэ шштэхэмэ, мыхэр зэрыгьуазэхэрэр зы гурыш: е тылын, е тылIэн. Адыгэ IокIэ шьыпкь. Ау льэпкь псаур уакIыб дэт зыхьукIэ, узэгупшысэни хэль.

НэмыкI купэу уналэ зытеудзэрэр фэкьолIхэр ары. Хьагьурым, Трам, Некрас Мишкэ, ХьапIатIэ афэдэхэр кьыхэбгьэщынхэр ифэшгуаш. Мыхэр ренэу дзэпащэхэм агодзагьэх, ау ялушыгьэкIэ, язэхэшIыкIыкIэ акьылэгьу хьухэуи бэрэ кьыхэкIы.

Урысхэм ащыщхэри тхакIом мымакIэу кьыхегьэщых. Урыс пэчьыхьэхэм, генерал дзэпащэхэм жьалымыгьэу зэрахьэрэмкIэ яцIыф нэпанэхэр куоу кьытлгьэгьэлэсых. Апэрэ, ятIонэрэ Николайхэм, Апэрэ Александрэм, Паскевич, Эмануэль, Бескровнэм, Евдокимовым, Засс яобразхэм зэхэубытагьэу атегущыIэгьэн фае. Ау ахэмэ язакьопурысхэр, цIыфыгьэ зыхэлгы, льэпкьэу кьызыхэхьагьэхэм шьхьэкIафэ езыхи, щыщ шьыпкьэ зызышпыгьы ахэт. Некрасмэ кьарыкIуагьэм игугьу кьэпшыныри

лыеп. Серебряковыр, Бутенкэхэр зыфэдэхэм уакытегушылэныри лыеп. Джащ фэдэу бзыльфыгъэ образхэу хэтхэри, гушылэм пае, Мерэм, Занэм, Некрас Мишкэ яшгъагъусэхэм уалгылэсыныри лыеп. Джащ фэд, нэмыкI хэгъэгухэм къарыкIыгъэ цыфхэу Джеймс, Белл, Лонгворт, Лапинскэм, Уркварт афэдэхэри яхылыгъэ зэрахъэу хъугъэ-шагъэхэм ахэтых.

ИкIэхым художественнэ гъэпсыкIэу романым илэми игугъу къэшIыгъэн фае. Мыри лъэныкIуабэу зэхэль. Пстэуми апэу роман-эпопея зыфалорэм игугъу къэшIыгъэн фае. Ац ишгъошэ шышкъэ илгъэу мы произведениер тхыгъэ. НэмыкIэу унаIэ зытеудзэцтыр художественнэ-образнэ къэгъэлгъэокIэ-къэлотэкIэ куум публицистикэр екIоу, фэлэзэу тхакIом зэрэцигъэфедагъэр ары. АцкIэ ежъ ишIошI занкIэу, романым ипкIынэ-лынэ хэуцоу къызэрэцилорэри хэгъэунэфыкIыгъэн фае. Анахъэу кыыхэщырэр архивхэм, тхылыгъэ зэфэшгъафхэм къахихыгъэ документыбэхэр зэригъэфедехэрэр ары.

Кыыхэгъэщыгъэн фае зы лъэныкIомкIэ эпическэ къэлотэкIэ шгъольыр иныр, адрэмкIэ цыфым ыгу ихыкIырэ-ишIыкIырэр, ышгъхъэ кыырыкIуагъэр, ипсихологие фэлэзэу зэрилгытыхэээ, къэлотэныр тхакIом зэрэкишIырэр. Мыщ фэдэ чIыпIэхэм адыгэ IорыIуатэри фэлэзэу егъэфеде, героихэм ялэкIоцI гушшысэхэри IэпыIэгъу инэу иIэх. Апстэури екIоу зэпэгъодэ-зэдэгущыIэгъухэм – диалогым ахэгъэуцуагъэх.

Романым хэт образхэм, художественнэ шгуашэу ац илэм нахъ игъэкIотыгъэу, кIэлэеджакIомэ нахъ зэралгылэсыщтым тегъэпсыкIыгъэу тытегушылэнэу джыри тапэ илгъ.

Литературэр:

1. Тлепцерше Х.Г. Разговор о вечном. Исхак Машбаш: творчество, личность. – Москва, 2003.
2. Цукор А.И. Жестокий век. Размышления о романе И. Машбаша «Жернова». – Майкоп, 2004.
3. ЦэшIэ Казбек. Псэ зыпыт гушыIэхэр. – МыекIуапэ, 1978.
4. Шаззо Казбек. Восхождение к памяти. – Майкоп, 1994.
5. Шаззо К.Г., Шаззо Ш.Е. В художественном мире Исхака Машбаша. – Майкоп, 2007.

БЭРЭТЭРЭ ХЬАМИД (1931-1995)

*Шагъо зэгэхъагъэп, ау цыІэныгъэм
Лъытэу фэсшыгъэр хэлъ сиорэд.
Гур фэхъалэлэу шІулъэгъуныгъэу
СиІэшыгъэ тІэкІур цыІфхэм ясэт!*

ИщыІэныгъэрэ итворческэ гъогурэ

Бэрэтэрэ Хьамидэ Яхье ыкъор я 50-рэ илъэсхэм адыгэ литературэм кыыхэхагъ. А лъэхъаныр гъэшлэгъонэу щытыгъ. Лъэпкъ литературэхэм зэхъокІыныгъэ куухэр афэхъоу ригъэжыгъагъ. Общественнэ щыІакІэм, цыІфмэ ягушысакІэ, ядунээепІыкІэ зэхъокІыныгъэу афэхъухэрэр литературэм кыыреІотыкІых. Джащ фэдэ уахътэм Бэрэтэрэ Хьамидэ адыгэ поэзием апэрэ лъэбэкъухэр щешы. Апэрэ усэхэу Бэрэтэрэ Хьамидэ кыыдигъэкІыгъэхэм ежъ итхэкІэ-гушысэкІэ шъхъаф зыІэкІэль лирическэ поэт адыгэ литературэм кыызэрэхэхагъэр къагъэнэфагъ. Я 50-рэ илъэсхэм агузэгу лъэхъаныкІэу, ичэзыукІэ адыгэ литературэм яцэнэрэ лъэхъан ихъагъоу, литературоведхэм зэдырагъаштэу хагъэунэфыкІы. Яцэнэрэ лъэхъаным ихэушъхъафыкІын писатель нахыжъхэм яІахъ хэмылъэу щытэп, анахъэу кыыхэгъэщыгъэнхэ фаер КІэрэщэ Темботрэ Еутых Аскэррэ. ШІэныгъэлэжъэу Мамый Руслъан кыызэритхырэмкІэ: «Ахэр ары (КІэрэщэ Темботрэ Еутых Аскэррэ) нахыжъхэм ащыщэу апэу кыызгурыІуагъэхэр нахыпэрэ тхэкІэжъэу, литературэр зыгъэкІэракІэрэр, щыІакІэм пэчыжъэр щыгъэзыегъэн зэрэфаер. Ар ІэшІэхыгъэп. Ау КІэрэщэ Тембот тарихъым кыыхихыгъэ произведениеу ытхыгъэхэм лъэпкъ нэшанэр тыгъуаси инепи зэдиІыгъэу кІэгъэтхыгъэу, лъэпкъ щыІакІэм пытэу хэгъэуцауагъэу кыыгъэлъагъоу зэрэригъэжыагъэр а лъэхъаным иублапІэмэ ащыщыгъ.

Литературэм иящэнэрэ (50–80-рэ ильэсхэр) лъэхъан социологическэу ыкIи эстетическэу кыыхэушъхьафыкIыгъэным, лъыгъэкIотэгъэным кIэщакIоу, лъапсэу, пкъэоу фэхъугъэхэр МэщбэшIэ Исхъакъ, Iэшъынэ Хъазрэт, Бэрэтэрэ Хъамид. МэщбашIэм адыгэ усэр лъэпкъ философиекIэ, гупшысэ куумкIэ ыушъагъ, КIэращым илъэуж рыкIозэ, адыгэ прозэр, анахъэу романырэ тарихъ екIолIэкIэ – гупшысакIэм фищагъ, психологизмагъэ хилъхъагъ; Iэшъынэ Хъазрэт адыгэ прозэр лирическэ мэкъэ шъабэмкIэ кыгъэбаигъ, ар иIэпыIэгъоу цIыф кызырыкIом, анахъэу ныбжьыкIэхэм, агу лъыIэсыгъ, яэкIоцI дунай, ягумэкI-гупшысэ кызыIуихыгъ; цIыф зэхашIэр, гушIуагъуи нэшхъэигъуи зэрэзэхэтэу, природэр, дунаеу тызхэтэр адыгэ усэм иIэрылхъэ зышIыгъэр, гъэкIэрэкIэгъэ мэкъэ лъэшым ар кIэрызыщэу апэу зыублагъэр Бэрэтэрэ Хъамид»¹.

Адыгэ поэзием инэшанэ бэкIэ Бэрэтэрэ Хъамидэ итворчества кыгъэнэфагъэу щыт. «Псалъэм идэхагъэ кысылъIэсы, усэм ар Iушыгъэу щызэфэсы, – джары сызышIыгъэр сэ усакIо!» – еIо Бэрэтэрэ Хъамидэ.

Бэрэтарым ищыIэныгъэрэ ипоэзиерэ зэпхыгъэхэу, зэкIэрыпчын умылгъэкIынэу щытых. Ац усакIом илирике кIуачIэ кыреты, ежъ мэкъэмэ гъэнэфагъэ, пэмыкI усакIомэ къахэзыушъхьафыкIырэр, къегъэпсы.

Бэрэтэрэ Хъамидэ Теуцожъ районым ит къуаджэу Къэзэныкъоежъым (джы ар IэрышIыхым ычIэ хъугъэ) бэдзэогъум и 9-м 1931-рэ илъэсым кышщыхъугъ. Гурыт еджапIэр Хъамидэ тыжъын медалькIэ кыуухыгъ. Зы илъэсрэ кIэлээгъаджэу Iоф ышIагъэу Москва дэт университетэу М.В. Ломоносовым ыцIэ зыхърэм чIахы, журналистикэмкIэ ифакультет 1958-рэ илъэсым кыуухыгъ. 1958–1960-рэ илъэсхэм театральнэ искусствэхэмкIэ Къэралыгъо институтэу А.В. Луначарскэм ыцIэкIэ щытым Адыгэ студиеу кышщызIуахыгъэм цыригъэджагъэх. Ац ыужрэ илъэсхэм хэку гъээтхэу «Социалистическэ Адыгей», «Адыгейская правда», краим игъээтэу «Советская Кубань» зыфиIохэрэм, Краснодар краим иписательхэм яорганизацие ащылэжъагъ. Iоф ышIээ, МГУ-м журналистикэмкIэ иаспирантурэ кыуухыгъ.

¹ М а м ы й Р. Лъэпкъым игумэкI – литературэм иIоф. – Зэкъошныгъ. – 2003. – № 4. – Н. 48.

Бэрэтарым амал зэфэшъхьафхэр зэрэлэкIэлъыр научнэ-ушэтын IофшIагъэу ытхыгъэхэм кыагъэлъэгъуагъ. 1969-рэ илъэсым отечественнэ журналистикэм итарихъкIэ диссертацие ытхыгъ ыкIи тарихъ шIэныгъэхэмкIэ кандидат цIэр кыыгъэшъыпкъэжыгъ. КIэлэегъэджэ шъхьалэу, нэужым доцентэу, общественнэ шIэныгъэхэмкIэ якафедрэу Кубан мэкъумэщ институтым иIагъэм ипащэу цылэжыагъ. 1985-рэ илъэсым щегъэжыагъэу профессор IэнатIэр ыIыгъэу Адыгэ кIэлэегъэджэ институтым Iоф щидшIагъ.

Бэрэтэрэ Хьамидэ усэ тхыныр гурыт еджапIэм щеджэзэ ригъэжыагъ. Ыусыхэрэр 1950-рэ илъэсым щегъэжыагъэу кыыхаутых. Поэтическэ сборникэу кыыдэкIыгъэхэр: «Нэфылъ» (1957), «Гъэтхэпэ псалъ» (1960), «Тыгъэнэбзый» (1964), «Шъыхъэкъотх» (1967), «МэфакI» (1969), «Хьырахъишъ» (1972), «Чылэм итхыд» (1974), «Кушгъэ орад» (1975), «ШIульэгъу чыжъэхэр» (1977), сонетхэр зыдэт тхылъхэу «Iахъ мыгощ» (1983), «ПсынэкIэчъ мыпчъэкъожъ» (1986), «МэфакIэм ипчэдыжъ» (1987), «ЗэкIэ ощ пай» (1991), «Бжыхъэ пкIашъ» (1993), «Тыгъэпс лъагъу» (1994), «Тамэу кыызготыр» (1999).

Хьамидэ идраматургическэ произведениехэр дэтыхэу «Пьесэхэр» ыIоу 1964-рэ илъэсым тхылъ шъхьафэу кыыдигъэкIыгъ. УсакIом ипоэмэхэмрэ иусэхэмрэ урысыбзекIи кыыдэкIыгъэх: «Исламей» (1965), «Камень не плачет» (1968), «Тропинка в горы» (1971), «Твой добрый друг» (1974), «Веки соединяют берега» (1978), «Яблоня деда» (1984), «Имя твоё» (1985).

Бэрэтэрэ Хьамидэ зэдзэкIыным фэIаз. Ащ оригиналым истиль кыыухъумэзэ, хэшIыкI фыриIэу, Iэпэласэу зэлъашIэрэ произведениехэр адыгабзэм ригъэкIугъэх. Ащ фэдэх Анхел Гимер ипъесэу «Человек и волк», А.Н. Островскэм ипъесэхэу «Не было ни гроша да вдруг алтын», «Не все коту масленица».

Бэрэтарым усакIомрэ зэдзэкIакIомрэ яталантхэр хэлъыгъэх. ЗэдзэкIыныр поэтым итворчествэ кыызэрыкIоу къешIэкIыгъэу ыгъэфедагъэп. ЗэдзэкIын Iофым ащ осэшхо ритыщтыгъ ыкIи ныдэлъфыбзэм, лъэпкъ еплъыкIэр кыыдилгытэзэ, дунэе литературэм ипроизведение инхэр рилъхьагъэх. Пшъэрылъ шъхьалэу зэдзэкIыным Бэрэтэрэ Хьамидэ фильэгъуцтыгъэр лъэпкъхэр литературэмкIэ зэнэлуасэ пшIынхэр, зэрэбгъэшIэнхэр, гурыIоныгъэ азфагу кыибгъэхъаныр ары. ЗэдзэкIыным ежъ

усақлом илэпэлэсэнгыгэ хигэхьуагь. Бэрэтарым изэдзэклыгэ Иофшагьэхэм Иташхьэу афэхьугьэр Шота Руставели ипроизвениеу, дунаим щызэлъашлэу «Витязь в тигровой шкуре» зыфилорэр ары. Мы поэмэм изэдзэклын гурыт еджаплэм щеджээ Хьамидэ фежыгьагь. Илгэс тлокл фэдизэрэ дэлэжьагь. Тхэкло инэу Шота Руставели итворчествоу куоу зэригьэшлагь. Ипоэмэ зэрэзэхэлъ шыклар, гьэпсыклар илар, гушшысэ купклар хэлъыр кьызгуригьэлъуагь ыкли, адыгабзеклар зэридзеклы зэхьум, ахэр зэцимыгьэкьон, оригиналым игьэпсыклар кьыгьэнэныр физэшлоклыгь. Бэрэтэрэ Хьамидэ поэмэу «Кьэплъанышгьор зишгьошэ зеклол» ылоу зэридзеклыгьэм адыгабзэм иамалхэр зэрэинхэр кьыгьэлъэгьуагь. Урысыбзеклар анахь дэгьоу Шота Руставели ипоэмэ зэыздзеклыгьэу алыгьтэрэр Нцубидзе Шалва ары. Ац урысыбзеклар зэридзеклыгьэр ары Бэрэтэрэ Хьамидэ адыгабзэм рилъхьагьэр¹.

Руставели итхыгьэ Иофшлэгьэ инэу щыт, акьылыгьэмрэ гукларгьумрэ, лъэпкэ зэкьошыныгьэр альапсэу зэрэщытхэр Бэрэтарым кьыдилгытагь. Ежэ Руставели ипроизвение Востокрырэ Западырэ яфилософии щызэригьэклугьэх. Зэдзеклаклом ар зэхишлагь ыкли кьыгьэлъэгьоныр физэшлоклыгь. Ацпшгьэрылгытлу зыфигьэуцужыгьагь: апэрэ-оригиналым изытет, имэхьанэ ыкли ишгьуашэ зэцимыгьагьоу, адыгабзеклар кьылоныр: ятлонэрэр – Руставели истих гьэпсыклар кьызлэклигьэхьани адыгэ стихым ригьэклуныр.

Бэрэтэрэ Хьамидэ зэлъашларэ журналистэу щытыгь. Статъяу, очеркхэу, зарисовкэхэу, интервьюхэу адыгабзекли урысыбзекли ытхыгьэхэм журналист сэнэхьатым хэшлыклар ин афырилэу зэрэщытыр кьагьэлъэгьуагь. Хьамидэ шгыпкьагьэм ибэнэклуагь. Апэрэу адыгэ чылэхэр, кьутырхэр псы члэгьым зэрэчлагьахьэрэм пэуцугьэмэ ащыщыгь.

Бэрэтэрэ Хьамидэ иусэмэ ежэ идунэеепллыклар, цыфхэр Иофыгьоу зыгьэгумэклархэрэр, яшлулэгьуныгьэ дахэ, щылаклар зэрэуцурэм, ар ыпэклэ зэрэлъыклуатэрэм зэрэрыгушхорэр, природэу кьэзыуцухьэрэм клоцылтым ыгу кьызэригьэрэхьатырэр кьащырелотыклы. Публицистическэ макьэу зэо ужым литературэм зыщызылэтыгьэм типозиие

¹ Шота Руставели ипоэмэу «Витязь в тигровой шкуре» адыгабзеклар зэыздзеклыгьэр Бэрэтэрэ Хьамид, кьэбэртэябзеклар – Тхьагьэзит Зубер.

шлуагъэхэр кыбифыхыгъэх – социальнэ ыкйи гражданскэ мэхбанэу хэлъыр ыгъэлъашыгъ. Охътэ инэу, зэо ужым, анахъэу я 50-рэ ильэсхэм, цылэныгъэр зэлъытыгъэ хъугъэм икъэгъэлъэгъон амалыкълэхэр поэзием кыхэхъэгъэ клуачлэхэм нахъ апэблагъ. Бэрэтэрэ Хьамидэ типозии, тилитератури, я 60-рэ ильэсхэм цлэрыло ащыхъугъ, ахэмэ ежъ кытефэрэ илахы ахилъхагъ, адыгэ лирикэр ыпэ лъыгъэклогатъ, поэзием ижанрэ зэфэшъхафхэм лoф адишлагъ, ау анахъэу гъэхъагъэ зыщишыгъэр лирикэр ары.

Лирикэр. Лирическэ поэзиер – ар поэзием ильэгапл, итеплъ, гъогоу ащ ыкълугъэм, гъэхъагъэу ышыгъэм ишапхъ. Лирическэ поэзиэ шыпккэр художественнэ гупшысэр гум ихъыкырэмклэ е, нэмыкълэу къапломэ, гум ихъыкырэм хэлъэу, хэгъэткълухагъэу къэтыгъэ хъумэ ары.

Усаклом е тхаклом идунэееплъыкларэ идунэезэхашларэ итворчествэ ылъапс. Ар къэзыгъэпсырэр усаклом цылэныгъэ гъогоу кыкълугъэр, цылэныгъэ шапхъэу плугъэ зэрэхъугъэр ыкйи шлэныгъэу ыгъотыгъэр, цыфэу къэзыцухъащтыгъэхэр ары. Анахъэу Бэрэтэрэ Хьамидэ итворчествэ профессиональнэ шапхъэм илгы зыхъугъэр Москва университетым шеджэ зэхъур ары. 1957-рэ ильэсым иапэрэ сборникэу «**Нэфыль**» зыфилоу кыдэкълыгъэр ащ ишыхъат. Усакло ныбжьыклар зыгъэгумэкълэу, анахъэу ыгу зыфэцагъэу щыт темэхэр сборникэу «Нэфыль» кыдэхъагъэхэм кышчыихыгъэщыгъэх. Ау а темэхэу мы тхыль цыкълум кыщилэтыгъэхэр джыри зэшлуихыщтэп – ахэмэ бэрэ закыфигъэзэжыщт, лъэныкыо зэфэшъхафхэмклэ кыаклолэщт. Ау ар ублапл.

Темэхэу «Нэфыльым» кыщилэтыгъэхэр зэфэшъхафых – ежъ кыызщыхъугъэу, ылъэ тезыгъэуцогъэ ичлы налъэ, чылэм шлулэгъуныгъэу афырилэр, цыфым ицлыфыгъ, ишыпккъагъ, ишлулэгъуныгъ. Ащ нэмыкълэхэу нэм кылыгъэу, гум кыубытэу, пхъхэм зэригъэзафэу, акылыр зынэсэу щытпкъыгъохэм, хъугъэ-шлагъэхэм къатегуццылэ усаклор. Авторым джыри нэфэшъхаф темакълэхэр кыгъотыгъэгоп, ау ащгухэлъгъэнэфагъэйл: цылакълэу, дунаеу зыхэтэм кыыхыгъэ гумэклыр, гушлуагъохэр, гухэкълэр ежъ ымэкъэ шыабэклэ ыгу гъэтлылбыгъэу, кыызтегущылэрэм шлулэгъуныгъэу фырилэр еджэрэм лъыгъэлэсынэу, ащ ыгуи ежъ ием фэдэу кыгъэфэбэнэу ары.

Усэу «Шу сэлъэгъу» зыфилорэм сборникэу «Нэфылъыр» кызыэлъухы:

*Шу сэлъэгъу сэ хэгъэгур,
Ау гунсагъэр згъэбырактэрэп:
Бгъэр кыизгъэпшырэн, сIэтрэн макъэр,
Сакъэу сэкIу шырыт гъогур.*

(«Шу сэлъэгъу»)

УсакIомхэгъэгу мизакъошшу ыльэгъурэр. Шульэгъуныгъэр ащ шэпхэ инэу ылытгээ, зегъэушгъомбгъугъэу ипоэзие кытыгъэлъэгъунэу пылъ. Сборникым дэт усэмэ зэфэдэу зы нэшэнэ дэгъу яI: гущылэр ямакIэу, мэхъаныр къябэкIэу ахэр гъэпсыгъэх.

Шульэгъу къабзэр усэу «Марита» кыщегъэлъагъо. ЕкIолэкIэ гъэшIэгъон Бэрэтарым къегъоты. Илгъэсищ зыныбж пшгъэшгъэжъеу Марита зыцIэм дэгущылээ, ащ ышыпхъу нахъыж шульэгъоу фишыгъэр кырилотыкIэу усэр гъэпсыгъэ:

*ИубцIыкIу, о сьд пай кыпфьщини
Ежь зьдэжкым ащ ынэ нэгъуитIор?
Сэ кысетхэкIэ сьд ащышыны...
Къысэтыжь, си Марита, а нитIор!
Тыдэ щыI пшыпхъу класэр, Марита,
Тыдрэ чIыпIэ итыгъ ащ шгъхарытыр?
Шу сэлъэгъу а пшыпхъу, Марита,
Сымыгъушшэу сэ сыгу илэ зэпыт ар...*

(«Марита»)

ПэмькI шульэгъу лирическэ героим ышыгъэу усэу «Пщым фэдэу сылыт» кыщигъэлъагъорэр:

*Ныбжы сшIоигъон,
ар сыгум кыхъагъэн,
А гухэлъыр ушIэныр къэсшIагъэн.
Гум унашго фэшIынэу цымыт,
Ар шульэгъум ишIын рышгъафит.
Сыпфэгубжырэн,
сэ ушIырэн IэкIыбы,
Ныктылгъыгъэ ашыпхъум шульэгъоу
Фашы хабзэр пфысиI...*

.....
Пфэлъэкъыщтмэ кыысфан о ныбжъыкысоу,
Пшынахъыжъ сыфрэгъадэу кыысэплъ.

(«Пщым фэдэу сълъыт»)

Лирическэ героим зэм шэныжъ – хэбзэжъхэм, е
ымышлахеу ныбджэгъу благъэу, лъапъэу, ныдэлъф
шъыпкъэм фэдэу, игупсагъэмрэ ежъырырэ гъэры
ышпыгъэх ыкIи ащ гукъао кыфехъы:

Шуцэ зылъэгъурэм
Цахъмышылэ,
Лыеу голалэ
Цыфыр ехул:
Къушъхъэпсы Iэри
Гъэмэфэ цылэм,
Лыемэ тыгъэр,
ПсычIэм егъул...
Сэ сигукъаор – Псыхъом ихахъоп,
НэмыкI гухъкым
Гур кыфызыгъ:
Къошы гупсагъэу
ЗэфытIагъэр
Шулъэгъуныгъэм
Дэкоcэжъыгъ.

(«Усигупсагъ»)

Джащ фэдэу шулъэгъуныгъэм итемэ Бэрэтарым
илирикэ икъежъапIэ шъыпкъэ «зыкъыщегъэлъагъо»,
шъыпкъэ, джыри нафэп ащ гъэзапIэу фэхъуцтыр, «узэу»
ыщэчыщтыр, къехъулIэцтыр. Ау зы нафэ: мыщ дэжъым
Хъамидэ ипоэзие лиризмэу хэлъыр, ащ лъапсэу иIэр
зэрэгъэпсыгъэхэмкIэ лъэгапIэм зэрэфакIорэр тхылъ цыкIум
кыыгъэлъэгъуагъ. Тхылъэу «Нэфылтым» кыдэхъагъэ
усэхэу, темэ зэмылIэужыгъохэм афэгъэхъыгъэхэр: усэу
«Цыфым ыгу» цыфыгум щэчышхо зэриIэр, цыфым пытагъэ
кыызэрэзыхигъэфэн фаер кыщело, чылэм ищыIакIэ щыщэу,
исаугъэтэу къумбыл чыгыр Бэрэтарым усэу «Къумбыл»
кыыщегъэлъагъо. КIасэм лирическэ героим фишIырэ
шулъэгъур дунаим изытет рипхызэ усэхэу «Оцхыр къещхы»,

«Осыр кьесы», «Хьоты-борэн» кьащыриотыкыгъ. Джэуап зымыгъотыгъэ шүлгъэгъум икьин усэхэу «Осэпс», «Тхыдэ кыхь», «Сыгур огъу» Бэрэтарым кьащигъэлъэгъуагъ:

*Укьэгъожьыгъ, сыгур огъу:
Сьд джы пложьрэм пкьлэ шэжъ? –
Ощ нэмыктым шшүлгъэгъу
Гум игушо кьегъэкьэжъ.*

(«Сыгур огъу»)

Шьхьафитныгъэм илэшүгъэ бзыужьыем иобразкьлэ Бэрэтарым иусэу «Бзыужьый» кьыщигъэнэфагъ:

*Огъашо пкьлэ
Хьагъэм щыпгыгъым
Уигушо убзэ
Сьдкьлэ ышхьап?*

(«Бзыужьый»)

Игъорыгъозэ зэкьлэ зэрэпшэн фаер («Кысыжъ»), шүлгъэгъум икуугъэ («Гушо макь») Бэрэтарым иапэрэ сборник кьыщыриотыкыгъ.

Жанрэу поэмэм иамалхэр жьэу Бэрэтарым ылэ кьырегъахьэх. Ащ ишыхьат апэрэ сборникым кьыдэхьэгъэ поэмэу «Сикъэщэн». Мыщ темэ шьхьалэу илэр шүлгъэгъур ары. Шэн дэйхэу цыфмэ кьахэнэжыгъэхэм поэтыр апэуцужьы. Апэрэ, ятлонэрэ ыкьи ящэнэрэ пычыгъохэр лиричeskэ героим игукъэкьыжьэу гъэпсыгъэх. Шү ыльэгъугъэ пшгъашгъэмрэ ежыррэ ясабыгъо чэф ыгу кьэкьыжьы, еджакьлэр кьызаухым гугъэплэ дахэу ялагъэмэ кьатегушылэ. Шүлгъэгъоу зэфашыгъэр югъэ пытэкьлэ зэрапхыгъагъ. Ящэнэрэ пычыгъом Бэрэтарым кьыщелэ:

*Шү сьолъэгъукьлэ гугъаплэ пытэу
Нэлъэгъу занкьлэм сэ хэсшыкыгъ,
Тьдэ сьщылэми укъысэжэщтэу
Жэрмыло йуагъэу сэ кьысфэпшыгъ!..*

(«Сикъэщэн»)

Ау хэбзэ пхэнджэу бэрэ «адыгэ хабзэм» хагъэкьуакьлэрэмэ ныбжьыкитлум ялуагъэ аригъэукъуагъ. Я 4-рэ шьхьэм лиричeskэ героир, еджакьлэ щылагъэр, чылэм кьызэкьлом, шү ыльэгъурэ пшгъашгъэр нысэ хьугъэу зэхихыгъ. Бэрэтэрэ

Хьамидэ шьыпкыагъэрэ лэпэлэсэнгыгъэшхорэ хэлъэу поэтическэ псалъэмкIэ адыгэмэ язэхэтыкIэ яплIэнэрэ пычыгъом кыщегъалъагъо. Лирическэ героим ыгу ихъыкIрэр ары анахъэу поэтым ыналэ зытетыр:

*Хэбзэжъ тэжъуафэм,
шэныжъ штэгъуаджэм
МашIор кыскIедзэ...*

(«Сикъэщэн»)

Я 9-рэ пычыгъом Бэрэтарым лыжъым иобраз кыыхегъахъэ. Ащ иныбжыкIэгъум хэбзэжъым изэман къехъулаагъэр къелуатэ. Ышыпхъоу оркъым ыхъыгъэр игъонэмыс зэрэхъугъэр ыкIи гъунэгъу кIалэу ышыпхъу шIу къэзылгъэгуштыгъэм мэзым ихъадэ кыизэрэхагъотэжыгъэм икъэбар гомыIу лыжъым къелуатэ. Поэтым джэпсалгъэ къешы:

*Фэдэ емыкIур хъуцта кыитхафэ?
Ау мэфэ ошIум бгъэжъыр къэуагъ,
Зы тхъэркъо цыркIэ ар кыитхIагъ...
Мы хъугъэ Iофыр зэхэтэжъугъэф –
Ар зэрэчылэу зэдытиIоф!...*

(«Сикъэщэн»)

Поэмэм кыкIэлъыкIогъэ усэхэми Бэрэтэрэ Хьамидэ мы темэр ащылгегъэкуатэ. Сборникэу «Тыгъэнэбзым» кыдэхъэгъэ усэхэу «Сыд пае?» ыкIи «Губжым имашIу» зыфиIохэрэр ащ фэгъэхъыгъэх. Усэу «Сыд пае?» зыфиIорэм шэн-зекIокIэ дэйхэр, цыIэныгъэм еплъыкIэ пхэндж фашIызэ зекIорэ цыфхэр поэтым щегъэмысэх. Бзылгъыгъэ ныбжыкIэу ятэ зымышIэрэм цыфмэ нэмыплъ зэрэратырэр авторым ыштэрэп. ГушIуэжъым еIо: «Ны хабзэр-пхъум ибзыпхъ». Ау еплъыкIэу поэтым фыриIэр пэмыкI: бзылгъыгъэм инасышынчъагъэ хъулгъыгъэ нэпэнчъэу зыгъэщIагъэм илажъ. Ащ фэдэу цыIэр макIэп. Бзылгъыгъэр гъэмысэгъошIу, ау ащ ишIулгъэгъу рыджэгугъэм игугъу ашIырэп. УсакIом ыгъэмысэрэр хъулгъыгъэр ары, сыда Iомэ:

*Исабий ежъ псаузэ гум ринагъ,
ЗиушъэфIи ебэу кыгъэзнагъ...
СэшIэ сэ, мыщ ятэ иI унагъо,
Ау мы шигъашъэр ебэу къэтэджыгъ:*

*Сыда адрэ лѣфыгэмэ гушыагѣор
Мыр адилгэгъуным фильмыгъ?»*

Усэу «Губжым имашу» шэныжъымэ зигъонэмысэу якюдылэгъэ Батырбые Куарэм фэгъэхъыгъ. Бзылъфыгъэ ныбжыкӀэу «Пчэдыжъ нэфылтым нахъри нэгущоу гъатхэм фэдагъэр, Насыпы дахэм гукӀэ фэхъуапсэу ижърэ шэныр блашхъоу кыыхъуагъ». Пшъашгъэу ахыгъэм инасыпынчъагъэ кыѣуатэзэ, Бэрэтэрэ Хьамидэ а шэныжъыр егъэмысэ:

*Сыдигъо нэсы фэдэ емыкӀур
Джыри тцӀэццт?
Фэдэ «Лыхъужъым» сыда цыѣфыгур
Едгъэкъутэццт?
Тыдэ цыцуцуми ылгэгъу чӀэгъым
Чыгур цэрэст,
Хэты зыѣидзыми нэллэгъу уджэгъум
Машом церэст!»*

(«Губжым имашу»)

Бэрэтэрэ Хьамидэ я 60-рэ илгъэхэм илӀэлӀэсэныгъэ хигъахъоу, ипозэие ыпэ лгъыгъэкӀуатэу тхыль пчъагъэ кыдигъэкӀыгъ: «Гъэтхэпэ псалъ», «Пьесэхэр», «Тыгъэнэбзый», «Шыхъэкъотх», «МэфакӀ». Мыхэмэ адэт произведениехэм кызырагъэнафэрэмкӀэ, темэхэмкӀи, жанрэхэмкӀи хэпшыкӀэу усакӀом иамалхэм заушъомбгъу, зыкызызэуахы. ШылакӀэр нахъ куоу зэхэлгъэу елгъгъу, блэкӀыгъэмрэ непэрэ мафэмрэ джащ сыдми кызыэрыкӀоу зэпхыгъэхэу, зэкӀэлгъыкӀоухэу кыщызэуиухыным зыѣегъазэ.

Шулгъэгъуныгъэм итемэу тхыльгъэу «Нэфылтым» кыщилӀэтыгъэр тхыльгъэу «Гъэтхэпэ псалгъэм» шылгъыгъэкӀоутагъ. Ар кызыщыльагъорэр усэхэу «Гъунэгъу пшъашгъ», «СымыгъапцӀ», «Елогъошоп», «Мылыр жъужырэп», «Нагъор», «Унэ инитӀур гупшысэм хелгъасэ...»

*Шу сымылгэгъуми
СымыгъапцӀ:
Шъыпкъагъэр,
Сыд фэдэми,
Гу хыем нахъ икӀас.*

(«СымыгъапцӀ»)

Шулгэгүүр, шгышкыаггэр ыкй хьалэлыныггэр зэголгын фаеу усаклом елыгытэ. Хэкуми, хэггэгуми, дунаими кьащыхгүрэ хьуггэ-шаггэхэм усаклом аггэгумэкйы. Сборникэу «Ггэтхэпэ псалг» 1960-рэ ильэсым кьыдэжкйыг. Ащ эпиграфэу авторым фишыггэр:

*Чыгоу сянэм икьэггэагы
Ипшэхьуалгы спсэ ахэлг,
сфэуклочлмэ идэхаггэ
хзэггэхьоньр сигухэлг.*

Мы сатырхэмкйэ усаклом щылэныггэ пшгэрылгэу зыфиггэнэфаггэр ыкй зыфэусэрэр кьею. Апэрэ сборникэу «Нэфылым» кьыдэхгэггэ усэмэ ялытыггэмэ «Ггэтхэпэ псалгэм» кьыдэхгэггэ произвениехэм ятематикэкйэ нахь заушгьомбггү ыкй усэхэм яггэпсыкйэ поэтым ихудожественнэ лэпэлэсэныггэ хахьо зэришыггэм ишыхьат. Лиризмаггэр усэмэ нахь кьябэжкйы. Пейзажым ехьылэггэ лирикэри нахь гүпкйэу, зыггэгумэжкйрэ гүпшысэхэм афэлорышлэу, дэхэггэ кьодыем зыдыримыггэхьыхгэу, чгыгмэ, мэзмэ, кьушгьхгэмэ ятеплгэ, ясурэт адыггэхэм ящылакйэ, блэжкйыггэр нахь гүпкйэу кьызэлуйхыным пае ыггэфедэхгэу Бэрэтарым реггэажгэ.

Кьушгьхгэмрэ чгыгумрэ яобразхэр Бэрэтэрэ Хьамидэ еггэфедэшг, цыфым идунэететыкйэ уасэ «Кьушгьхгэм» кьыщыреты. Сыд фэдизгэу зыплэтыггэми узыщыщгэу укьызхэжкйыггэм, уичгыгу, уилгэпсэ уемыпэгжкй ею авторым:

*Ау урикьонсгэу,
Оркйэ ошгөгум
Чгыгур кйэшагггэу
Узэмылгыжг;
Сыд уилгэггэагы,
А чьым ыбггэггэу
Икьэубланлэу плгэпсэ кьеклужг.*

Усгэ «Ныбжыкьгүр» таджик гүщылэжгым поэтым тырихыгг. Цыфым игухэлгхэр кьыдэхгэу, илоф кйэжкйы зыхгүкйэ ныбджэггү нэщлгэу, «ныбжыкьгэу» илэр макйэп. Тыдэ кйэми гүж е ыпэ итхгэу кьыдеушгыекйых, «лгэггүкйэтын шгышкыггэу» зыфашгы, «псыжгы ащимыухьяжг...». Ау цыфым «итыггэ кьохьяжггэу», амалгэу ыкй зэшлэжкйэу илаггэр зиухыкйэ, «ныбжыкьгүхэри» мэкйодыжгыых.

Зэкшошныгэм ыкли ныбджэгунуныгэм фэгэхыгыгэх усэхэу «Сэ силэгүхэр», «Сшынахыжж». Общественнэ шылакэм ильэныкьо зэфэшхыафхэм афэгэхыгыгэх усэхэу «Ильэсибл», «ЖьоггуакI». Поэтым икгуаджэ, ихэку, икэралыгьо шульэгүшпышкыаггэу афыриэр усэхэм «Сиклэсэ чыпIэм», «ХьакIэу кыгтфакIу» кьащелю. Бэрэтэрэ Хьамидэ икгуаджэу Кьэзэныкыуае фэгэхыгыгэ усэу «Сыгум ущыш».

Заом икгэггэлгэггон усакIом ипшгэрыль инэу шытыгг. Сборникэу «Ггэтхэпэ псалгэм» кьыдэхыагг поэмэу «КIэлэ ггэшгуагг». Мы поэмэм заом тхьамыкIаггюу цIыфмэ кьафихыерэр, ящыIэныггэ зэрэзэшиггакьорэр, янасып зэрээхикьутэрэр кьыщеггэлгэггю. Зэо ильэсхэр бэшIаггэу IэкIыбы хьуггэхэми, ащ яльэуж хьылгэхэр шыIэныггэм кьызэрэхэнаггэхэр кьеггэлгэггюх. Сабый пIуным икгын, нравственнэ упчIэхэр поэмэм Бэрэтарым кьыщелгэггю. Поэмэм игерой шгхьаI заом хэлэжыагг, ишгхьаггусэ фашистмэ аукIыгг. Яшгэо цIыкIоу Мурат ггунэггүмэ зэраубытылIаггэу апIущтыггэ. Лирическэ героир заом кьызыкIыжыкIэ, Мурат кьегготыжыы ыкли ащ ипIун, насыпышIо ышIыныр пшгэрыль шгхьаIэу зыфеггэуцужыы. Чылэм мамыр шылакIэр цаггэпсыжыы, колхозхэр кьалэггыжыых. Лирическэ героир тхьамат. Мурат амал иIэу зыпарыми шиггакIэрэп. Колхоз тхьаматэу лирическэ героир цIыфмэ алгытэ, колхоз губггюм коцыр щэбаггю, мамыр шылакIэр лгэкIуатэ. Мурат еджапIэм чIэхьэ. Ар ятэ рэгүшхо. ЕджапIэр кьеухы, институтым апэрэ ильэсым чIэхьашгүрэп, ау сыда, ятэ ыкьо фэггэшхэшгущтыба?! ТIэкIу-тIэкIузэ тым икIалэ IэкIэкIы. Джы мары, тучан ахгункIаггэу, кьуаджэм судыр щэкIю, цIыфмэ анэ лирическэ героир кIэплгэшгүрэп. Шгхьаггусэм икартэу дэпкьым пылгаггэм ар дэгүщыIэ, Мурат ицIыкIуггюм щеггэжыаггэу ящыIэныггэ кьырыкIуаггэр фегуатэ, зеггэмьсэ. Поэтым кьетхы:

*Унэм уизакьоу кьэоггээзжыы:
Сурэты закьор дэпкьым пылгагг...
Нэгур ихыггэу, шу уилгэггюи,
Цыхэ кьыпфешы, ар кьыпщэггюггю,
ГуIэу кьыоплгы о уишгхьаггусэ...
Зэхимыхыштми, хгүггэмкIэ мысэр,
Нэпсыр ггэбылгери, кIасэм еIожь!..*

*Шышъхъэр блэбгъэкIэу
ШыкIэм
УлыIэбэжыкIэ
Съд нкIэ шIэжы!*

(«КIэлэ гъэшIуагъ»)

Хэгъэгү зеошхоу блэкIыгъэм итемэ гъээпIэ зэфэшъхьафхэр фишIэу Бэрэтэрэ Хьамидэ ипроизведение пчъагъэмэ ацегъэуцу. Ахэмэ ащыщых «Брест имыжъохэр», «О уихэгъэгү къэбгъэнэжыгъ», «Сятэшэу фэхыгъэм фэсэтхы», поэмэу «Сшыпхъу тэмабгъу», «Чыгум ылъ», «IЦэ пакI» ыкIи нэмыкIхэр. Ахэмэ ятхын Бэрэтарыр ишъыпкъэу зэрэпылгыгъэр нэрылгъэгъу. Нэрылгъэгъу къэзышIырэмэ лирическэ жанрэу ахэр зэрылгъэхэри, произведениехэм ягъэпсыкIи, гупшысэу ахэлгыри, бзэу зэрэтхыгъэхэри ащыщых. Усэм иритми, лирическэ героими, авторми амакIи мыщ нэмыкIэу къащIэу. Заом итыркъохэу, итамыгъэхэу ылгъэгъухэрэр, зыIукIэхэрэр ыгу цэ папцIэу къыхэох, ахэмэ гукъэкIыжъхэр хылыгъэхэу, гуузхэу къырафыжъэх.

«Бэп сыныбжыгъэр заор къызежъэм» зыфиIорэ усэр заом хэмылэжъагъэу, ау сабийзэ заом къинэу «чылэм» къыфихырэр зынэгү клэкIыгъэ лирическэ героим къытегущыIэ. Поэтым ылгъэгъурэр ыгу илгъэу къыздырехъакIы:

*Шъыпкъэ, а уахътэм бэп сыныбжыгъэгъэр,
Ау счыгъупшагъэп чылэм джIыгъэр,
Сэ счыгъупшэнэп ацI кIэхэкIыгъэр...*

Чылэм иобраз зэрэадыгэ льэпкъэу къыригъэкIээ псэ пытэу, характер гъэнэфагъэ зилэ цIыфым фэдэу Бэрэтэрэ Хьамидэ къытегущыIэ. АщкIэ адыгэм ылгъапсэ чылэм зэрэщыIэр, ацI зэрэщыщыр хегъэунэфыкIы:

*Топыцэ стьрмэ зэхатIыхъагъэр
Пхъэлэшэу цуабзэм едгъэдыжыгъэ,
Ау сэ сичылэ ыгоу Iуагъэр
Уахътэм ишхэпси фэмышхэжыгъэ.*

Ты зимыIэу къэтэджыгъэ ибэмэ ягукъаорэ ялыузрэ усэм къыхэщы. А зэман тхьамыкIагъом сабыигъэхэр джы ятэмэ анахыжъы хъугъэх, ау уахътэ тешIагъэми «...сичылэ ыгоу Iуагъэр фэгъэхъужыщтэп». Гупшысэу хэлъымкIэ усэу «IЦэ

пакI», сборникэу «Тыгъэнэбзыим» кыдэхьагъэм, ыпшгъэкIэ тыкыызтегушчыIэгъэ усэм темэу поэтым кыщиIэтыгъэр щылыгъэкIуатэ. Мамыр мафэм итхьагъо кыIуатэзэ, ащ исурэт кытигъэлъэгъузэ, ошIэ-дэмышIэу лирическэ героим «тхьапэм кычIэшлъэу, лыдэу щэ пакIэр, гугъэкIэзэзэу» ынэ кышпэшIуафэ. Образнэ къэлокIэ гъэшIэгъонэу метафорымрэ фэгъэдэнхэмрэ ыгъэфедэзэ поэтым гукъэкIыжъ кыиным тыщегъэгъуазэ:

*ХэуплэнкIагъэшъ щылычы пакIэр,
Бгъэгум къетаджэ дьджэу гуцафэр...
Мэфэшхо чыжъэм чIыбгъэр зеулэм
Шыхъаты бзакоу мыр кыщицинагъ.*

Сыд фэдиз илъэс тешIагъэми лирическэ героим кыгъотыгъэ щэ пакIэм фэдэхэм заом итхьамыкIагъо тыгу къагъэкIыжы зэпытыщт. А щэм зыгорэм игъашIэ зэпигъэуэгъ. А щэр ары мыхъугъагъэмэ непи джы ежъ лирическэ героим фэдэу дунаим шыгушIукIынгъи, янэ ынэпс ригъэхынгъэпи. Арэу щытми:

*Шгыгъом хэмыкIэу, джыри лыузыр
Мастэу ащ янэм ыбгъэ къыхэо,
Джыри мэгугъэ,
Ежэ шхъагъусэр,
ПкIэнчъэу мэгугъэшъ, джары гукъаор.*

«Тыгъэнэбзый» зыфилорэр Бэрэтарым иящэнэрэ поэтическэ сборникэу щыт. Ар 1964-рэ илъэсым кыдэкIыгъ. Философскэ гупшысэхэр Бэрэтэрэ Хьамидэ иусэхэм къарилотыкIэу регъажъэ. Ащ фэдэх усэхэу «Мэфэ нэф», «Моу кысэдэу зэ ...», «Исырынэ кысетыжы», «Орэд сыусмэ». Усэу «Уахътэр» зыфилорэм кышпелэ:

*Уахътэр,
уахътэр,
тызэныбджэгъумэ,
IэубытылIэу пштэрэр щылыч
Тэ тилъэбжэгъумэ о уакъыдэхъумэ
Ухэукъоштэп,
джар зэхэшIыкI!*

(«Уахътэр»)

Образнэ къэлуакIэр, природэм изытет, икъэтхыхъан, природэм иобразхэр бэрэ ыгъэфедэу усакIом кыыхэкIы. Ащ

амалыкIэхэр усаком кыфызэлүехы. Ац фэдэх усэхэу «Псы шхъэшго шхъуантIэм», «Осыр къепхъыми...», «Нэфынэр текло», «ЕсыкIэ ешIэ».

Усэу «Тыгъэнэбзий» исатырхэр усаком ыгу кыкIырэ гущыIэх. ГъашIэм фыриIэ шульэгъур, щылэныгъэм итакъикъ пэпчъ зэригъашIорэр, зэригъэлъапIэрэр усэм кыщелю. Тыгъэбзийм фэд цыфым инасыпи:

*...СIэгум изэу тыгъэбзийр
Къэсэшыпы,
Бжыбым изэу ар сынэгу
КIээкIутэ, IапIым дизэу ац сыбгъэгу
ЗыдекIутэ.*

(«Тыгъэнэбзий»)

Авторыр дунаеу тыкъэзыуцухъарэм цыщ; чыыгым ишгъэф кыфелуатэ, тыгъэнэбзийр кыфэбыбатэ. Нэрмыльэгъу мэкъэ зэмышгогъу пчъагъэу дунаим кыщыIоу зэхихырэр цыфмэ ядэхагъэ аригъэлъэгъуныр, афилотэныр усаком ишгъэрылгъэу зыфелъэгъужы.

*Сэц нэмыкIэу адэ хэты
РаIотэна,
Сэц нэмыкIым а орэдыр
ГурыIона?...*

Поэтымрэ тыгъэбзиймрэ Бэрэтарым зэфегъадэх:

*МэшIобзыеу сиорэд
Хъурым фэстэу чIым цэрэст,
ШIугъэм фищэу,
Къыгъэуцэу
Цыфым ыIсэ лъэрэIэс!
Джар кыбдэхъумэ уIоэт,
Тыгъэбзийм зэу уфэд!*

Усаком жэбзэ бай ыгъэфедэрэр. Природэм исурэтхэр нахъ IупкIэу кыгъэлъэгъоным фэшI, метафорыр егъэфедэ: «тыгъэбзийр мэшIо бзэгюу ЧIым щэджэгю», «ЧIэсэгъэбышгъ, нурэ бжыбэу Къэсэшыпы...» ыкIи нэмыкIхэр.

Бэрэтэрэ Хъамидэ иусэхэр апэрэ нэплъэгъум кызырыкIоу кыпщыхъун ылъэкIышгъ, ау гушшысэ куур акIоцIыушгъафэгъ.

Философскэ лъапсэ зилэ гупшысэ усэ мынинэу «Нэфынэр текло» зыфиорэм ар хэтэлъагъо. Куохъау нэпшошыгъэ ахэлгэп усаклом исатырхэм, кыџорэм ицыхъэ телъэу, пытагъэ-пшошгъхуныгъэ ин кыџорэм зэрэфыриер кыщцэлъагъо. Сыд фэдэу дунаир къэушлоркъыми, ащ фэдэу цыфым ыгу «къэмэзахэми» нэфынэр кызылэуихыжыщт. Нэрмылгэгъу гущылэгъу усаклом ил. Ащ релю:

*Укысклэнаклэ,
Иуданэм нэсы
Сэ сищыгъынхэр кысфэозыкл.
Ау зэхэшлыкл:
Тыгъэлэзэзы
Зыкышлыжыын-
Сыбдэхъащхын!*

Нэфынэр зэрэтеклощтым поэтым ицыхъэ телъ:

*Ошъошцэ лэл,
сэдэу зыпшыын,
Тыгъэ нэфынэр оц нахь лэш!*

Псыхъо кыилыгъэм, псэу жьотрэм цыфэу кыщцесырэм иобраз Бэрэтэрэ Хьамидэ ыгъэфедзэ, цыфы дунаеу зытетым щылэныгъэ лъагъоу пхырищырэр усэу «Есыклэ ешлэ» зыфиорэм кыщытегъэлъэгъу. Псыхъо жьотрэм фэд щылэныгъэм илъэоянэхэри. Ахэмэ узэрадзэни алъэкыщт. Узэрапырикъун амалэу къафэбгъотын плъэкыщтхэри зэфэшхъафых. Е кыиным упэшлуклозэ, узпгъхамысэу узеклощт:

*Псыгум зы клалэ
Лэпэрыхэдзэу
Орхэм апеклоу
Бланэу кыщцес.*

Е нахь гъогу псынклэм улгыхъушт:

*Мыдыклэ нэпкъым
Тетхэр екуох:
- Псым зыдебгъэхэмэ
Нахь есыгъошл!..*

Лъагъоу цыф пэпчъ ежъ кыыхыщтым фит. Ежъ илъагъо кыыхэзыхыгъэу, ащ дэмыхэу, кыинымэ амыгъэщынэу псэурэ цыфыр ары усаклом зыготыр.

**Поэмэхэр («Сшыпхъу тэмабгъу»,
«Чылэм итхыд», «Къоджэбэрдыкъо Мыхъамэт»,
«Къушъхъэм ишлулъэгъу»)**

Блэкыгъэ уахъти, джырэ лъэхъани, къэкӀонэу тапэкӀэ къэти Бэрэтэрэ Хъамидэ афэусагъ, ишлӀшӀ къарилӀолагъ, идунэееплгыкӀэ къырилӀотыкӀыгъ. Шуагъэу поэтым фэплъэгъун фаер охътищыр зэкӀэрымычэу, блэкыгъэр гъашӀэм ылъачӀэу, джырэ лъэхъаныр ащ идэпкъэу, къэкӀоцтыр ышъхъэу къызэригъэлъагъорэр ары. Сьд фэдэ лъэхъаным къытегушылагъэми, Бэрэтарым илиричeskэ герой джырэ тищылакӀэ лъэмыдж къыфызэпыридзыгъ.

Блэкыгъэмрэ джырэ лъэхъанымрэ яфилософии, ягупшысэ поэмэмэ идейнэ лъапсэу яӀ. **«Чылэм итхыд»** зыфилорэ поэмэр усаклор къызщыхъугъэ чылэу лэрышӀыхым ычӀэ хъугъэм фэгъэхьыгъ. Ащ исюжет зы хъугъэ-шлагъэу зэкӀэлъыкӀоу гъэпсыгъэп – гукъэкӀыжъэу, зыгорэм къылотэжыгъэу, къэутушшысыгъэу, ахэр зэкӀэ художественнэу зэгъэкӀугъэу авторым къетхы. Сюжетыр зэзыпхырэр, композиционнэ зыкӀыныгъэ поэмэм къыхэзылгъхэрэр лиричeskэ героир, еж авторыр ары. Къызтегушылэрэ юфыгъор зэрэзехишӀлэрэ шӀыкӀэм мы образыр къегъэнафэ.

*Къээзныкъуай,
Оры сэ гъашӀэр зыщызгъотыгъэр.
Тыгъэм ифабэ скӀышгъо зэхиишӀэу
ШушӀэ насытым лъагъор сфыхыщэу
Оры гушлуагъом сыфэзыпӀугъэр.*

(«Чылэм итхыд»)

Бэрэтэрэ Хъамидэ къызщыхъугъэр адыгэ чылэу Къээзныкъуай. Чылэр цыкӀугъэми гъогу кӀыхъэ къыкӀугъ. Ащ къытегушылэ «Чылэм итхыд» зыфилорэ тхылбыр. Адыгэмэ яхэбзагъ ячылэхэр псы лушгъом щагъэпсыхэу. Ащ фэдагъ Къээзныкъуай, ау джы псы чӀэгъ хъугъэ чылэр поэтым игушылэгъу. Лиричeskэ героир чылэм дэгущыӀэзэ поэмэр усаклор еублэ:

*Псыор сьджысфхэр,
Шгъо шьуджэзгукӀэ*

*Сигушо закшоу непэ сыщысэл...
Сэ сигушысэр уипсычлэ илэ,
Шульэгэу мыктуасэу сыбгээ зэрилэ...*

Усаклөм гукъэкльжъхэм зареты, исабыигъом чылэм щылэклэ
тхъагшоу кыщицгъэшлагъэр кьелуатэ:

*Тхъапшрэ хэгъуашъхэм сэ тлыргшо бэщым
Бжъыбжъэу итыркшо слъакшо цырищи,
Тхъапшрэ а шшофым игъэтхэ уцым
Щэмэджы жъыур сэ щыклэсыдзи,
Тхъапшрэ а губгъом пчэдыжъ нэфылгым
Слъапшгэ осэпсым кыщеггэшшокли,
Тхъапшрэ шульэгшоу сэ сыбгээ илгым
Гуфэбэ Iаплыр рысеггэщэкли!*

Поэтым игушысэ чылэм фегъазэ. Пэублэм мурадэу илэр
кыщешо: ичылэ псы члэгъ хъугъэми, ащ ихъишгэ гъэшлэгъон
кышотэщт:

*Сэшлэ,
Бэгъашлэх сичылэ цыфхэр,
Арышь, сичылэ ыцлэ цылэщт,
Чылэм итхыдэу
Слгы щыщ сатырхэр
Сэ жъогшо машоу фыхээггэнэщт!*

Пычыгшоу «**Сичыл**» зыфиорэм чылэм идунай поэтым
кыщешо. Анахъэу шу ылгэгъуцтыгъэ чыпшэмэ къатегушылэ.
Чыггэу Пушкиным фагъадэу, ащ ыцлэклэ заджэцтыгъэхэр ыгу
къэкльжы. Лшыжъэу Исхъакъ игугъу кьешы: «пстэуми агъашшоу,
хыем игъусэу, мысэр ымыдэу...» Апэу колхозым ипэцагъ, Совет
Хабзэм игъэпсэкуагъ, чылэм итарихъ щыщ. Ар зэклэ усаклөм
шолъап, сыда плөмэ исабыигшо епхыгъ.

*Ау сьдэу пшына, уахътэр кызыссым,
Ащ сысабийзэ сыксыбгынагъ,
Къырышлэжынынэу кьэнэтлэхэсым
Ежъ итамыггэ сэ тесыдзагъ...*

Къээныкгуае поэтым шульэгшоу фырилер гучлэм нэсэу
шгъорышыггэ хэмылгэу щыт. «Къуаджэм ихъишгэ-цыфым
игъаш», – ело Бэрэтарым. Чылэдэсхэр кощыжынын фае хъугъэми,

ац насып илэнэу поэтыр фэлъало, гугъэ ил. «**Дунэе гъогухэр**» зыфилорэ пычыгъом дунэе гъогухэр зэрэзэфэшъхьафхэр, зэрэзэмышъогъухэр усаком къыщело. Нэбгырэ пэгчъ ежъ зыфэе гъогур къыхехы. Ау сьдэуцтэу къэшшэцта анахъ тэрэзыр?

*Дунэе гъогухэр бэу зэбгырэкъых,
Ауми, сикласэр,
Шулъэгъу пэгъокъэу сызыщылукъэуцтыр
Хэрэмыкълуак!*

Зыгу къабзэу, зыгу хыер гъоогогу къыфэхъунклэ лирическэ героир елъэу. Цыфыр изакъоу гъоогум тетынэу щытэп. Уизакъоу узщыгугъужьклэ пклэ илэп. «Къош блыпкъ ищыклагъ». Поэтыр ыгуклэ къабзэу ыкли хыеу хэти ылэ фещэи. «**Шулъэгъу нэфылъ**» зыфилорэ пычыгъом лирическэ героим иапэрэ шулъэгъу ишгэф дахэ къыщырелотыкы. Пшъашгъэу шу ылъэгъуцтыгъэм инасып хэмылъэу къычлэкъы:

*Силагъэп уиунэ сапэу псэлъыхъо о къыпфихъаныр,
Шу умылъэгъурэм силагъэп шъуиунэ о удикъыныр.*

Ау щытми, лирическэ героим ишшулъэгъу шлоклодыгъэу ылытэрэп, сыда плэмэ:

*Сэ сцызгъупшагъэп шулъэгъу нэфылъыр.
Апэу шулъэгъур, шулъэгъу нэфылъыр фэзгэшлагъэр,
Ац идэхагъэ гэшлэрэ жъуагъоу бгэм къызышлагъэр,
Сичылэ гупсэр...*

«**Нартхэм яудж**» зыфилорэ пычыгъом тхыдэр лъапсэу усаком фишлыгъ. Гъуклэ нартитлум яудж къашъо риутыгъэ лъэгур хы лъэгу хъугъэу къыщелуатэ. Тхыдэ къэбарыр «**Хъумэджый**» зыфилорэ пычыгъом поэтым щегъэфедэ. Ац къызэриорэмклэ, Хъумэджые дэсыгъэхэр щыкыгъэхэу, гуклэгъуи цыфыгъи ямылэжъэу, хъаклэ пэгъокли амышлэжъэу хъугъагъэх. Нью лъэлуакло чылэм къызыдахъэм лэпылэгъу зыпари фэхъугъэп. Бзылъфыгъэр бгэзэ дагъэкъыжъыгъагъ.

*А чылэм дэсхэр ашъо икыгъэу,
Хъаклэр паутэу,
Цубжэр тырачэу,
Рамыгъэблагъэу хъаклэр,
Хъалыгъу хъакушэр члым хаулъагоу,*

*Цулъхы рамытэу дахьэрэм лъаюу,
Гъогум цагъачъэу къое ихыгъэр,
Сшлэрэп шшгынкъэ, ау зэхэсхыгъэ
Ижърэ къуаджэм джарэу цыфыгы,
Джарэу нэхашы дэмылтыжыгъэу,
Чыр къэгурыми, фэмыщэчыжъэу,
Ыбгъэ зэгози, зи хэмыкыжъэу
Зэ чылэ псэур рилъэсэхыгъ,
Псыор губжыгъэр чым кыдихыгъ...*

Гъэсэпэ щысэу усаком ештэ мы тхыдэр, ау ащ фэгъэхыгъэп ежъ чылэм икъэбарэу кыфутатэрэр. НэпэмыкI щылакI поэтыр кызытегушчытэрэр. Зэо илгъэс кыинхэр ыгу къэкыжых. Гъэблэ лъэхъаныр лирическэ героим ыгу кыдэоежы. Аштрамыр ашхызэ гъаблэм зыцаухъумэу зыщэт лъэхъаныр кыфутатэ. Ау джы аштрамыри чылэри псычIэ хъугъэх.

«Чылэм ихышъ» зыфилорэ пычыгъор чылэм итарихъ, ар кызытекыгъэм фэгъэхыгъ. АпэрэмкIэ, Къэзэнэ хъаджэм кытекыгъэу къэбар кызыэралорэм усаком тыщегъэгъуазэ. Ау а еплтыкIэм ежым дыригъаштэрэп. Чылэм ылгъапсэ Къэбэртае щыфэу елгытэ. Лышлоу Джэбагъ кытекыгъ:

*Къэзанэм ыкъор цIэу фаусыгъэу.
ЛыщIэу сабийзэ джар кытенагъ.*

Лушэу, губзыгъэу зэрэщытым пае, ныбжыкIэ нахъ мышIэми очыл ашыгъ. Зэгъунэгъуиплым бжъэхэр зэдаIыгъынэу еуцуалIэхи зы пчэн зэдагъэшхэнэу тыраубытагъ, лъэкъо зырызэу зэфагошчыгъ. Пчэныр Iэлти зы лъакъор зэпикыгъ. Мэшо тхъуабзэм хэлъади, машлор зэрилгъаси, бжъалори гъэхъунэри ыгъэстыгъэх. Зилажър лъэкъо зэпикыгъэр зиер арэу алгытагъ ыкIи ар агъэпщынагъ. Къэбарыр Джэбагъ зешIэм, ыдэжъ лыхэр кыыригъэблагъэхи яупчыгъ, пчэным машлор зэрихъэ зэхъум лъэкъо псэухэр ара, хъауми зэпикыгъэр ара кызыэричыыхъагъэр? Лышмэ къагурыфугъ ащкIэ кылонэу зыфаер.

*Джауштыу Джэбагъэ лы Iуш цIэрылоу
Адыгэ чыгум тыди цыхъугъ...*

Пщымэ бэрэ кызыкъуащэ ашлоигъоу Джэбагъэ ыуж итыгъэх, ау афэгъэдэлуагъэп. Джэбагъэ илушыгъэ поэтым

кыыхигъэщыным пае, IорыIуатэм имотивхэр егъэфедэх. Kлалэм
ыныбжь зыфэдэр кыызэрэбгъэнэфэщтыр мырэуцтэу къетхы:

*Kлалэр къэхъугъы, гъипшымы ихъагъ,
Хъакъыр къеIуаллэшъ, сьдым ар фэд?
– ПхъэшъхъэкIэ бзыоу ар дэхэдэд.
– ПшыкIутфы хъумэ?
– Гъэтхэпэ пчэн,
Джэгулэ цIыкIоу, гушIор зишэн.
– ТокIитIу хъумэ?
– Къушъхъэ аслъан.
– ТокIищы хъумэ?
– ГукIэ къэплъан.
– ТокIиплIы хъумэ?
– Блыным ар дэс,
Хэт ипсэукIи шIомыгонэс.
– ШIэ хъумэ адэ?
– Угу кыисэбгъэщт,
О шъэ ухъугъэшъ, сфрыомыIоцт...
– Ау цытми къаIо!
– Ар кIэнкIэ шъугъэу
Набгъом ралъхъагъэм фэд,
Мэубатэ...
Къеплты олыер,
ШIхъакIуи щыхъугъэп,
Олий IэнатIэр кыифегъэкIуатэ.*

Усэм икIэух Бэрэтэрэ Хъамидэ игушыIэхэр зэфехысыжьых:

*Джауцтэу, къаIожьы, лэшIэгъу чыжъэм
Тлэпкъ кыыздикыгъэр тэ Къэбэртэй,
Джауц щыублагъэу тигупсэ чылэм
ЦIыфхэм раIуагъэр Къээзныкыуай!*

«**ХыкIыб къуадж**» зыфиIорэ пычыгъом адыгэмэ ятарихъ
поэтым зыфегъазэ, тилгъэпкъэгъубэу IэкIыб къэралхэм ащыпсэу
хъугъэхэм къатегушыIэ. Тыркуе чылэм Къээзныкыуае цIэр иIэу
чылэ къегъоты, егъэшIагъо, ежъ ичылэ регъапшэ. Къээзэнэ
хъаджэу, чылэр кыызтекIыгъэу ежъ ылыгътэрэр зэрамышIэрэр
хегъэунафыкIы:

*Ау гэшилэгъоныр, Къэээнэ хъаджэр
Ори къэшлэжэрэн, Къэээныкъуай,
Ауми лэжъаклом о урикъуаджэн,
О зылэ уилгыр зы лы, зы бай.
Ащи къыкленхэ ышгъхэ сарыкъыр,
Шцыгы зэрыблыр ащи къегъаз,
Пклантлэ къемыхзэ, илэш рызыкъыр,
Тыркуе хъаджэр итхэ фэраз.
Хымэ хэгъэгум о узекыжъым
Тхам къыуитыгъэр зы къушгъхэ лъал,
А илгэсишгъэу узытхэкыгъэм
Сыдэу тпэчыжъэ о ушшыгъан!*

Тыдэ шцылэхэми ткъошхэр зэрэщымыгъушпэрэм игушшысэ
мы пычыгъом поэтым хелгъхэ:

*Тыркуе чыжъэм икъушгъхэ къогъухэм
Адыгэ къуаджэу маклэн акъосыр,
Тэ тклэрачыгъэх ахэр лэшлэгъухэм,
Ау тшыгъушшагъэн – тэры акшошыр!*

«Лъэпкъым ылъапс» зыфилорэ усэм Бэрэтэрэ Хьамидэ
Мафэкъо Урысбий игъашлэ къырыклуагъэр Къэээныкъуае
зэрэпхыгъэ шыклер къыщелуатэ. Дыжъыпщым ишыу куп
Мафэкъом чэщтеор къызырашылэм оркъмэ Урысбий ишгъау
Едыджыр атыгъуи гъэрыплэм хы лушгъом ащэгъагъ. Ащ лыхъун
иморадэу Урысбий ибын Къэээныкъуае къыщэжыгъагъэу усэм
къею.

*Плъэпкъыи тилчэ пфызэлутхыгъэу,
О узиджагъор тэри тилый!
Мафэкъом джауцтэу ибыны-клалэ
Къэээныкъуае къырищэллагъ.*

Ежъ Мафэкъор «Стамбол-къалэ» икклалэ лыхъоу
клуагъэ. Лыкоу иклыгъэр лыжъы хьугъэу, ау клалэр игъусэу
къыгъэээжыгъ. Ау къэгужуагъ, Къутасэ идунай ыхъожыгъ:

*Ылгэгъужыгъэн ыкшо Къутасэ,
Ылгэгъужыгъэн Урысыбий:
Джауцтэу гухэлэу цыфыр мэклуасэ,
Гу зэтэчыгъэр гъашлэм илый.*

Ащ Урысыбыи бэ лыигъэшлэжыгыгъэп. Гъыбзэ гухэкыри фаусыжыгыгъ. Джауштэу Мафэжыо лъэпкыри Къэзэныкыуае дэс хъугъэ:

*Мафэжыо лъэпкыри кызылхъагъэм
Хэхэс унагъоу щамылъытагъ,
Къэзэныкыуае щышлэ унагъо,
Урысыбыи ыкыо къэнагъ.
Мафэжыо лъэпкырым джауштэу тикыуаджэ,
Шакыоу сызщыщым,
Лъапсэ щидзыгъ...
Хъау,
изэкыуагъэп Къэзэна хъаджэм,
Мафэжыо лъэпкыи чылэм дэсыгъ!*

Хабзэр зэхъокыи, хъаджэмэ ятетыгъорэ язэшлэкырэ зэралэклэкрэм **«Хъаджэм идунай»** зыфилорэ пычыгъом поэтым кыщелэ.

«Шуцлэ цыкы ищазмиты» зышхъэ пычыгъом хъаджэмэ язеклэ-шыклэхэр зыфэдагъэхэр Бэрэтэрэ Хъамидэ кыщилотагъ. Мэщытым нэмаз зышлынэу клорэ пстэуми яцуакъэхэр зыщэхэу хэбзагъэ, зыщызымыхыщтыгъэр ефэндыр ары. Зэпэжыужыэу ищазмэхэр щыгъэу зельэгъум, гъунэгъулэу Шуцлэ аурэуштэу зыкызеклорэмклэ еупчыгъ. Хъаджэм иджэуапыгъэр:

*– А щазымитыри плъэшхытиты стхъагъэ, о шхъаубатэр,
Нахъ къэбзалэу, оркыэ гъунджэкоу къязгъэлъэкыгъ...*

Шуцлэ цыкылым имэл зытлэу бэдзэрым щыци, щазмэ кыщэфыгъ, щазмэ тхъалум гъунджэ зырыз кыхаригъэуцуагъ. Нэмаз шыгъом зэпэжыужыэу щыгъэхэу, зыщымыхэу мэщытым члэхъагъ. Ефэндым фэщэчыгъэп, нэмазыр зэпигъэуи кыжэжыгыгъ, Шуцлэ кыуапсэлтыгъ:

*– О ушщазмэ зяогъэлъэкыым, сэ сыкыщыгъ,
Щазмэ шлуцлэр, ори олгэгъу, пкыкыкыэ сишгэгъу!
Гукыэ сыкыабзэш, гъунджэ хэмылми, сэ сыплгэгъушт!
Сэ сищазмэ гъунджэ хэслхъагъэш, уинэпэлгэгъу,
Слэшхъэ сеплыжымэ, стхъагъэш оу фэдэу,
урысшлэжышт...*

«Сятэжъ иныбжыкIэгъу» зыфилорэм «Дикэ дивизиеу» зэхашцэгъагъэм Къээзныкыуае чылэм дэхэр хэцагъэ зэрэхъугъэм, Къылыщ-Джэрые япащэу, Къээзэнэ хъаджэм икIалэ ахэтэу, ежъ хъаджэми адыригъаштэу, большевикмэ апэуцужьынэу чылэдэхэм кызыэрджэщтыгъэр усаком кыщелуатэ. Мыхъугъэ-шагъэр авторым ятэшэу Исхъакъ инэрыльэгъугъ. **«Революцием иджэмакъ»** зыфилорэ усэм революцием зэхъокIыныгъэу щылакIэм фишыгъэм, фитыныгъэу адыгэмэ къафихыгъэхэм ящытхъу поэтым кыщело. Зэманьжыр революцием зэрихъокIыгъ, чылэм ищылакIи цыфмэ ядунэееплтыкIи пэмыкI хъугъэ. Ащ фэгъэхьыгъэх усэхэу **«Адыгэ чыгхэр»**, **«Хъаджэм ичэрэзыль»**, **«Чыгум иорэд»**.

Мамыр щылэкIэ дахэу цыфмэ агъотыгъэр, заом имашло кызыэрэзэкIэнагъэр усэу **«Нысэщэ джэгум ыуж»** зыфилорэм поэтым кыщело. Зэо илгъэс кьинхэр, ятэшэу Махьмудэ зэрэхэклодагъэри, Хъусенэ лыгъэу зэрихъагъэри **«Заом ильэуж»** зыфилорэ пычыгъор фэгъэхьыгъ.

«ЗанкIэ тилгъагъо» зыфилорэ усэм Бэрэтэрэ Хьамидэ щыIэныгъэм еплтыкIэу фырилэр кыщело. Цыфхэр зэфэшхъафых: зымэ лыгъэ зэрахъээ, яхэку къаухъумээ апсэ атыгъ, адрэмэ-загъбылыгъ, ашгъхэ закъо къаухъумагъ. Бэмэ ешъоныр анапэ хъугъэ, щыIы зыусыхэри макIэп... ЗэкIэми якъэрар зэрэзэфэмьдэр Бэрэтэрэ Хьамидэ хегъэунэфыкIы. Усаком ильэлур:

*О, синыбджэгъу, непэрэ мафэм
Ащ фэдэ цыфыр терэмыгъус,
Унэшьо пстэуми анахы зафэу
ТищыIэныгъэ ар егъэмыс!..*

*.....
Тянэу хэгъэгум тэ тыфэишьыкъэишь,
Тэ тишIулгъэгъукIэ ар кытфэраз,
Зэкъошыныгъэр тэ цытыблыкъыишь,
ЗанкIэ тилгъагъо, хъярым рэгъуаз!*

Усэхэу **«Непэрэ нартхэр»**, **«ХыкIэм ильынтф»**, **«Пшызэ къешIугъ»**, **«Псыр кыдэугъ»**, **«Дунаим ыцIэр чыгу»** зыфиохэрэр Бэрэтэрэ Хьамидэ уахъгъэу зитхыгъэм диштэу гъэпсыгъэх. IэрышI хым ишIуагъэ кыыхигъэщыным пыль, ау усаком исатырхэм чэфынчъагъэр къахэлукIы. Ипсыхъо гупсэу Псэкъупсэ ыгу къэкIы хъумэ, ичылэ ыгу зэрэфэузырэр кыыхэщы:

*Чыгыхэр хьадэу телгых псынэпкыым,
Псэжьупсэ Іушьо машор кІэнагъ,
Псым шигъашыгу,
псы нэку шыпкыэм
Тыгъэм итхъуабзэ шгъарыцуагъ.
Чыгыхэм къачІэпшэу,
жъаум чІэклошгъэу,
ПкІашгъэр зыльэсэу сипсыхъо шгъаб,
Уахътэм о непэ сьдыр кыцуешіи,
Узыхэфагъэр о сьд хъазаб?*

Сьд фэдизэу хабзэм, партием ІэрышІ хыр шыгъэн зэрэфаем дыригъаштэу усэм Бэрэтарым кыщеломи, усэкло иным ыгу илгыр ыушьэфышгурэп:

*Цыфым псы ханІэу хыкІэр ышыгъ –
Хыпсым ыуасэу чыгуи фитыгъ!*

Хыуасэу атыгъэ чыгумэ усаклом ичылэу Къээзныкыуаи ахэфагъ.

ЗэрэтльэгъурэмкІэ, «Чылэм итхыд» зыфиІорэ тхылгым кыдэхъэгъэ усэ 25-рэр усаклом ичылэу Къээзныкыуае ипщыналгъэу щыт нахъ мышІэми, адыгэ чылэ пстэуми ящыІакІэ кыраІотыкІыгъ.

Поэмэу «**Сшыпхъу тэмабгъу**». Хэгъэгу зеошхоу щыІагъэм адыгэ цыфыбэмэ лыгъэ щызэрахъагъ. Ахэмэ зэу ащыщыгъ адыгэ пшъашгъэу, летчицэу Бэгужыекъо Лелэ. Бэрэтэрэ Хьамидэ поэмэу «Сшыпхъу тэмабгъу» ац фигъэхыгъ. Поэмэм хьугъэ-шІэгъэ шыпкыэр ыльапс, поэмэр пычыгъуих мэхъу.

Апэрэ пычыгъом Лелэ иныбжыкІэ дэхэгъу усаклом кыщегъэлъагъо: «Гум игъэтхагъэ нитІум къакІэщэу, нэфыльэ машор инэутхагъ...». Ау заор кьежъэ ыкІи «хъульфыгъэ папкІэу, заор кызежъэм, лыхъужы гьогум Лелэ техъагъ».

ЯІонэрэ пычыгъом Лелэ лыгъэ хэлъэу зэрэзаорэр, пым исамолет кызэрэраутэхырэр, ацкІэ игъусэ пилотыр кызэрэфэразэрэр кыраІотыкІы.

Ящэнэрэ пычыгъом усаклом кыщело: «НасыпышІуитІум яэкипаж!» Лелэ зэрысым джар кыфаусы. НасыпышІуитІур огум щыпхъаш. Урыс пилотымрэ Лелэрэ яшІулъэгъу кытегущыІэ.

Яплэнэрэ пычыгъор хы Шуцлэ кылым зэошхоу цыклорэм кытегуцылэ. Лелэрэ иклэсэ клалэмрэ ясамолети ахэмэ ахэт. Ахэр псеэмыблэжыых. Непэ яджэгу. Чым кыагъээжымэ джэгу ашынуу цыт. Ау...

*Джэгуу ычыллэ
Ныбджэгыу кылым
Кылымэфэ осэу
Шыгыгъор кыафэсы...
Ашыпхыу класи,
Акшошы клали
Кыагъээжыгыгэп.
Кыагъээжыгыгэп...*

Арэуцтэу ятфэнэрэ пычыгъор кырегъажэ. Хэклодагъэх ашлошызэ псеоу кыгчэккыых. Хы Шуцлэм зыхэфэхэм Лелэ «ежы ышгъхэ изакъоп, класэм игъашлэ фэгумэккыгы: кыуачлэр еухккк, адыгэ пшыашгэм класэр кышцинуу кыемысыжыгыг...».

Яхэнэрэ пычыгъор оптимистичнуу кыеублэ: «Насыпшылуитлүм яэкипаж джыри клэрыклэу огум цышхыаш. Зы самолетым тлүри зэдис, лып ипилотэу, шызуыр радист».

Поэмэр егъэшлэрэ цытхыурэ шгъхэклафэрэ мамыр цылаклэр кытэзытыгэмэ кыафилозэ поэтым еухы:

*Насыпшылуагъэр кыаухыумагъ,
Шульэгыуныгъэр кыаухыумагъ,
Чыгум игъатхэ ренэу тлэгыунэу,
Цыфым игъашлэ кыаухыумагъ...
Пыймэ насыпыр тшыуамытыгыуным
Ищылэныгъэ шыпхыу хилхыагъ.*

(«Сшыпхыу тэмабгыу»)

Поэмэу **«Къоджэбэрдкыо Мыхыамэт»**. Адыгэ жэрыуабзэм сыдыгыуи клочлэ лъэш хэлъ. Жэрыокклэ лъэпкыым итарихъ, илорыуатэ, лыххужымэ ацлэхэр лэшлэгыу пчъагъэхэм кыапхырици непэ кыднигысыжыгыг. Ац фэд зэлыашлэрэ лыххужыэу Къоджэбэрдкыо Мыхыамэт икыэбар. Ар я 19-рэ лэшлэгыуу цылагъ. Пцы-оркымэ япыеу, шыхыафитыныгъэм ибэнаклоу, пачыхыэм идзэмэ кыызэклэмыклоу язаозэ, лыгъабэ зэрихыагъ, анахъ цлэрылоу адыгэмэ ахэтымэ ащыцы хыугъэу лорыуатэм кыднигысыжыгыг. Жыбубгыу дэж кытырацагъэ улагъэр аджалы фэхыугъ.

Тхыдэм кызыэриорэмкIэ, Къоджэбэрдыкыо Мыхьамэт пшъэшъэ дахэу, пшъашъэмэ ялыем епсэлъыхъуагъ, кыдэклонэу елъэлугъ. Ау пшъашъэм заор кло пэтзэ дэклоныр кыыригъэклугъэпти, унашъо кышылыгъ: уасэу фатыщтыр атэу хабзэр арэп, пным итопэу заор клозэ къатырахыгъэр ары нахъ. Мыхьамэт ащ къеуцоллагъ, ицъыфхэр игъусэхэу пачыыхъэм идзэмэ язэуагъэх ыкли топ азатыр къатырахыгъ. Ау уIэгъэ хылыгъэ Къоджэбэрдыкыо Мыхьамэт кыытырацагъ. Щэхэр Iазэмэ лыхъужъым кызыыхахым нахъ псынклIэ къэхъугъэти, джэгуаклохэр гушлохи ордэ чэф фаусыгъ. Ау Мыхьамэт хъужыгъэп, ыпсэ хэкIыгъ. Джэгуакломэ лыхъужъ гыбзэр фаусыгъ¹.

Лыхъужъым иобраз Бэрэтэрэ Хьамидэ егъэфедэшъ, лыхъужъ поэмэ етхы. Поэмэр пычыгъуий мэхъу. Апэрэм – Къоджэбэрдыкыо Мыхьамэт нэлуасэ тыщыфешы. Орэдыжъым исатырхэмкIэ кыырегъажъэ. УIэгъэ хылыгъэ зытелъ лыхъужъыр Попсапэ къекIыжышъ Жыубгъу къэсы, ау «мыдкIэ кыыздэкложыгъэм ежъ ыпэу лыгъэр къэсыгъ...»

ЯтIонэрэм – Жыубгъу тIуакIэ заоу щызеклорэр кыщелуатэ. Жыубгъу чылэм къеблэгъэжыгъэ Мыхьамэтыр:

*...пшъор умышъожъэу,
Укъэзылъэгъурэм укъымышIэжъэу
Жыубгъу чылэм укъыфэсыжъы,
ГугъэлIэ закъоу укъегъотыжъы,
Уапигъодзынэу непэ ыпыйхэм...
О укъашIэжъы гъырэ сабийхэм,
О укъашIэжъы куорэ шъузхэм,
Лыжъ егъэзыгъэу нэмыз-Iумызхэм.
О укъешIэжъы узыщыщы чылэм,
Ичъыг къутамэ пэгчъ къыпфищэизэ,
Гъызэ къушъхъэпсым зыкъыцудзылIэ,
Нэпсэу мыжъожъэхэм защышъхъэйзэ.*

Жыубгъу чылэм дэсэу Iашэр зыIыгъышъуцтыр зэклIэ Попсапэ щэзао. «Къухъэмэ къарыкIыгъэмэ» мэшIо лыгъаер Жыубгъу кыырадзыгъ. Чылэр гугъэжъогъу хэфагъ. Чылэр Къоджэбэрдыкыо Мыхьамэт зыщыгугъырэр, ау ащ уIэгъэ хылыгъэ телъ. Ащ лыхъужъыр кыыгъэуцурэп.

¹ Таурыхъыр КБИИФЭ иархив хэлъ, ф. 122, оп. 1, ед. хр. 139. Н. 40–54.

*...нартыгу цылагээр
А мафэм, о лыр, кыпхафэ,
Нэмыкхэр о уцулагээ
Фэмыдэм шыллэм дегъафэх.*

Яцэнэрэ пычыгъом Къоджэбэрдыкьо Мыхъамэт кIапщэу фашыгъэр поэтым кыщегъэлыагъо. Хабзэм тетэу, гъучI уатэр сынджышхом тырагъаозэ, «лыгъэм имарджы макъэу сьмаджэм кыгурагъало». Ныбджэгъухэр цэлдао ешIэх, ялыгъэрэ кьулайныгъэрэ аушэты.

УIэгъэ хьылгъэ зытелъ Мыхъамэтым нэфапIэми лыузыми кыпэшлуигъэшпыми ыльэгъурэр я 4-рэ пычыгъом кыщелуатэ. Хым жэхэтэу цIыфыр дэгущыIэ. ЦIыфым икъамэу ихыгъэр хым елгэгъу ыкIи зыкIыфырихыгъэмкIэ кьеупчIы. ЦIыфым иджэуашыр: «Хыем итамэ сикъамэ сэ тесцэещтгэп!». Ау хыр кьеуцуалIэрэп. Заор ублагъэ зыхъукIэ, ар гъэуцужыгъуай, хыемрэ мысэмрэ зехифыжырэп. ЦIыфым кьушгъхъэм IэпыIэгъу ищыкIагъэу зелгэгъум делагъ. Кьушгъхъэхэмрэ хымрэ ядао цIыфыр хагъэдаIо. Кьушгъхъэмрэ хымрэ яобразхэр поэтым егъэфедэх, адыгэм идунай щыщхэу, ягъашIэ епхыгъэу зэрэщытхэр кыхегъэщы. Ахэр цIыфэу зикъамэ кьизыхыгъэм кьегыих, заом тхъамыкIагъо пэмыкI адыгэ лъэпкъым кьызэрэфимыхырэ тарихтым зыфагъазэээ цысэхэмкIэ кьаушыхъаты. Гъэрэу сабыеу, бзылгъыгъэу хым рацыгъэхэм анэпсыхэм ар аушыутъ.

Хышхомрэ кьушгъхъэмрэ ядао Къоджэбэрдыкьо лыхъужыэу, уIэгъэ хьылгъэ зытелъэу, кIапщэ зыфашырэ хагъэдаIо. Убыхы лъэпкъым рыкIуагъэр кьушгъхъэм кьелуатэ. Кавказ заом лъэпкъыр зэрекIодылIагъэр, убых хъаджэм, быслъымэн дыныр IэубытыпIэ ышIызэ, хымэ хэгъэгу цIыфхэр икIыжынэу кьызэряджагъэр.

Топсанэ пачыхъэм къэлэ пытапIэу ышIыгъэр «ЧIым хихъаджэныр» имурадэу убых хъаджэр пылъ. АцкIэ тырку ефэндыр иIэпыIэгъу. Ары заом иублапIэу фэхъутгъэр:

*Къэтхытхых тикъушгъхъэ шыгъухэр,
Нэмыз-Iумызэу гъэлагъэх.
Сыд пae лэжъэкIо Iашгъхъэм
Къырехи сэшхор исанIэ,
Сыд пae цIыфы тэмашгъхъэм
КIэуцуи шхончым шлэбыр?*

Зао лыы гъачъэр тхьамыклагъу, ар цыф кызырыклом ищыклагъап. Къоджэбэрдькыо Мыхьамэт икъэбар Юрыуатэу кыешкыгъэхэр поэтым егъэфедэ ыкӀи ипоэмэ хегъэуцох. ГущыӀэм пае, Къоджэбэрдхэм я Мыхьамэт джынэ шгуз илагъэ фэдэу итхыдэ хэлъ. КъызэраӀотэжьырэмкӀэ, уӀэгъэ хьылъэ тельэу зыщэлтым, кӀэшцэ джэгу кыфашӀэу, иджынэ благъэхэр кыфӀагъагъэх.

Бэрэтэрэ Хьамидэ джынэ бынэу кӀапщэм къэкӀуагъэхэр кӀочӀэ дӀихэм ясаугъэтхэу кыегъэлыагъох.

«КӀапщэм къэкӀогъэ джынэхэм дышъэ чысэхэр дӀапкыым хӀӀугъэ пкъэужьыем кыпальэнэу зырагъажьэм «шъуфасакъ, шъуяплъыкӀон!» щысхэм Мыхьамэты къарилӀогъагъ аӀо. Ау фӀэщыӀагъап ефэнд-хьаджэм. Шы жӀапкыитӀоу ыблыпкххэм апылыагъэхэр пчӀэгум кытридзехи, зимышӀэжьэу дышъэ чысэмэ алыбэнагъ....Дышъэ чысэм лыбэнэгъэ ефэнд-хьаджэм ыӀэгу, ынитӀу кыщыпсэу, хьадӀпчэмыӀу джадэ исыгъ...»

Къоджэбэрдькыо Мыхьамэт былыми, дышъи лыбэнагъап, «хъункӀэшы зао Ӏухьагъап», шъхьафитыныгъэм ыпсэ фитыгъ:

*Джары о плъӀпкыы зыкӀиуыгъэр
Уисаугъэтэу гъыбзэ орӀд!*

Тарихъ-лхьхужъ поэмэу «**Къушъхьэм ишӀульӀэгъу**» зыфилорэм Бэрэтэрэ Хьамидэ лирическэ мӀкъамэр хилъхьагъ. Хъугъэ-шӀагъэр лирическэ героим къеӀуатэ. Ар къушъхьэм игущыӀэгъу. Ошъутенэ къушъхьэ шӀульӀэгъу тхыдэм тыхегъэдаӀо. Поэтыр къушъхьэм елъӀу:

*Ошъутенэ къушъхьэр,
Узшыхьатыр
Поэтым ыгу шомыушъэф,
Джэнджэшы тӀӀаӀоу щымырэхьатыр
Шъыпкыэ нӀбзыйкӀэ кысфӀэгъэнаф!*

Къушъхьэм ипоэтическэ сурӀт усаӀом кыеты. Къушъхьэр цыфым фӀэд. Ащ псэ хэлъ, гу иӀ. ЗӀдӀэгущыӀэ шъуашӀэм авторым поэмэр релъхьэ. Къушъхьэр поэтым игущыӀагъу. Ошъутенэ къушъхьэр зӀгорэм цыфыгъ, батыр лхьхужьыгъ ФыщтӀэ, нарт блыпкыышӀоу щытыгъ Лагъуи, ЛъӀпшъ ищылыч ащ гоу аӀоцӀылыгъэр. ЯтӀонэрэ пычыгъом адыгэ лъӀапкыым ижърэм, хы ШӀуцӀэ Ӏушъом зыӀос лъӀхьаным, щыӀаӀӀу яӀагъэм

кыыщытегушылэ. Зао кьарашылэу, сабыхэр гьэрэу хым зэпыращыхэу, абэсэ фьыжккэ пшгашгэхэр ащэхэу, чылэхэр агьэстхэу адыгэ лъэккыр кьин зэрэхэтыгьэр авторым ящэнэрэ пычыгьом кыщелуатэ. Iашэ зыгыгын зылгэккыщтыр зэккэ пным пэуцужыщтыгь.

*Орба ньбджэгьоу тилэр, хы Шшуц?
Уисыджы нэжгьэхэм зыкьаупкыц,
Тичыгу ттезыхьэрэм урилгэмыдж,
Хы кыбым кьекышь, тыбгэ кьепыдж.
Ошгэ-дэмышлэу шыблэр кьэуагь,
Пэуцужыгьгэм чьыр шлэшгьхагь.
Кьэнэгэ тэккым зыкьелэтыжь,
Хыбгьур кыбгыни, бьышьгьэм кьеккыжь.*

Лъэккыр заом щаухгьумэным пае, адыгэхэм хыбгьур кьабгынагь, «хыминыдэлгьфэу кьушгьхэм ыбгьэгьу» еккыжыгьгэх. Ау мамыр щылаккэр мыщи щыккыхьэп, пыир хьэшгьэфрытхьоу кьяккы. Зэлккэм, Iашэмрэ акьылымрэ гьусэ зэфашынышь, пый мэхьаджэу адыгэмэ гупсэфышлэ кьязымытырэм пэуцужыныхэу щырахгьухьэ. Ау хэтккк нафэ, Шэхэ тьуаккэ пыеу кьыдэккырэр бэккэ нахьыб. Арэу зыщытккэ зекккк купыщэу дээр агощы, нахьыжгьмэ Фыщтэ япащ, гурытхэм Ошгьутенэ афэггэзагь ыккк нахьыккэ купым Лагьо игьуаз. Чэзыу-чэзыоу утын пым рахыныр ямурад.

Яб-рэ пычыгьом заор зэрэккккэр усакккк кыщелуатэ. Фыщтэ зипэщэ нахьыжк купыр пыеу пчгьагьэккэ нахьыбэм пэуцужыкы, лэбланэу мэзаох, ау якьарыухэр зэфэдизэп.

*Фыщтэ батырыр, ыпсэ чьым рити,
Тинэрылгэгьоу кьушгьхэу щычгыгь.*

Гурытыдзэу, Ошгьутенэу, кьэбарыр кьэзылотэжырэр зипащэр, зэуапкэм Iухьагь. Ахэри псэемыблэжгьэу зэуагьгэх. Теккккыгьэр кьыкккккьагьгьэу зылыты, пасэу гушлоггэ пым Лагьо зипэщэ шыудзэр кьышэуцугь. Ялэблэнаггэ гьунэ имыгьэу ахэр зэуагьгэх. Пым хылаггьэм зыреты. Кьарыуккэ запыримыкьушгьуккэ хылаггьэм еусэ. Лагьо ауккынышь, дзэм пащэ имылэжгьмэ, кьарыунчгэ хьунхэккэ гуггьагьгэх. Лагьо улэггэ хыльгэр тецагьгьэу утыгум кьырахышь шу ыльгьгьурэ пшгашгьэу Накгэ дэж наггэсы.

Пчэдыжымнэфылгыр кызызэкичыкIэ «дзитIур дэпкытIоу
цызэпэтэджы», ау Лагъо къэгужьо, ац лъэшэу пыйр егъэгущо.
ОшIэ-дэмышIэу, шы фыжкым тесэу Лагъо къэлъагъо: «Джы
тидзэкIолIхэм агу зыкъелэты, Пый сатырхэр къэтIыгурыгух».
Пыйм текIуагъэх. Заор аухыгъ. Лагъо укIыгъэу къагъотыжыгъ.
Ац ихъадэ къалэтыгъ, тандж паIор кызышъхъащэцохъум,
шъхъац кIыхъэр ац кычIэтэкъугъ.

*Бзылъфыгъэ гуащэр
Лагъоу япашэм икъэцэныгъ,
Лагъо зэфэхым, шыудзэпащэу,
Гу лъамытагъэу, шыащэр тфэхъугъ.
Шульэгъуныгъэу кIэлэ лыхъужьым
Ац фыриIагъэм гу кыыритыгъ,
Лагъоу икIасэм фэхъоу лъышIэжы,
Чыгоу игуисэм ыпсэ ритыжы,
ДжаушIтэу шульэгъур ыгъэлъэпIагъ!..
Джащ фэдэ шапхъэ ренэу иIагъ
Тэ тишIульэгъу, джар зэхэшIыкI.*

* * *

Бэрэтэрэ Хъамидэ новатэрэу щыт. Ац жанрэу сонетыр
адыгэ поэзием кыыхигъэхъагъ. Сонет (итал. гуц, – ымакъэ Iун,
жъынчын) зыфаIорэр я XIII-рэ лIэшIэгъум Италием кыышежъэгъэ
усэ шыуашэу сатыр 14 хъурэр ары. Сборникэу «МэфакIэм»
Бэрэтарым исонетхэр кыыдегъахъэх. Ахэр «Шыырытныгъэм
исонет», «ГушIуагъом исонет», «ШушIагъэм исонет», «Дэхагъэм
исонет», «Зэфагъэм исонет», «Шульэгъум исонет».

*Оры сишIульэгъур, сихэгъэгу,
Оры сэ гукIэгъур зыфысиIэр,
Оры шIушIэ закъоу сызфыщыIэр
Оры зыфыхыгъэр сэ сыбгъэгу.
Ау а зэкIэр сэ сишIогъэ закъоп,
О гукIэгъоу пхэлъым иджэуап, –
Унышъ, лъфыгъэ пстэуми уафэсакъы,
Унышъ, лъфыгъэ пэпчыи о уилъапI.
Арышъ, кыызгурэIо, о гукIэгъоу
Пхэлъым лъыкIэхъагъэп сэ шIульэгъоу,*

*Инми, о пфэсишыгээр, сихээгээгу,
Ауми, синасынышг, джэнджэшыгээ
Зыгу кыхьан пцэрыхьэп о уилыфыгээ, –
Ныбжы сьдэхьштэп о уигьогу!*

Сонет тхылгэу «**Іахь мыгощ**» зыфилоу поэтым кыдиггэкІыггэм имэхьанэ шьхьяІэ а сатырхэм дэгъоу кыкІаггэтхы. Сонет зэфэшхьяфхэр, сонет Іэрамхэр, сонет зэхэтхэр дэтхэу тхыль кыдиггэкІыгг. Сонетхэр усэ кызырыкІохэу щытхэп, ащ шэпхэу уцуггэхэр иІэх, уфэмысакгэу шапхгэхэр зыпкьутэкІэ, произведениер зрэпсаоу уукгъон плгэкІышт. ГгэпсыкІгэу зыдиІыггым елытыгггэу сонетым драмэ ин кІоцІылын ылгэкІышт, ар нахьыбэмкІэ Бэрэтарым кызыфиггэфедэн ылгэкІыгг:

*Заггорэ, ошІа, сэри сэшэсы,
Шыбгым уисыныр насып яльй;
Гухэлг гьунапкгэм шІэхэу унэсы,
Нэпкгым изанди шым удехьый.
Ау мэфэ пстэуми сащымыщэу,
Лгэсэу кгэкІу ггогум ичыжгэр
Лгэсми фегготы псыхггом икІыггор –
Слгапшгэ мылыпсыми кыщымытхыу!
СэшІэ, ушыумэ ггогур ІэшІэх,
Ау ехьыжгэаггэр дахэм кыблех.
Шыр емылычымэ уридзыхышт,
Узыщышыцуми пишгхэ цымыггэкІ, –
Оц нахьы лгышІуи лгэсэу кыдэкІ...
Лгэсри гухэлгым зэ лгылгэсышт!*

Жанрэм Іофыггэу кыгггэуцухэрэр поэтым зэшІуихынхэ зэрилгэкІыггэр мыщ дэжыым нафэ мэхгэу. Мэхьанэ ггэнэфаггэ, мэхьанэ ухыггэ зыкІоцІылг гупшысэ апэ кьеты. Ау ащ ыуж кыІогггахэм емызэггырэ гурышэ тапшгхгэ кыыреггэуцо. Конфликтыр нэрылгггэу кьэтэджы. Аужрэ сатырихыр – зэкІэ кыІуагггэу хгурэр зэфэхьысыжыынхэр ары. Сьдгэу щытми драматургием инэшанэхэр сонетым кызыэрэтеклорэр тэлгэггэу. Мэггэ зэфэшхьяфхэр, екІолгэкІэ зэмылгэужыгггохэр усэм щызгэутгкІых, поэтичeskэ гупшысэри ащ дыкІыггэу нахь кыызекІанэ. Усэм гумекІ ІэшІоу кІоцІылыр кыонэсынымкІэ

мэхьанэу илэм, зэрэтхыггэм ишлоггэшхо къякlo. Поэтым lэкloцl рифмэр, мэкгэ зэпэджжыкхэр инэу еггэфедэх, строфа псаум, а зы макгэр цыкlэшчыггэу бэрэ yloклэ:

– Ошхыр къещхы...

Шгыпккэ къещхы...

Уккысэллгышь тlэкlу уккээщхы,

Сыоплгыжгышь, сзуплгыжгы,

Мы гуцылэр сэублэггы.

Аллитерацием художественнэ гупшысэр нахь лгэшы кгешы, гур нахь кгеггэбырсыры. Мыщ фэдэ екloлlэкlггэпсыкlэу авторым зыдиштаггэхэри нэмыкl усэхэми кгэхэщы.

Ошlэ-дэмышlэу рифмакlэхэр поэтым еггэфедэх: «тенэчышггом – «тисышг унэм», «тыкlэрытэу – ащ тэ титlo», «lапlлэр пытэу – ащ кгыпытэу», ащ нэмыкlхэри. Рифмэ кгэзышпырэ элементхэр ренэу зэтемыфэхэ зыхукlэ, зы гуцылэр ритмэкlэ зэггэпшэггэ, зэтефэрэ гуцылэ заулэм а элементхэр ащеггэунэфых. Ащ усэм экспрессие ггэнэфаггэ кгыхелгхгэ.

Поэтэу Бэрэтэрэ Хгамидэ еж идунэепплгыкlэ елгытыггэу, иусэхэм гупшысэ зэфэшггьяфхэр кгашелгтых. Хэкоу зэрысым илгхэбзэ ггэпсыкlэхэм, цыф зэхэтыкlэхэм дэггэу ащыггэуазэшг, лэжгакloхэм ягумэкlхэм зэхэшlыкl афырилэшг, ыгхырэмэ гулгытэ ыкlи зэфэхысысгж ггэшlэггонхэр ахелгхгэх.

Адыгэкlэ зызылгытэгжырэм адыгэ лгэпккыым ихыишггэ, ишггуашэ, ихабзэ, иорэдхэр, икгашггохэр ышлэнхэ фае. Ацкlи усаkлом зи кгызтыриггэнаггэп: «Ислгамыи», «Зыггэлгати», «Зэфакlуй», «Уджи» яплгыр – стыр иусэ сатырхэм акlэтэкгуаггэ. Адыгэмэ акгылэу ялаггэм, лупшыггэу, лэдэб зекlуакlэу ахэлгыггэм хаггэхгон алгэкlэу тиныбжгыкlэхэр плуггэным, адыгэ намысым илггэужхэр хэмыкloдэжгыныхэм Бэрэтэрэ Хгамидэ афгэусаггэ.

Бэрэтэрэ Хгамидэ адыгэ поэзием инэкlубггэуакlэ кгызэлуйхыггэ, мэхгэнакlэ кгыритыггэ, шгырытыггэу кгыхилгхгэаггэ, гупшысэ куукlэ кгыушггэаггэ.

Литературэр:

1. Ба х у к г о Е р э д ж ы б . Лгэпцlэрышэ Хг., Хгут Ц, Литературэм итерминхэмкlэ гуцылаль. 1994.

2. К у н и ж е в М. Ш. Хамид Беретарь // История адыгейской литературы, т. 2. Майкоп, 2002. – С. 395–433.

3. К ъ у н ы ж ъ М ы х њ а м њ т. Сидунае дахэр ренэу сиорэд... – Зэкъошныгъ. – 2001. – № 3. – Н. 131–138.

4. М а м ы й Р у с л њ а н. Лъэкъым игумэжI – литературэм иоф. (Непэрэ адыгэ литературэм ехьылагъэ гушшысэхэр) – Зэкъошныгъ. – 2003. – № 4. – Н. 97–111.

5. П а р а н у к К. Н. Хамид Беретарь // Вопросы истории адыгейской советской литературы. – Майкоп, 1980. – С. 164–171.

6. Х њ а м ы р з њ к њ о Н у р и е т. Бэрэтэрэ Хьамидэ шIулъэгъум иорэдыIу. – Псалъ. – № 8. – 2011. – Н. 121–131.

7. Х њ а у д њ к њ о Ш ы х њ а м ы з. Адыгэ лъэкъым иусакIу. [Адыгэ усакIоу Бэрэтэрэ Хьамидэ итворческэ гъогу ехьылагъ] // Лъэуж нэфхэр : адыгабзэм, литературэм, лъэкъ шэн – хабзэхэм, тарихъым езгъаджэхэрэм апае IэпыIэгъу тхылъ. – Мыекъуапэ, 2009. – Н. 4–10.

ШЪХЪАПЛЪЭКЪО ХЫИС (1918–1982)

*«...тичлыгу тпсэ илэшлүи, тишлүлгэгьүи
хэтэлъхъэ...»*

Ищылэныгъэрэ итворческэ гъогурэ

Шъхъапльэкъо Хыисэ Къахьирэ ыкъор Теуцожь районым ит къуаджэу Пчыхъалыкыуае жъоныгъуаклэм и 9-м 1918-рэ илъэсым къыщыхъугъ. Гурыт еджапър къызеухым ыуж Москва клуагъэ, театралнэ искусствэмклэ Къэралыгъо институтэу А.В. Луначарскэм ыцлэ зыхьырэм щеджэнэу члэхъагъ ыкли ар 1941-рэ илъэсым къыухыгъ. Хэкум къэкложьи, театрэм Юф щилэнэу ригъэжъагъ. Хэгъэгу зеошхор къызежъэм, военкоматыр къеджэфэклэ емьжэу ялъэуи, заом клуагъэ. 1943-рэ илъэсым Харьковскэ танковэ училищыр къыухыгъ, 1942-рэ илъэсым щегъэжъагъэу 1945-рэ илъэсым нэс заом лутыгъ, Берлин нэсыгъэ дзэмэ ахэтыгъ, орденэу «Боевое Красное Знамя» зыфалорэм фэдэу щы, медалэу блы къыфагъэшъошагъэх.

Хэгъэгу зеошхом ыуж Шъхъапльэкъо Хыисэ къалэу Мыекъуапэ щыпсэгугъ, Адыгэ Къэралыгъо къэшъокло ансамблэм ипащэу 1947–1949-рэ илъэсхэм Юф ышлагъ. Аужрэ лъэхъаным хэку гъэзетэу «Социалистическэ Адыгеим» иредакцияе корреспондентэу, отделым илитературнэ Юфышлэу 1950-рэ илъэсым щегъэжъагъэу ищылэныгъэ еухыфэ цылэжъагъ.

Литературнэ произведениехэрытхынэу Шъхъапльэкъо Хыисэ я 50-рэ илъэсхэм еублэ ыкли 1957-рэ илъэсым къыщегъэжъагъэу ахэр хэку гъэзетым, журналэу «Зэкъошныгъэм» къащыхеутых. Тхыль шъхъафхэу ипсесэхэр зыдэтэу къыдигъэклыгъэхэр: «Пьесэхэр» (1967), «Драмэхэр» (1973), «Чыгум иорэд» (1988). Мыхэмэ къадэхъагъэх лыхъужь драмэхэу «Даут», «Шэуджэн

Мос», историческэ драмэу «Шарлотта-Айцэт», трагедиеу «Зигъонэмысым икъашъу», зэо илъэхэм афэгъэхьыгъэ драмэхэу «Тыркъохэр», «Сянэ ыцлэкIэ», непэрэ цылэкIэ-псэукIэм кытегушщылэрэ пьесэхэу «Чыгум иорэд», «Къуаджэм кышщыхъугъэр».

Шъхьаплъэкъо Хыисэ адыгэ драматургием илахьышIу хишIыхьагъ. Ащ ипьесэхэу «Даут», «Чыгум иорэд», «Шэуджэн Мос», «Зигъонэмысым икъашъу», «Тыркъохэр» зыфиохэрэр Адыгэ театрэу А.С. Пушкиным ыцлэкIэ цытым илъэс зэфэшъхьафхэм ащагъэуцугъэх. Мы пьесэхэм цыфым ианыхъ гурышэ къабзэхэр къагъэушщых, лыгъэм, цыфыгъэм, дэхагъэм уфащэ, уихэгъэгу урицIыф шъыпкъэу ушчытыным уфалIу, уфалэжы.

Пьесэхэм ацIэхэм кызырахэщэу, темэ зэфэшъхьафхэр драматургым ахэмэ къащелэты: чыжъэу блэкIыгъэ адыгэ хъишъэри, бэ мышIэу хъугъэ революцием, граждан ыкIи Хэгъэгу зоохэм афэгъэхьыгъэхэри, джырэ цылакIэр къэзгъэлъагъохэри. Анахъ Юфыгъоу зыгъэгумэкIырэр – ар адыгэм ихъишъэ гъогу, ицIыфыгъэ шэн, идунэе тетыкIэ кыыригъэлъэгъукIыныр ары. Авторым анахъэу пчэгум ригъэуцохэрэр цыф лыхъужъхэу, цылэныгъэм игъогу мышсынкIэ къэзыкIугъэхэу къахэщхэрэр арых. Гушщылэм пае, ЛыхъужъыцIэр зыфагъэшъошпэгъэ Нэхэе Даут, е революционерэу Шэуджэн Мос, е адыгэ бзылъфыгъэ цIэрылоу цылэкIэ гъэшлэгъон къэзыгъэшIагъэу Шарлотта-Айцэт фэдэхэр арых.

Шъхьаплъэкъо Хыисэ адыгэ оредышпъомэ арылIэу усэ-орэд заулэ ыусыгъ, урыс поэтмэ аусыгъэ оред цIэрыломэ ащыщхэри адыгабзэкIэ зэридзэкIыгъэх. А оредхэм ащыщхэр ипьесэмэ ахигъэуцуагъ: «Оредым фэдэу сигъатх...», «Си Чэбэ дах», «СичIыгу шIуцI», «ГушIуагъор зынэгухэу синымбджэгъухэр», «Шчымылэр къэзгъэхъо...» нэмыкIхэри. Гушщылэм пае, пьесэу «Сянэ ыцлэкIэ» хэт В.Маяковскэм иусэу адыгабзэкIэ зэридзэкIыгъэр; пьесэу «Шарлотта-Айцэт» «Бзыу дах» ылоу усэ хегъэуцо; «Кавказым ишъау», «Хэгъэгум иорэдышхо тэгъаджэ» афиусызэ оредхэр пьесэу «Даут» хегъахъэх.

Романэу «Заом имафэхэр» ытхыгъэу, ау кыдэгъэкIыгъо имыфэжъэу Шъхьаплъэкъо Хыисэ идунай ыхъожъыгъагъ. А романыр 1983-рэ илъэсым кыдагъэкIыгъ, ятIонэрэ тедзэгъоуи 1993-рэ илъэсым кыдэкIыжы.

Драмэу «Зигъонэмысым икъашъу» зыфилорэм кылотэрэ хъугъэ-шлагъэр зыхъугъэр яшшыклубгонэрэ лэшлэгъур ары. Общественнэ-политическэ мэхъэнэ ин зилэ произведениеу ар щыт. Хымэ пыеу адыгэмэ къафыкыоклыщтыгъэхэм ямызакъоу чыплэ гъэпщылактохэми лэжъакомэ ящылэныгъэ кыины къашыщтыгъ, лажъэ зимылэ цыф зафэхэми янасып акъутэу, ары паклошъ, агъэклодыпэхэуи бэрэ кыхэклыщтыгъ. Произведением хэт герой шъхъалэмэ якъэбар ащ ехыллагъ. Ахэмэ яцлыф нэшанэхэр гъэлъэшыгъэу, узлэпащэу ыкли тыгу зыпэблэгъэм тыделэ тшоигъоу егъэпсы авторым. Мэкъумэщышлэ лэжъакохэу пьесэу «Зигъонэмысым икъашъу» хэтхэу Къаншгаорэ Шъэофыжърэ цыф гукъабзэх, зэфагъэм фэбанэх. Зыфэбэнэхэрэ Иофыр шъхъафитныгъэр ары, ау а лъэхъаным ар кыбдэхъунэу щытыгъэп. Къэбарым ублапэу фэхъурэр ныбжьыкыкэмэ язэфыщытыкы. Шу зэрэлъэгъурэ нэбгыритлоу Къаншгаорэ Мэзагъорэ ящылаклэ тхъамыклагъоу зэраухыгъэр драмэм къелуатэ.

Адыгэмэ ятарихъ тхъамыклагъоу хэхъухъагъэмэ зэу ащыщ Икыб пый зэхаом зэрэклодылагъэхэр, ащ даклоу класс зэпыщытыныгъэми мымаклэу изэрар кызыэрэклаугъэр кыелэ Шъхъаплъэкъо Хыисэ. Гущылэм пае, пщэу Батырбий иобраз кыгъэлъагъо зыхъуклэ ыналэ нахъ зытыридзэрэр ар гуклэгъунчъэу, жъалымэу, тхъагъэпцлэу зэрэщытыр ары. Пшъашъэу Мэзагъо зытеклуадэрэр пщэу Батырбий. Къаншгау ащ пэгъэуцугъэу къеты: ар лыблан, зэфагъэм фэбанэ, цыф гуклэгъур хэль.

Гупшысэ шъхъалэр зэпхыгъэр. Адыгэмэ ижъкыкыщцегъэжъагъэу пый нафэхэри, пый шъэфхэри бэу ялагъэхэти, ежъмэ язэмзэгъыныгъэи ащ хэхъожы, дунаим итэкъухъагъэу цыхъугъэх. Ахэмэ ялыгъэу дунаим щашлэрэм зэгурылоныгъэр кыгъужыгъэмэ лъэпкъ клодыр зэрашъхъащыкыщтыгъэм ицыхъэ телъэу авторым ипьесэклэ къегъэлъагъо. Къаншгау игущылэхэм къаушыхъаты чэтэ закъом лъэпкъыр кызыэрэкъомыгъэнэжышъуцтыр: «Тэ тыклодынэу тыфаеп, тыщылэ тшоигъу! Тыщылэн фае зыхъуклэ, мамыр тищыклагъ. Ау ар зыпарыми кытфыхихырэп». Лъэхъанымрэ цыфымрэ зэрэзэпхыгъэр гупшысэ шъхъалэу ештэ авторым. Адыгэмэ ар афэгъэхъыгъэу зыхъурэм гупшысэ гъэшлэгъонхэм уакыфэкло.

Пьесэм хэт лыжъэу Гугъэжъужь зэкIэмэ анахь Iушэу кышчыгъэлъэгъуагъ пьесэм. Ащ игушшысакIэрэ игушшысакIэрэ япхыгъ ежъ авторми изэфэхьысыжъ гушшыси. Лъэпкъым итарихъ ехьылIэгъэ зэнэкъокъу диалогым ар къегъэлъагъо:

Сергей. Сыда адыгэмэ анахь цыкIагъэу зыфалгъэгъужьырэр?
Гугъэжъужь (егушшысэ). Тхэнхэ, еджэнхэ зэрармылъэкIырэр,
гъэсэнэгъэ зэрармыIэр ары.
Сергей. Сыда адыгэмэ джыдэдэм анахъэу къадэхъумэ ашIоигъор?
Гугъэжъужь. Рэхъат! Рэхъатэу цыIэхэ ашIоигъу.

Хымэ хэгъэгоу Англием кыкIыгъэ Белль, Тыркуем щыщ Осман афэдэхэр зыгъэгумэкIыхэрэр ежъ яхэгъэгумэ яфедэ Iоф ныIэп. Адыгэми ежъмэ ашгъхэ ифедэ иIоф зерафэжъэу зэрэщытын фаем иидей пхырыщыгъэр мы произведением. Ау пьесэм, авторым кызэрэщигъэлъагъорэмкIэ, лъэпкъ кIоцIым зэгурыIоныгъэ илгъэпышъ, ащ адыгэхэр текIуадэх. Къаншгъау фэдэ Iыхъужьхэр лъэпкъ зэмзэгъыныгъэм екIодылIэх. Пьесэм иавторэу ШъхьаплъэкIо Хьисэ адыгэ лъэпкъым шIульэгъу инэу фыриIэр, ар кызэрэзэтенэжъыщтым игумэкI-гушшысэ инэу зэригъэгумэкIырэр, шIэгъэн фэе Iофыгъохэм рэхъатыгъо кырамытэу зэрэщытыр нафэу къегъэлъагъо мы пьесэм.

Художественнэ шыкIэ амалэу ыгъэфедэхэрэр.
ШъхьаплъэкIо Хьисэ ипьесэхэм художественнэ шыкIэ амал зэфэшгъафхэр ащегъэфедэх. Анахъэу къахэщрэр художественнэ гушшысакIэр къэзгъэлгъэшырэ гушшысэ тедзэхэу (лирическэ отступлениехэу) ышIхэрэр арых. ГушшыIэм пае, абдзахэмэ яхьылIэгъэ къэбарэу жэрыIуабзэм кыыхэхыгъэу хигъахьэрэм къегъэлгъэшы игушшысэ шгъаIэ – ар адыгэмэ лыгъэшхорэ, щIэгъэшхорэ ахэлъэу зэрэщытыгъэр ары. Абдзэхэ бзылгъыгъэм иунэ ис хъульфыгъэхэр – ишгъэбгъусэ кыщегъэжъагъэу икIэлэ нахьыкIэ щыухыжыгъэу – заом ыгъэIуагъэх. Зыми кыыгъээжыгъэп. Бзылгъыгъэм ицIыфыгъэ зекIуакIэ урыгушхонэу щыт. Ар къэзгъэлгъэгорэ чIышIэр хэушгъэфыкIыгъэ сурэтэу мэхъу:

Ичдыжыгъым нъю горэм ицагу шыухэр кыдэхъагъэх.
– Шгъеблагъ, нынэ, – ыIуагъ бзылгъыгъэм.
– Теблэгъэнэу тыхъакI, ау тышчысын тыфитэп, къэбарэу къэтхыгъэри Iотэгъуае шгъаеи, кыотымыIуатэмэ хъушIтэп.
Мы цагум джIыгъэ нэбгыриблыр кыдэхъажъышIтэп. ГъэпскIыи-тIэкIыи Iофхэр ящыкIагъэп. Ахэр хъазырхэу ябэнмэ адэжъ

щылгых, тхьам ыпашгхъэ ихъажьынхэ ямурад, – джэуап къатыжьыгъ шыцхэм.

– Хъунба, сикIалэх, къэбарэу къэшгухьыгъэр зыфэдэр кызыгурылуагъ, – къариложьыгъ бзылгыгъэм. – Непэ дунай, нуц ахърэт, тIэкIыни, гъэпскIыни имышыкIэгъэжъэу дунаир зыхъожьыгъэр хъопсагъо!..

Къэм нэсыфэ зышгхъау фыжьы хъугъэ бзылгыгъэр хъадиблмэ апашгхъэ ихъагъ... анэгу рихызэ, нюм ишгъаохэм аужырэ гуцыIэхэр арилложьыгъэх...

Ац фэшгхъафэу авторым бэрэ егъэфедэх гыбзэмэ къахэхыгъэ пычыгъохэр, ежым зэхилгхъэгъэ усэхэр ыкIи ордэхэр. Ахэмэ пьесэм ихудожественнэ шлуагъэ инэу кыдаIэтае. Образ къэтыкIэ амалхэм зэу а еклолакIэр къахэцэу цэхъу Шгхъаплгъэкъо Хьисэ итворчествэ. Я XIX-рэ лIэшIэгъум цыIэгъэ Урыс-Кавказ заом ехьылIагъэу аусыгъэ гыбзэм ипычыгъо пьесэм исюжет зыхигъахъэкIэ, хъурэ-шIэрэ зэкIэлгыкIуакIэм илыягъэу кIочIэ лъэш кыixelгхъэ, къэбарым теплгъэ гъэнэфагъэ кыиреты. Ац фэдэу мы пычыгъор хегъахъэ пьесэм:

Шэрэлгыкъор шышгхъэмыгъаз,

Язаозэ, зарегъэукIы!

Шэрэлгыкъомэ я Хъанифэ дахэ

Хъыдыжъы чапэ зэлгегъэнэфы.

Къафимыгъазэу заозэ,

Ятэм ихъадэ тепсыхэжъыгъэр

Чэтаом я Хъасэсэ дах!

Пьесэм хэт герой пэпчъ игуцыIакIэрэ изекIуакIэрэ шгхъафых. Лъэпкъ напэм изехъакIохэр характер лъэшхэр арых. Герой шгхъаIэхэу зигушшысэ кызылIотыкIхэрэр зэпхыгъэхэр лъэпкъым илгыкIохэу Къаншгъаорэ Мэзагъорэ арых. Мыхэмэ ясурэт нэм кыкIегъэуцо авторым, ежым дэхагъэр зэрэзехишIэрэм ишыхъатхэу ятеплгъэкIи язекIуакIэкIи гъэпсыгъэх.

Бзэм ылъэныкъокIэ укъемыкIуалIэу художественнэ шгуашэр бгъэунэфын плгъэкIыщтэп. Автор пэпчъ бзэ гъэнэфагъэ кырыпшIэжъэу егъэфедэ. Ац фэдэу эпитет, зэгъэпшэн зэфэшгхъафхэр къябэкIэу мэгуцыIэх Шгхъаплгъэкъомигеройхэр. «Игъонэмысымикъашгъо» ац фэдэу кыхэбгъэщын плгъэкIыщтыр макIэп: «Хэты иорэд IэшIуа сымышIахэу сыгу кыынэсыгъэр!», «Дунаир зыгъэнэфырэр зы маз, сэ сыкъээзгъэнэфыгъэ кIалэр

синэплээгэу...», «Дахэр зиблэрыпсэу, сэтэнэе кээгэагэу губгьор зьер оры!», «...бзыум фэдэу сыкээбыбыжсыг»...

Шъхьаплгэкьо Хьисэ лъэужышлү адыгэ поэзиема адыгэ проземи ащыпхырищыгъ, ау адыгэ драмэр ары анахь лэжыгъэшлүхэр зыщишыгъэхэр. Сценическэ искусствэр дэгъоу зэришлэрэм ихъатырклэ жанрэу драматургием нахь гъэхъагъэхэр шишынын ыльэклыгъэх. Идраматическэ произведениехэр сценэм кышчашыным тегъэпсыхъагъэхэу ытхыщтыгъэх. Апэрашлэу сценэм кышчашыгъэх, ащ ыуж тхылгэу кыдыгъэклыгъэх. Гушылэм пае, драмэу «Даут» 1957-рэ ильэсым сценэм кышчашыгъэ ужым, «Пьесэхэр» ыцлэу 1967-рэ ильэсым тхылъ кыдегъэклы. Адыгэ драматическэ театрэм адыгабзэклэ кышчашыгъэх пьесэхэу: «Даут», «Чыгум иорэд», «Игъонэмысым икъашгъу», «Шэуджэн Мос», «Тыркьохэр». Пьесэу «Даут» кьалэу Краснодар идраматическэ театрэ кышчагъэуцугъагъ, драмэхэу «Тыркьохэр», «Шарлотта-Айщэт» Къэбэртгэе-Балъкьар телевидениемклэ Налщыкъ кышчагъэлгэуагъэх.

Драматургыр анахь зыпылгыгъэр ипроизведениехэмклэ адыгэ лъэпкыым итарихъ щыщ анахь пычыгъо гъэшлэгъонхэр кыгъэлгэгъоныр арыгъэ. Цыф пэрытхэу лъэпкыым фэлэжъагъэхэм ыкли фэбэнагъэхэм яобразхэр ипьесэхэм къащетых авторым. Анахь цыфыгъэ иным фэлажэх ац иобраз шъхьалэхэр. Темэу ыштэхэрэми ар къаушыхъаты: хъугъэ-шлэгъэ инхэу лъэпкыым къехъуллагъэхэр ары кытхыхъэхэри. Лэжэкло цыфым инасыпрэ ишъхъафитныгъэ банэрэ афэгъэхыгъ пьесэу «Игъонэмысым икъашгъу», революциемрэ граждан заомрэ афэгъэхыгъ пьесэу «Шэуджэн Мос», блэклыгъэ Хэгъэгу зэошхом ехыллагъ драмэхэу «Даут», «Тыркьохэр», «Сянэ ыцлэклэ»; «Чыгум иорэд» ыкли «Къуаджэм кышчыхъугъэхэр» я 60-рэ ильэсхэм чылэдэхэм ящылаклэ кырагъэлгэужкы. Щылаклэм хэлъ шъыпкъагъэр кыгъэлгэгъоныр ары авторыр зыгъэгумэклырэр.

Литературэр:

1. Кошбэе Пшымаф. Адыгэ сценэм фэлэжъагъ: Драматургэу Шъхьаплгэкьо Хьисэ кызыхъугъэр ильэс 80 зэрэхурэм фэгъэхыгъ // «Зэкъошныгъ», 1998. – № 2. – Н. 130–131.

2. ЛъэпцІэрышэ Хъалид. Шульбагъумыгощ: [Шъхьапльэкъо Хьисэ итворчествэ ехьылагъ] // Шъхьапльэкъо Хьис. Чыгум иорэд. Пьесэх. – Мыекьуапэ, 1988. – Н. 5–9.

3. Мамый Руслан. Лыгъэр гъэшІэ шапхъ: Тхаклоу, заом хэлэжьбагъэу Шъхьапльэкъо Хьисэ кызыхъугъэр илъэс 75-рэ мэхъу // «Адыгэ макъ», 1993. – ЖъоныгъуакІэм и 8.

4. Панэкъо Фатим. Лыхъужъ, драматург, журналист: [Шъхьапльэкъо Хьисэ ехьылагъ] // «Теучежские вести», 2001. – 9 мая. – С. 3.

5. ХъакІэмызэ Биболэт. ШушІагъэр кІодрэп. Очерк // «Зэкъошныгъ», 1971. – № 2. – Н. 29–30.

6. Хъапыщтэ Андзаур. Къоджэдэхэм ащыгъушшэрэп: [Хэгъэгу зеошхом хэлэжьбагъэу, журналистэу, драматургэу, тхаклоу Шъхьапльэкъо Хьисэ фэгъэхьыгъ] / Хъапыщтэ Андзаур // «Адыгэ макъ», 2009. – ЖъоныгъуакІэм и 8. – Н. 3.

7. Шъхьалэхъо Абу. Лыхъужъ, драматург: Шъхьапльэкъо Хьисэ кызыхъугъэр непэ илъэс 80 мэхъу // «Адыгэ макъ», 1998. – ЖъоныгъуакІэм и 9.

8. Шъхьэлэхъо Абу. Танкист-Лыхъужъ, драматург гъэшІэгъон, цІыф шІагъу: [Шъхьапльэкъо Хьисэ итворчествэ фэгъэхьыгъ] // Шъхьэлэхъо Абу. Лъэпкъым идунай псалгъэм ылъапс. – Мыекьуапэ, 2009. – Н. – 209–216.

КЪУМПЫЛ КЪАДЫРБЭЧ (1934–1990)

*Шу слэггүүштыгээ сэ шылэныгээр:
Анахъэу гүбгьор, анахъэу хэжур,
Сихэггээу класэу сэ сызынлугээр.*

Ищылэныгээрэ итворческэ гьогурэ

Адыгэ литературэм я 50–70-рэ ильэсхэм хэхьоныггэшхохэр ешых. Анахъэу адыгэ поэзием лъэбэкъу инхэр едзых ыкИ дунэе поэзием ар изылахъэ гьэшлэгьонэу хэуцо. Адыгэ поэзием зилофышлу хэзышыхъаггэмэ ащыц усаклоу Къумпыл Къадырбэч.

Къумпыл Къадырбэч 1934-рэ ильэсым шыпгъхъафум и 24-м къуаджэу Улапэ къыщыхугъ. Ятэ блэкЫггэ Хэггэу зеошхом хэклодагъ. Янэ пгъузабэу къани икфалэхэр изакъоу ыпшужыггэх ыкИ риггэджаггэх. Къадырбэч гурыт еджаплэр къызеухым 1954-рэ ильэсым щеггэжъаггэу 1957-рэ ильэсым нэсэу дзэм къулыкъу щихыгъ. Мыекъуапэ Адыгэ хэкумклэ къэралыггэ хэутын Иофхэм яшгэф икгэухгумэн Иофхэм апыль Иошланлэм (ОБЛИТО) итхьаматэу Иоф ышпагъ. Тхэныр я 60-рэ ильэсхэм риггэжъагг ыкИ 1964-рэ ильэсым апэрэ тхылгэу «Псынэклэчъ» къыдиггэкЫгг. Москва дэт Литературнэ институтэу М.Горькэм ыцкклэ щытыр 1965-рэ ильэсым къеухы, 1975-рэ ильэсым СССР-м итхаклохэм я Союз аштэ.

Къумпыл Къадырбэч зэклэмкИ усэхэмрэ поэмэхэмрэ адэтхэу тхылгипшИ адыгабзэклэ къыдиггэкЫгг. Бэп ыггэшпаггэр усаклом, ау лъэуж дахэ иусэхэмкклэ тиадыгэ литературэ щыпхырищыгъ. Иусэхэмрэ ищылэныггэ гьогурэ зэтефэжъэу къабзэхэу зэдиштаггэх. Ац итхылгэу къыдэкЫгггэхэр зэклэ адыгабзэм илгых: «Псынэклэчъ» – 1964

иль., «Гумэки» – 1968 иль., «Апрелэу сыгум инэф» – 1971 иль., «Цыфым инеуш» – 1973 иль., «Сятэ исурэт» – 1975 иль., «Гэшлэ нап» – 1976 иль., «Нэфшгагъор сипсэсып» – 1984 иль., «Охътэ гъунэнчъэр» – 1987 иль., «Бзыоу быбырэм иныбжьыкыу» – 1990 иль. «Гъашлэм ильэуж» – 1994-рэ ильэсым усаклоп щымылэжьэу кыдагъэклыжьыгъ.

Лирикэр художественнэ литературэ гъэпсыклэм изылахъэу щыт. Адрэ художественнэ гъэпсыклэмэ зэрэтеклэр – ар усэ шгуашэм ильэу, гум дэхыкыкырэм икызылэхын фэгъэхыгъэу, едэлурэм ыгу нэсэу, игушшысэхэр лыылэсхэу ыкли дигощхэу зэрэщытыр ары. Гущылэм пае, шульэгъуныгъэу цыфым ихэгъэгу фыриэр эклэми зэхашлэ, а цыф шульэгъур шхъадж чышлэу кызырэхъухагъэм фэгъэхыгъэу авторым дегощы. Ащ фэдэ лирикэр адыгэ поэзием анахь щызыгъэлъэшыгъэмэ ащыщ усаклоу Къумпыл Къадырбэч. Къумпыл Къадырбэч иапэрэ лирическэ усэхэр зыфэгъэхыгъэхэр кызыщыхъугъэ ичыналг: ичыл, ихэгъуашхъ, ипсыхъоу Улэ арых:

*Сабый нэпсым мынахъыбэу
Дахэу, къабзэу
Ынэкъытлур ныгъэшлэ Iушлэм
Фэдэкъабзэу
Сэшлэ псыхъо, –
Ыбгыр псыгъо, – етхы усаклом.*

Адыгэ поэзием я 60-рэ ильэхэм цыфым, ащ къэшлэкыгъэ дунаим, шум, бзаджэм, заом, мамырныгъэм афэгъэхыгъэ гушшысэ куухэр кырелотыкы. Къумпыл Къадырбэч иусэхэми аркъаушыхъаты. Апэрэтхыгъэу кыдыгъэклыгъэм «Псынэклэчъ» феусы. Псынэклэчым икъэбзагъэмрэ ишбырытыгъэмрэ афэдэу, гуахъо кыуитэу кырещажъэ илирикэ. Игушшысэ-гухэлъ зыфэлорышлэрэр – шлугъэмрэ дэхагъэмрэ цыфмэ къафэхыгъэныр ары. Ихэгъэгу зэригъэлъапэрэр кылотэнэу апэрэ темэ шхъалэу усаклом зыфегъэуцу. Шхъэу усэмэ афишхэрэми ар къаушыхъаты: «Къэсэклухъэ си Улэпэ жэгъур», «Сихэку ипсыхъохэр», «Къоджэ гупсэм гуклэ сэгъээжьы» ыкли нэмыкыбэхэр. Мыхэмэ къащрелотыкы кызыщыхъугъэ чышлэм нахь дахэ дунаим ежьыркэ зэрэтемытыр, ар ыгу зэримыкырэр ыкли сыд кыдэхъугъэми игушшуагъо ащ зэрэдигощрэр.

Усаклoм илиричeскэ герoй кыызхэклыгэ лэпкымырэ кыызхэхухьэгэ дунаимрэ инэу япхыгь. Усэхэу «Къуаджэмрэ мэзымрэ», «Мэкъэ шьэфклэ чыгур къэджэ», «Лэбэ Юшъо Ют чыгхэр», «Бзыухэр къэбыбыжых», «Чыгыжъым ымакъ» зыфилохэрэм ихэкурэ къэзыуцухьэрэ идунайрэ африлэ шульэгъум иджэмакъэ инэу къахэлуклы. Авторыр псэклэ зэхыгэ идунай зышъхьамысыжъэу кыухъумэным фэхъазыр:

Сызшъхьасыжърэп, сафьрекъу.

Сылъэкьуатэ.

Бжыхъэ губгъоу, гъэбэжъулъэу

Сигъогу нафэ

Сигухэлъмэ янэпкъ лъагэу

Джы къэлъагъо.

Блэклыгэ Хэгъэгу зеошхом итемэ Къмпшыл Къадырбэч илирикэ бэрэ кыщелэты, ыкли а темэр зэрэпэблагъэм ишыхъат усабэхэу исборник пэпчъ къадигъэхьагъэхэр. «Илъэхэм афэмыгъэжъоу, Заом ичъылэ сыхэкIрэп...», – етхы ащ. Ятэу заом хэклодагъэм зэрэфэзэщрэр, янэ ишъузэбэ щылэкIэ кьин зэрэзехишлэрэр, илъэс пшыкIулплым ит илэгъухэм афэдэу ежъыми унэгъо хъызмэт зехъаныр кьинэу ыпшгэ кыызэрэдэфагъэр шъхъэихыгъэу къащрелотыклы иусэхэм.

Тхылъэу «Сятэ исурэт» зыфилохэр Къумпшыл Къадырбэч ятэу заом щыфэхыгъэм фэгъэхьыгъ. Ятэ щысэтехыплэ фэхъу усаклoм ыкли ехъуапсэ, сыда плoмэ ащ цыфмэ яшъхьафитныгэ кыухъумэзэ, ыпсэ ыгъэтIылгыгъ:

Илъэбэжъу пэгчы тятэ сехъуапсэу

Сэри сэгъэпсы сигъэшIэ унэ.

Блэклыгэ заом нэлатьыр рихызэ, Къадырбэч цыфыр иусэхэмклэ мамырныгъэм фену. Усэу «Тхэпэ цыкIу» кыщелo джыри мамырныгъэр чыгу хъураем зэрэщымыуцугъэр. Тхэапэ цыкIур чыг кьутамэм кышызыгъ, ыкли жы хьарзэм хэтэу рихъыжы бэрэ кыырихьаклыгъ, ау сыда ылгэгъугъэр? Джыри дунаим зэрэщымымамырыр елъэгъу, цыфым дунаим гупсэфыгъо щигъотрэп. Сыда плoмэ зэо машлор чышъхьашгъом щыкIосагъэп, ар чышIлэ-чышIлэу кыызэкIэлблэжы. Заом зышлэуидзи тхэапэ цыкIум зызэрэхигъэкIодагъэр «Щэнаут заом Юидзагъ» зыфилохэр усэм кыщелo. Ау джыри рэхъатэп дунаир.

Клочлэ бзаджэхэм джыри зык'алэты. Ар л'эшэу гухэк'ышхо фэху К'умп'ыл К'адырбэч илиричскэ герой.

Я 90-рэ ил'гэсхэми заом итемэ ыг'эт'ыль'рэп тхак'ом. Сыда пл'омэ дунаим щымамырэп. «Дунай, зыгорэ о к'ыпщыш'ыг'», – мэгумэк'ы ар. Сыднае цыф'хэр зэдэт'ысхэу зэдемыгупшысэхэра? – мэупч'лэ ар. Иэшэ лаехэу к'аугупшысыг'эхэм зэк'лэ цыф'ль'эпк'ыр тек'лодэнк'лэ мэщынэ. Ары зык'ил'орэр:

*Зэдэт'ысхэу цыф'хэм зы гупшысэ
К'ыхамыхмэ, чыгум сыд?..*

Гумэк'ым хэт лиричскэ героир, ау ш'лош'х'уныг'эм ыбгынэрэп. Цыфыр щыл'эным фэш', ш'ур тек'лона фае. Кл'ухыш'лум авторыр ф'эусэ:

*Цыфым цыфыр цыф'эу к'едэхаш'эу
Л'эш'лэг'ук'лэм г'югум д'ытех'ажэ.*

Уах'тэр ары зыупл'эк'луж'рэр цыфым ищыл'эныг'э л'апсэ ыуасэ. Уах'тэм итемэ бэрэ ег'эфедэ усак'ом. Анах'эу тхыл'эу «Бзыоу быбырэм иныбжык'у» зыфил'орэм уах'тэм узэрэфасак'ын фаер бэрэ к'ыщел'о. Ежыри уах'тэм дэгузаж'ю: «...Так'ык' пэпч' джы сал'ыбэнэж'...», – ело ащ. Зыми ыш'лэрэп иуах'тэу фат'лупщыг'эр зыфэдизыр, арыш' тэрэзэу бг'ээзек'лон ар фае. Мэгумэк'ы усак'ор ык'ли к'эупч'лэ: «Ох'тэ тх'апш'эу г'аш'лэр тэ тпэщыл'?!». Цыфым иуах'тэ х'аулыеу ыг'ак'ло зэрэмых'уш'тыр, ш'лоу ыш'лэщ'тым зэрэдэгузэж'юн фаер к'ыщел'о усэу «Чыж'я, благ'я сиаужыпк'эрэри?!» зыфил'орэм.

Л'эужэу к'эбг'энэщ'тым уегупшысэнэу зэрэщытыр к'ыщел'о усэу «Л'эуж» зыфил'орэм. Ущ'лэфэ ш'луаг'э к'эапхыг'эмэ, ущымыл'эж' зых'урэми уил'гэуж кл'одыщ'тэп. Дунаим зыпари ш'лу щызымыг'эх'аг'эр ныбжык'ум фег'адэ:

*Сыныбжык'уа, х'ауми сыпсэуа –
Джар сиг'аш'лэ щупч'лэ ш'гэф.*

Усак'лоу К'умп'ыл К'адырбэч илирикэк'лэ ш'луаг'эу к'ыхыш'щ'тым игумэк'л хэк'лрэп. А гумэк'ыр усек'ло пстэуми ятворчествэ к'ыш'ралотык'ы. Хэтрэ усак'луи упч'лэ зыфег'эуцужы: ыш'лэрэ лофыр цыф'хэмк'лэ ш'луаг'э х'унэу щыта? К'умп'ылыр зык'лэх'опсырэр усэхэмк'лэ цыфыпсэм

нэсынэу, ежъ кызыэрилоу «зыгорэм фэтэнэу» ары. Ау ар Иоф псынклагъоу зэрэцымытым ышгъхъ усаком кырыхы:

*Сыщэцынэ сэ кьэлэмым, тхьапэм сыщэцынэ,
Орэдыжгъхэм язэцыгы сэ бэшлагъэу силицынэ.
Сыщэцынэ кьалогъахэр кыккэслотыкыжъынклэ,
Сыхэклуаклэу сэ зыгорэм сыхэккодэжъынклэ.*

Авторым ишлөшккэ хэтрэ цыфи илгэгаплэ лыхъун фае. Ащккэ сьд фэдэрэ лгэгаплэри усакомккэ хьопсагъо. Ары зыккlorэр: «Сыфай сэ, сыфай лгэгаплэм». Уигугъу рашыжъынэу лгэужышлу кгэбгъэнэныр уцлыфмэ уишгъэрылгъ. Амырмэ, укгэнэшт зыгори кыпккэмьупчлэжъэу: «Ауаггэп ащ пай: тэ цы!»? – ащ фэдэ цыфым авторым фелө. Гугъуемыллэу ущылэныр кыыриггэккурэп усаком. Зыми ымыггэгумэккырэ цыфыр цыэкккэ цымыэкккэ зи арэп. Усэу «Ггъугъуемыллыныггэр» анахь усэ ггэшлэггонмэ ащыщ. Ащ кыщцелө гугъуемыллэу ущылэным нахь емьккэ зэрэцымылэр:

*Уеггэпсэу нэпцлэу, гуккэггунчгэу
Уилоф хэмылгъхьаным уреггасэ.*

Кьумпкыл Кьадырбэч илирическэ герой ггогунапцэм лутэу щылэныггэм лыплгэрэп, ар щылэныггэм ипчэгуплэ ит. Ащ ыгу рихьырэр цыфэу зыми дэмышгъхьахрэр, зиоф лэхгэ зыггэцаккэрэр, гущылэм пае, «мэкгуаоу шгофым итыр» ары, лэжъаклоу щылэныггэр нахьышлу зышлырэр ары. Насыным уфэлэжгэн зэрэфаер ггэшлэггонэу шгъхьаихыггэу илирикэ щыпхырещы. Шгъхьадж инасып епсыхгэ Лгэшшгг фэдэу: «Хгэти Лгэшшггэу инасып иггукк», – зыккlorи ары. Уахггтэм итемэ зэп кызыэрэлэтрэр усакомэ. Кьумпкылми ащ кгэлуаккэ кыфегготы. «Ггюгум мыжгоу лулгым уфэдэу уищылэныггэ бггаккэ хгущтэп», ело ащ. Пчыккэу ошгогумщыджэгурэм уфэдэныр ары кыыхихырэр усаком. Ар кыщцелө усэу «Таккыкк» зыфилорэм:

*Тыггэпсэ лгэпсынклэм ипсынклэ чгаккэу
Таккыккым джауштэу тэ тыкгэбгынэ,
Тгэккхрэ уахггтэр ащ шломымаккэу,
Кгытшлуеунэккы тиггэшлэ унэ.*

Усакомипшгъэрылгъыр – щылэныггэм инэфкыыхиггэщыныр, цыфыр а нэфым фищэныр, шлуггэм кыыфиггэущыныр ары.

Ежым ар кыдэхъуа? А упчIэм лъэшэу егъэгумэкIы авторыр.
Уахътэм кыгъэнэфэцт ар:

*Хэти фэмыдэу мо охътэ зафэм
ИпцIи шшгъыпкыи кыгъчигъэщыщт, –*

еIо усакIом. Ар зыкIэхъопсырэр цыIэныгъэр оредым фэдэу
ышIыныр ары, ау ар псынкIагъоп:

*ЦыIэныгъэр зыкIэмыорэдэм
Сэ силажыи, сэ силажыи хэлъ, –*

зеумысыжыи усакIом. ШIур кыдэпхыным фэпI, кIуачIэ уиIэн
фае. «КIуачIэр – зэптстэуми якъежьапI» – ары зыкIиорэр авторым.
ЦыIэныгъэри кIэкIышгъ, шIур кыдэпхыным удэгузэжъон фае:

*Игъо тыфифэу джа тIэкIум тшIэрэр
Тэ къэдгъэшагъэм изы хъатыр.*

КъумпIылым ищыхэ телъ шIушIэныгъэмрэ цыIфыгъэмрэ
зэрэзэпхыгъэм. Ау цыIфыгъэр зехъэгъошIоп. ЦыIэныгъэм
уащыIокIэ къумалыгъэм, пцIым, бзэджагъэм. Ахэмэ
уапэуцужыныр ары цыIфыгъэм кыкIрэр. ГущыIэм пае, усэу
«**ЗэIукIэ папгъхэм**» ар губзыгъэу кыщцело.

Насыпыр къэкIо ыкIи мэкIожыи. Ар къэуухъумэу, уфэсакъэу
упыльмэ уищыIэныгъэ нахъ дахэу зэрэхъуцтыр къащцело усэхэу
«Тэ кIуагъа бзыур?», «Бзыухэм кысфахыи», «Уахътэм ишгъэф».
ЫкIуачIэ кыыхыгъэмэ усакIом зэкIэ цыIфэу чIыгум тетыр
насыпышIоу ышIынгъэхи:

*ЦыIфыгъэр яхъуапсэу,
Къадэзгъэхъоу сэ ялзэIухэр,
ЦыIфыи пэпчыи шшIугъоу, –*

кыщцело усэу «Мой зэзакъо».

ЦIэлэфэ усакIор зыфэбэнэцтыр цыIфым ихъяр, инасып
(«СыщIэлэфэ»). Сыда пIомэ сьддунаим темыхъухъагъэми, къэнэнхэ
фае цыIфыгъэр, дэхагъэр, насыпыр. УсакIом илирическэ герой а
лъэгапIэхэм афэкIо зэпыт. Къыдэмышъурэмэ инэу агъэнэшхъэи:

*Сыдигъуа, хэта тащыцэу
ЦыIфыгъэр зыфыкIэмыщэу
Къэзгъэлэнлагъэр езэцэу?*

Лирическэ героир ежъ ышгъхъэ паеп зыфэбанэрэр. Ар зыфэбанэрэр ихэгъэгу нахьышшоу ышшыныр ары. А гъогур ежъ кыыхихыгъ. Цыфы пэпчъ игъогу ежъ кыызэрэхихыжыбрэр кыщело усэу «Гъогу» зыфиорэм. Ежъ усакломи игъогу мыпсынклэ кыыхихыгъ ыкИ лъэгапэм нэсмэ, гъэхъагъэхэр кыдэхъумэ, цыфмэ адигоцыным фэхъазыр, ау:

*Зэрэцыфлъэкъэу дэзгоц шилогъоу
Джыри а гушор сэ кысфэклугъэп...*

Къумпыл Къадырбэч кыызэрэхъухъагъэр мэкъумэщышлэ унагъу ыкИ ар чыгум пэблагъ. Икласэх шгоф-губгъохэр, икласэх псыхъо-мэзхэр, иклас лэжъэныр. Ары зыкИорэр: «Шцылэныгъэу гум пымыкIрэм Ioфшлэныр ихабз», ац нэмыкIэуи «СыцIыф – ац кыкIрэр сылоф закI», – ело усаклом. Усэхэу «Ioфшлэн», «ТищыIакI», «Мафэр», «Чыгур» зыфэпIoцтхэм анэмыкIхэми а гупшысэр къащелэты. Гупшысэ шгъхъаIыр – «СыцIыф – ац кыкIрэр сылоф закI».

Художественнэ Iэпэлэсэныгъэу Къумпыл Къадырбэч ипоэзие хэлъыр ины. Зэгъэпшэн, эпитет, троп, метафорэ зэфэшгъафхэр еклоу щегъэфедэх итворчествэ. Анахъэу мазэр икIэсэ образэу щыт: «Бзыльфыгъэ кIалэр мэээ ныбжыкIэу...», «Гушорсэу мазэр уиIэщы...», «Мазэр шэкIo улэугъэу...», «Ыгу кышптекIуадэу мэээ кIыб ныкъом...», «Мазэр огум Iэсэ-Iасэу...», «Ибжыхъэ мазэу джэнэ кIыжыгъэу...», «Мэээ нэгу пшыгъэу...», нэмыкIхэри.

Усаклом инэу зэхешлэ къэзыуцухъэрэ дунаим идэхагъэ ыкИ ар фэлазэу кытхыхъан елгъэкIы. Пейзажнэ усэхэмрэ, сурэтхэмрэ дахэу егъэфедэх. Ахэр кыушгъхъэмэ, мэзмэ, шгофмэ, псыхъомэ афэгъэхыгъэх («КысаIу, кыушгъхъэр», «Ори опсэу», «Мэзым», «Ощхы», «Гъэтхапэр», «Кымаф», «Бжыхъэ» ыкИ нэмыкIхэри). Мы усэхэм адыгэ жэрыIобзэ къэIокIэ цэрыохэр бэрэ ацегъэфедэх: «Ошгогур мышгъэ губжыгъэу», «Псыхъор шы емылыгъэу», «Угу ихъакIэр кIыирэ хыбзыоу». Джац фэдэу адыгабзэм иамал инхэр кыызфигъэфедэзэ дэхагъэр, псынклэгъэр иусэхэмэ ахэлгъхъэ, оредышгъом егъэклугъошIу мэхъух. Иусэхэр оредусмэ оредышгъом ралгъхъагъэх.

Ным итем. Лирическэ усэхэу «Ныхэр», «Ным иорэд», «Тянэ ыитлү»

Ным итемэ Къумпыл Къадырбэчи усэмэ чыпшэ шоубыты. Мамырныгъэм епхыгъ ным итемэ. Шыланьгъэр зэпхыгъэр ныр ары. Ар псэемыблэжьэу исабиймэ адэлажьэ, епх, гъэсэнгъэ гъогум тырещэх, шыланьгъэр ыпэ лъагъэклотэнэу егъасэх. Ары зыклитхырэр:

*Ныр уелэфэ оц нахь бай
Дунашхом тетэл.*

Усаклом янэ иобраз зэо уж лъэхъаным шылагъэ бзылфыгъэхэр угу къегъэкых. Заом бзылфыгъабэ пгъузабэу къыгъэнагъ. Ахэмэ якъин ыгу икIрэп авторым. Мыщ фэдэ усэхэм ар къахэщы: «Ныхэр», «Ным иорэд», «Тянэ ыитлү», «СикIэлэгъу ЫгъэкIыр», «Шъхъаныгъупчъэ кIыбыр», «Тян, остыгъэр кысфыхэгъан».

«**Ныхэр**» зыфилорэ усэм ным иобраз зэкIэ дунаим къытехьэгъэ образ дахэмэ апэ ригъэшгъэу къыщелэ авторым: ар сурэт анахь лъапIэмэ анахь лъэплэжь, ар шульэгъоу шылэмэ анахь шыпкъ, ар цыфыгъэу чIым къытехьагъэмэ ящысэтехьпI, ар шъэбагъэм исаугъэт. Усаклом ным ыпшгъэ клонэу зи зэрэщымылэр къегъэшгъыпкъэжьы мыщ фэдэ гушылэхэмкIэ:

*Шъушшыпкъэныгъэ осэпсы зыгъэу
Гъэтхэ дунаим ихъопсэ ханI.
Шъуилъэгъуныгъэ ылъэпсэ дзыгъэ
Къушхъэр фэщэчэу гум илгъэганI.*

«**Ным ылэхэр**» зыфилорэ усэмкIэ тхылгъэу «ГъэшIэ нап» зыфилорэр къызэлэухы. Ным ылэхэр гъупчъэм фегъадэх, лъынтфэхэм чыгыжь лъапсэхэр угу къагъэкIы, ахэмэ чIыгум ымэ къапехы. Охътэ блэкIыгъэ хылылэр зымышIэрэр ным ылэхэм яплъынэу къяджэ усаклор. ЕжыркIэ ныр егъашIэм ищысэтехьпIэу къэнэщт:

*Сэ нэфынэр нахьыбэу сиI,
Ау къээгъэнэфрэр нахь макIэу,
УигъашIэ сихъопсэ макIэу
Сэ джауштэу джырэкIэ сыщыI.*

Ным шүлгэҥҥоу кыпкырыкIрэм гҥунэ зэримылэр кыщело усэу «Ныхэр» зыфилорэм:

*...Сыдрэ лээхъани шлум илэггьуаггэр
ЗэмыокIыжггэу джа шгушшүлгэггэу...*

Ным ишүлгэҥгэу кгүшгхгэри кгүшгхгэ ешIы, губггэори губггэо ешIы. Ар мыухыжгын кIуачIэу дунаим щэзекIо, зекIэми анэсы, зекIэри кгеггэҥгунэ. Ны шүлгэҥгур дунаим кызыщытехгьуаггэр кгэпшIэнэу щытэп, ар чIым илэггэу. Ным ишүлгэҥгэу ыщэгчырэм гҥунэ иIэп, ащ «кгүшгхгэр фэггэгчэу...» зэрэгчытыр кыхеггэггэщы авторым. Сыд фэдэ пэкIэкIыггэми, ар «Iодыггэп, шгуггэп», «шгхгэрыт чгыгышхор зэрэггхгонIабз». Ныр ары щыIэныггэр лгызггэкIуатэрэр, ар езэггчрэг шлү шIэггэным – джащ фэдэ гупшысэ шгхгэаIымкIэ еухыжгы иусэ: «Шгуймафэ пэгчгы шлүггэм итхгэабз».

«Ным иорэд» зыфилорэ усэм КгумшIыл Кгэдырбэгч кыщело сыд фэдэ охггэ хгылгэ кгякIуггэми ным зы орэд закгэо горэ кызыэрэхилукIыщтыггэр: «КIилукIыщтыггэ иорэд закгэо», – кгело ащ. Сыд фэдэ орэдыггэ ар? ЫцIэ кгырилорэгп. Арэгп мэхгэнэ зилэр. Мэхгэнэ зилэр икIэлэггэоу ыгу кгэкIыжггэрэм щыIакIэу иIаггэм ным иобраз нэг зэрэхэмькIрэр ары. Щыггупшгэрэгп ным кыIоштыггэ зы орэд закгэоу «ггэбли гумэки» апилэгггыщтыггэр. МыщдэгжымусакIомкыхеггэггэщынымилгэгшыггэ, игупытаггэ, сыд фэдэрэ кгын ихгэаггуми зэрэггэггужгын ылгэкIыщтыггэр. АщкIэ кгыдеIэгггыщтыггэр орэгдыр ары. Кгиныгггөхэм акIэнакIэрэм фэдэу еIо усакIом:

*Ным кыIоштыггэ зы орэд шIаггэ,
Ггэбли гумэки ар апилэггэу.*

Художественнэ кгэлэкиIэ дахэгхэр кгеггэоты усакIом. Темэ шгхгэаIыр кызызIуихыным пае гукгэкIыжгхэм ахэгхэ, кIэлэггур ыпашгхгэ кгырегггэуцо. КIэлэггур чгыжгэу IусыкIыггэ кгухгэм феггэдэ. Ащыггум ар пхгэгшым тесэу лгэащIэу кгычгыхгэгггыщтыгг, зэо хгэзабым кгыныгггэуабэ кгыфычIихыщтыггэ, ау зэхихыщтыггэ ным иорэд, гум кгынагг.

«Тянэ ыIитIу» зыфилорэ усэм кгыщегуатэ лэггэным хэггэ янэ ыIитIу «кгүшгхгэ тхыцIэм кгыхэггчрэ лэггэгсэггэмэ» афэдэ зэрэггггггэр, «ггупчггэм фэдэу» ахэмэ зыкгызыэраггэгггыщтыггэр. Ным

ылитлу чыгум хэлхэу цыланьгэм инасыпышыхэу цытыгъэх,
ахэмэ гэшлэ тхьагъор кьагъэблэгъагъ:

*Эпэ ксахьмэ ялофшлэгъэ пахъэ
Джырэ нэсы губгъомэ ягъатх.*

Усаклор кьаджэ лъэпкьым итарихъуатэхэм:

*Тилэшлэгъу кьырыклогъэ такьыкхэм
Ястырыгъэ зышлэ зышлюигъохэм, –*

ным ылэхэм яплъынхэшгъ, а уахътэр зыфэдагъэр кьагурылонэу.
Ным ылэхэр ары уахътэм ишгъэф зыхэлъыр, ахэр мыжъоушлэм
фэдэхэу блэкыгъэ земаным ишгъэфзехьэх. Ным ылэхэр гъупчгъэм
фэдэу хъужыгъэх зэм ело, ац ыуж кьушгъхьэ тхьцлэм кьыхэщрэ
лъэпсэжъмэ ахэр арегъапшэх. Шцланьгэм лъапсэ фэзышыгъэр
ным ылэхэр арых. Ахэмэ япэсыгъэр ордэ кьафэплоныр ары.

Ным мыклосэжъын фабэрэ нэфырэ кьыпкырыкы, ным
кьыхилъхьэгъэ цыфыгъэм дунаим щырэгуазэ – джар гупшысэ
пхъаэу ипоэзие щыпхырещы усаклор.

Поэмэхэу «**Гугъэ**», «**О ухэт, цыфыр?**»

Поэмэу «Гугъэ» Къумпшыл Къадырбэч иапэрэ поэмэу щыт.
Ар тхылгъэу «Гугъэ» ылоу 1968-рэ илъэсым кьыдэкыгъэм
кьыдэхьагъ. Поэмэр блэкыгъэ Хэгъэгу зэошхоу янэ шъузабэу
кьэзгъэнагъэм фэгъэхьыгъ. Ныхэм гухэкыбэ кьафихыгъ заом.
Ялъфыгъэхэмкэ шлүлгъэу ялэхэмкэ ныхэр зэкэ зэфэдэх.
Поэмэм хэт ныр мэгу гъэ ыкьоу зажэрэм кьыгъэзэжъынэу. Заом
ильфыгъэ шлүихъыным игупшысэ ныр езэгъын ылъэкърэп,
ар мэгу гъэ ыкы ыкыо кьэкложьмэ нысацэ зэрэфишыцтым
клэхъопсы.

Поэмэм къом ыцлэкэ гушылэхэр кьэлуагъэу щегъэпсы
авторым. Ац елъэгъу фэдэ янэ кьинэу зыхэтыр: ным изакъоу
пхэр екьутэ, псыр кьехьы, былымхэр егъашхэх... Хэт ац фэдэ
зылъэгъугъэр?! Ным ыкыо мэукутэ, ау сыд ышлэн ылъэкышцт?
Заом ыпсэ хихыгъэу чы шлүцлэм ар члэлъ. Ау псэр гупсэфырэп.
Псэр ным фэгумэкы. Сыд фэдэрэ зауи ным игухэкэ ыуасэп. Ным
ильфыгъэ зышлюккодкэ, ар зыкы ибгъэкъужьын плъэкышцтэп.
Ац фэдэ уасэ цылэп. Лирическэ героир зыгъэрэхьатрэр ихэгъэгу
пае ыпсэ зэритыгъэр ары. Псаоу кьэнагъэмэ кьурмэн зафишыгъ
ац:

*Зыдэсхыгъ дунэ заор
Къыфээзгэнагъ чым шхълашэ.*

Ныр ары зыгу мысэфырэр, ар мэуггъэ зэгорэм илфыггъэ
ышашгъхъэ къыхъажьынэу, ау:

*Тян, къысфэгэгъу, къысфэгэгъу,
Бэ шлаггъу о укысэжэ...
...Сыкызыкложьыцтыр неуцэу
Къыпщыхъуэ пчъэлум улут,
О гуггэм уриунэлут.*

Темэр. Поэмэр зыфэггъэхыггъэр темэ гъэнэфагъ – заомрэ
мамырныггэмрэ арых. Мамырныггъэр къаухъумэзэ цыфхэм
ящылэныггъэ аты. Къанэрэмэ ар къагурылон фае ыкIи фэхыггэмэ
къафашлаггъэр аггъэлъапIэзэ мамыр щылэныггъэр къаухъумэныр
япшгъэрылгъ. Заом ыпсэ хихыггъэу къор чIы шуцIэм чIэлгъ.
Псэр гупсэфырэп. Ар ным фэгумэкIы, иныбджэггъуггэхэм
афээщы. Авторым къыкIеггъэтхыы упсэ бггъэтIылыныр
зэрэмыпсынкIаггъор.

*Сыд пае сэ сыккэгъуггъ
Узггъэтхгъэжыын сыфимытэу? –*

мэупчIэ лирическэ героир.

ЗэкIэми анахъ рэхъатыр мамыр щыIагIэр ары. Къомрэ
нымрэ ар къаухъумэ.

Ным ижгъкIэ къыщеггъэжъаггъэу зэолIым ипIун
ипшггъэдэкIыжъэу щытыггъ. Къэрэбггъаггъэ къыхэмыфэным къор
фишущтыггъ, филэжыщтыггъ. Поэмэм, хэт ным иобраз афэд
жэрыуабзэм хэт ны образхэми. Шыпккъаггъэрэ пытаггъэрэ
зэрехэ. Ау сыд фэдэрэ ными шулггъэггъоу илфыггъэ фыриIэр
чIинэрэп. НахышпумкIэхъопсызэ, илфыггъэ ежээищылэныггъэ
ехы. Гъыбзэ орадыр къыIозэ ыгу жыы деггъэкIы ным.

Поэмэм щыхгъурэ-щышIэрэр зэпхыггъэу къыггъэлъаггъорэр
къор ары, ащ имонолог:

*Сэ сыныбжъыкыу,
ЧIыгум сырикыу,
Сыригухэлгъ,
Ыбггъэ сыдэлгъ,*

*Чыгум зестыгъ,
О сыпфэстыгъ.*

Зэолі пчъагъэмэ ящылэныгъэ зэратыгъэм фэдэу къоми ищылэныгъэ ытыгъ. Ипшгъэрылъ ыгъэцэклагъ, ау ыпсэу зэкӀэ зыльэгъурэм гупсэфыгъо къыритырэп. Ным игумэкӀ ащ ельэгъу ыкӀи ыгъэрэхъатрэп.

Композиционнэ гъэпсыкӀэу произведением илэр къызэрыкӀоу щыт. Поэмэр шгъхь ихэу гошчыгъэ. ЯинагъэкӀэ ахэр зэфэдэхэп, ау гупшысэу къыралотыкӀырэр зэфэдэ. Художественнэ шгъкӀэ-гъэпсыкӀэу илэр КъумпӀыл Къадырбэч иусэ гъэпсыкӀэ нэшанэу щыт. Гум ихъыкӀрэ диалогкӀэ поэмэр зэрэщытэу макӀо. Гупшысэ шгъхьалэр пхырищы зыхъукӀэ Іэтыгъэ, упчӀэ гушчыӀухыгъэхэмкӀэ, фэгъэзэгъэ гушчыӀэу «тян» зыфилорэмкӀэ ар къегъэлъэшы. ГушчыӀэм пае, «Къор щысэу, ным пхгъэ ыкӀутэу?» е «Узгъэтхъэжын сыфимыгъэу?». Кушгъэ оредыр хегъэуцо авторым ным ыгу щышӀлэрэр нахь лъэшэу къыгъэлъэгъоным фэшӀ:

*Бзыу тамэу псынкӀэр –
СицӀыкӀу,
Къэгъагъэу дахэр –
СицӀыкӀу,
Насыпыр зиӀэр –
СицӀыкӀу,
Хъярым фыщыӀэр –
СицӀыкӀу.*

Гупшысэ шгъхьалэр зыфакӀорэр – ным игухэкӀ ыуасэп сыд фэдэрэ зауи. СыдкӀэ ибгъэкъужын плъэкӀына ным клэхэкӀырэр ильфыгъэ зышӀокӀодкӀэ! Ащ фэдэ уасэ щыӀэп, ау ихэку имамырныгъэ пае къом ыпсэ ытыгъэмэ, джа зыр ары гур зыгъэласэрэр. Къэнагъэр псэун, лэжъэным фэшӀ, къом ыпсэ ытыгъ:

*Зыдэсхыыгъ дунэе заор,
Къыфэзэгъэнагъ чӀым ихъэлэшэ, –*

еӀо лирическэ героим.

«О ухэт, цӀыфыр?» зыфилорэ поэмэр 1973-рэ илъэсым къыдэкӀыгъэ тхылгъэу «Цыфым инеуш» зыфилорэм къыдэхъагъ. Тхылгъыр зыфэгъэхьыгъэр цӀыфым итем ары. КъумпӀыл Къадырбэч ыпэкӀэ зэхилгъхьэгъэ усэхэми цӀыфым итемэ

къащилэтыщтыгъ. Гущылэм пае, «Цыфэу къэнэщтыр», «Цыфыр гъэгущу», «Гъэшлитлу», «Ущэлэфэ», нэмыкхэри. «О ухэт, цыфыр?», – елошъ авторыр къыкхэупчлэ. Сыд цыфыр зыфыщылэр, сыд цыфыр зыфитыр? Хэт цыфым апэ цыфкхэ еджагъэр?

*Ар хэт иорэд усыгъ?
Ащ сыда
Мэхъанэу илэр?
Сыда шгула
Ар зыфыщылэр?
Хэт шчыкхэгъэу къэхъугъ?
Ащ чыгум
Сыд къыфыхыгъ?*

Гухэлъэу авторым илэр къырыгтэшлэ эпиграфэу фишлыгъэм. Ар ыкхэо ыцлэхлэ еусы. Къэхъумэ икхалэ щылэныгъэм щыришгъэрылгыр къыгурылоным, гъогу тэрэз къыхихыным фэшл усагъэ поэтыр.

Темэу къызэлуихрэр зыфэгъэхыгъэр цыфым пшгъэрылгыр дунаим щырилэр ары. Ащ дакхэу дунаир зилокхэ къыригъэкхырэр къегъэунэфы авторым:

*...Дунай, Дунай,
Ащ къыкхырэр
Тичыгу хъурай,
Ащ къыкхырэр – тыгъэ,
Ошъогу шхъуантл...*

Усакхэом гумэхлэу илэр, къыгъэлъагъэо шлоигъор къелэ:

*Тэ хэт тыщыща?
Тыхэта?
Сыд пае чыгум
Тытета?*

Цыфыр ары апэрэ мэшлуачэр къээзгъоти чыгур къээзгъэфэбагъэр. Ащ шлур ылэжынынэу дунаим къытехъэ, ау ар къыдагъэхурэп. Гъуччым лашэр хашыкхышгъэ ежъ цыфым къыфагъээзжы. Чыгур мэгугъэ мамырныгъэр къыратынэу, ау ар къыдэхурэп, сыда плэмэ гъупчъэми лашэр хашыкхыжъэу фежъэх. Джащ фэдэу авторым игушшысэхэр чыжъэу махлэх, упчлэ

зэфэшгъафэу цыфым ищылэныгъэ епхыгъэхэу къэтэдджыхэрэр зэкълэтыклоу къегъэуцух. Зы цыфым заор кырегъажэпшъ щылэныгъэ пчъагъэ аলেখы, адрэм чыгур кыухъумэзэ, ыпсэ еты. Зы цыфым къэгъагъыр егъэтлысы, адрэм лагъымэмкълэ чыгур къегъао. Сыд адэ цыфыр зыфэдэр? «О ухэт, цыфыр?», – елошъ мэупчлэ авторыр. Цыфыгъэмрэ цыфынчъагъэмрэ зэготэу макло. Тара теклощтыр? А упчлэм егъэгумэклы авторыр, ыгу гупсэфырэп. Къылыкlorэ ныбжыкълэхэм къин афэхъушт ар зехафыныр. Анахъэу игупшысэ гумэклхэр зыфэгъэхыгъэхэр ыкыу ары, ащ ыцлэкълэ тхыгъэшъ поэмэр, ащ еушгыи цыфыр зыгъэцлыкlorэ loф зэримыхъанэу. Шъхъаджиуахътэелтытыгъэу мэгушысэхэшъ, тымрэ къомрэ зэнэкъокыу. Упчлэу «Сыд пае чыгум тытета?» иджэуап лъэхъух. Авторым етхы:

*Игумэкл чыгум тесхынэу,
Сэ гъучыи
Гъупчъэ хэсшыкыгъ.
О лашэу ар къызэгонхынэу,
Къэмэшхор хэбгъэчыкыгъ...*

...Сыд кыыхыщтыр уинеуш? – джары гугъоу илэр авторым. Лъэхъаным игумэкл зыфигъэхьырэр ащ мамырым иухъумэн икыоу зэрэпымылхэр ары. Ащ фэдэу лыкlotэщтмэ лъэхъаныр сыда къэхъун ылъэкыштыр? А гумэклышхом ымыгъэгупсэфэу зэкълэми зафигъазэу мэупчлэ усаклор.

Гупшысэ шъхъалэр репхы авторым дунэе хэбзэ гъэпсыклэу реклоклрэм – жъымрэкълэрэ зэрэзэпэуцурэр, зэрэзэнэкъокыурэр, клэр жъым пэуцужъэу нахыбэрэм зэрэхъурэр кыыхэщы мы поэмэм. Поэтическэ гупшысэр чыжъэу макло. Шшум фэлэжъэнэу цыфыр дунаим къытехъуагъ – ары анахъ мэхъанэ зилэ гупшысэ шъхъалэр. Ау зэкълэри шшум фэлажъэхэ? Ащ джэуапи къэтыгъуай. Ежъ усакломи ар кыгурэло ыкли тыригъэгупшысэ шлоигъу. Апэрэмкълэ, цыфыр къэзыухъумэщтыр иакылыэу гухэлъышшум фэлэжъэщтыр ары. Ятлонэрэмкълэ, цыфыгъэр ары дунаир къэзыухъумэщтыр. Яцэнэрэмкълэ, зэкъошныгъэр зэкълэ цыфэу дунаим тетмэ зэдырлэн фае. Джыдэдэм ауштгэу гъэпсыгъэп дунаир: «Зычы-зыпчэгъоу зэхэтэп», – ело авторым. Ар гумэклым зэльештэ, игупшысаклэкълэ, бэп ищыклагъэр зэрэдунаеу мамырэу щылэным – ар зэдегъэштэныгъэр ары. Ау ар гъэцэклэгъуаеу щыт. Джары зиджэуап лыхъурэр усаклор,

гумэкийм зыкызэлгыштагээр. Тауцтэу зэхэпфыцта цыф шыпкэмрэ цыф теплээ зилэ кьодыемрэ? Ац изэшохын епхыгъ аужрэ упчлэр: «Сыда кыыхыщтыр уинеуц?»

Композиционнэ гъэпсыкIэу иIэр адрэ поэмэхэм атефэ. Шъхытфэу егощы поэмэр ыкIи гум ихыкIрэ гупшысэхэр кIигъэтхэу гущылэхыгъэ упчIэ-Iэтыгъэ кIэкIхэмкIэ егъэпсы. Егъэшэн гъэшIэгъонэу бэ ыгъэфедэрэр усакIом:

О – нахыбэу тыгээр,

Сэ – нахыбэу осыр...

Диалог шъуашэр авторым инэрыгъэу щыт. АцкIэ егъэлъэшы кыIомэ шIоигъор – зэнэкъокъоу щыIэныгъэм хэлгыр:

– О ухэт, цыфыыр,

О ухэт?

– Сэ дунаим

Сыриорэд...

Литературэр:

1. Анзэрэкъо Светлан. НыбжыкIэмэ япIункIэ КъумпIыл Къадырбэч итворчествэ мэхъанэу иIэр // Педагогические условия повышения качества подготовки специалистов в условиях модернизации образов : сб. научных статей преподавателей. – Майкоп, 2006. – С. 105–110.

2. Дзыбэ Саныет. Иусэхэр джыри бэрэ щыIэцтых : [КъумпIыл Къадырбэ кызыхыгъэр ильэс 75-рэ зэрэхурэм ипэгъокI] // «Адыгэ макъ», 2009. – Мэкъуогъум и 16. – Н. 4.

3. Мамый Руслан. «ТыхэкIыжыызэ, гъашIэм тыкыхэнэ» : [Адыгэ усакIоу КъумпIыл Къадырбэч итворчествэ ехылаIагъ] // «Адыгэ макъ», 2004. – Тыгъэгъазэм и 1. – Н. 5.

4. Мамрыкъо Нуриет. КъумпIыл Къадырбэч (1934–1990) : [ТхаIом итворческэ гъогу фэгъэхыгъ] // «Адыгэ макъ», 2008. – Шышъхьэлум и 23. – Н. 4.

5. Мамрыкъо Нуриет. «Тян, остыгъэр кысфыхэгъан...» [УсакIоу КъумпIыл Къадырбэч кызыхыгъэр ильэс 75-рэ зэрэхыгъэм фэгъэхыгъэ литературнэ пчыхъэзэхэхэу Адыгэ Республикэм и Лъэпкъ тхылъеджапIэ щырекIокIыгъэм кыратхыкIыгъ] // «Адыгэ макъ», 2009. – ШэкIогъум (ноябрэм) и 10. – Н. 5.

6. Нэфышьэ Къэзэуат. Къумпыл Къадырбэч ыцэккэ: [Усэ] // «Адыгэ макъ», 2000. – Мэзаем и 12. – Н. 1.
7. ХъакIэмиз Мир. ПсынэкIэчтым ымакъэ зэпыурэп... [Къумпыл Къадырбэч (1934– 1990) ипозэие ехыллэгъэ гушпысэхэр] // «Псалъ», 2008. – № 5 (8). – Н. 86–96.
8. ХъакIэмизэ Мир. «Шу слэгъуцтыгъэ сэ щыIэныгъэр...»: [Адыгэ усакIоу Къумпыл Къадырбэч ищыIэныгъэ ыкIи итворческэ гъогу фэгъэхыгъ] // «Зэкъошныгъ», 2009. – № 3. – Н. 161–165.
9. ХъакIэмизэ Мир. ИпсынэкIэчъ «мачъэ зэрэкъабзэу» : [УсакIоу Къумпыл Къадырбэч итворчествэ фэгъэхыгъ] // «Адыгэ макъ», 2009. – Шышгъхьэлум и 15. – Н. 6.
10. Хъаудэкъо Шыхъамыз. УсэкIо къодыгъэп–цIыф дэхагъ : [Къумпыл Къадырбэч итворческэ гъогу фэгъэхыгъ] // «Адыгэ макъ», 2008. – Шышгъхьэлум и 25. – Н. 4–5.
11. Хъаудэкъо Шыхъамыз. УсэкIо къодыгъэп – цIыф дэхагъ : [Адыгэ усакIоу Къумпыл Къадырбэч итворческэ гъогу ехыллагъ] // Лъэуж нэфхэр: адыгабзэм, литературэм, лъэпкъ шэнхабзэхэм, тарихтым езгъаджэхэрэм апае IэпыIэгъу тхыгъ. – Мыекъуапэ, 2009. – Н. 48–57.
12. ШэкIо Мир. «Улапэ – сэ сиорэд...» : [УсакIоу Къумпыл Къадырбэч ехыллагъ] // «Адыгэ макъ», 2005. – Шышгъхьэлум и 31. – Н. 6.
13. Шъхъэлэхъо Абу. Ымакъэ лъэхъаным ыпсыхъагъ : [УсакIоу Къумпыл Къадырбэч къызыхъугъэр илгъэс 70-рэ зэрэхъугъэм ехыллагъ] // «Адыгэ макъ», 2004. – Тыгъэгъазэм и 1. – Н. 5.
14. Шъхъэлэхъо Абу. Ымакъэ лъэхъаным ыпсыхъагъ : [ЗэлъашIэрэ усакIоу Къумпыл Къадырбэч итворчествэ фэгъэхыгъ] / Шъхъалэхъо Абу. // Лъэпккъым идунай псалъэм ылъапс. – Мыекъуапэ, 2009. – Н. 261–263.
15. Цуамыкъо Тыркубий. Лъэгъо нэф: Къумпыл Къадырбэч къызыхъугъэр илгъэс 60 зэрэхъугъэм фэгъэхыгъ // Зэкъошныгъ, 1994. – № 3. – Н. 132–134.

КЪУЕКЪО НАЛБЫЙ (1938-2007)

*Ищыклагъ мы Чыгум сигуклэгъуи,
Ищыклагъ мы Чыгум сишлүлэгъуи.
Сэ кысышошы: гум ар исэрэни,
Иэжъынэп огуи ащ, цыф уни.*

Ищылэныгъэрэ итворческэ гъогурэ

Къуекъо Налбый бэдзэогъум и 20-м 1938-рэ ильэсым Теуцожь районым ит къуаджэу Къунчыкъохаблэ кышщыхугъ. Къоджэ еджаплэр кызеухым, Адыгэ къэралыгъо клэлэгъэджэ институтым ифилологие факультет иадыгэ отделение щеджагъ. Тхэныр езгъэжъэгъэ ныбжыкълэмэ язэнэкъокъоу 1965-рэ ильэсым Мыекъуапэ щылагъэм хэлэжъагъ ыкли апэрэ чышлэр щибубытыгъ. Институтыр кызеухым, кызыщыхугъэ районым ыгъээжыи, гъээтэу «Знамя коммунизма» иредакцие Иоф щиллагъ, ащ ыуж хэку гъээтэу «Социалистическэ Адыгеим» иредакцие Иоф щиллэнэу Мыекъуапэ къащэжыи, кыкълэлыкълорэ ильэс зэкълэлыкълэхэм Адыгэ хэкуисполкомым культурэм игъэлорышлэлэ иметодическэ кабинет, Адыгэ республикэм телевидениемрэ радиомерэ якомитет ащэлажъэ. Аужрэ ильэсхэм, 1998-рэ ильэсым щегъэжъагъэу 2007-рэ ильэсым ищылэныгъэ еухыфэ нэс республикэ тхыль тедзаплэм иредактор шъхьалэу мэлажъэ.

Къуекъо Налбый итворчествэ икъежъаплэ улышплэмэ къэнафэрэр адыгэ жэрыуабзэр, дунэ классическэ литературэр, апэрэ адыгэ усакълэхэмрэ тхакълэхэмрэ ятворчествэ щысэ зэрэфэхьугъэхэр ары. А щысэхэм къапкырыкли, ежъ лирикэ куу гъэшлэгъон ыгъэпсыгъ. Ежъым кызыэриушыхьатырэмкэлэ, ицлыкълугъом щегъэжъагъэу адыгэ пшысэжъхэмрэ къэбарыжъхэмрэ ядэлуныриклэсагъ. Икълэлэгъульэхъаным чылэм нэжъ-лужъ губзыгъэхэу, зы пшысэр пчыхьибл-пшы зэкълэлыкълэм

кьалотэшгунэу дэсыгъэх. Чылэм дэс анахь лы хэклогагъэхэм ащ фэдэ хьаклэщхэр яклопагъэх, клэлэ-гьуалэхэр хьаклэщ кьогъумэ акъотхэу даощтыгъэх. Блэклыгъэм имызакъоуджырэлъэхъаныр ыкли кьэклощтыр кьыбгурыонымклэ лорыуатэм мэхъанэу илэр Налбый хегъэунэфыкы. Ащ итворчествэ зэрэщытэу пштэмэ, къэнафэ адыгэ жэрыуабзэм чыжъэу зэрэклэрымыкыгъэр, ащ фэсакъызэ еклоу кьызэрэзыфигъэфедагъэр.

Къуекъо Налбый адыгэ литературэм кьызхэхъагъэр я 60-рэ илъэсхэм иклэуххэм адэжь. А лъэхъаным ехьуллэу тхэкло анахьыжъхэм гьогу гъэнэфагъэ адыгэ литературэр тырашагъэу цытыгъ. Ахэмэ кьаклэлыклогъэ купым, Налбый зэрахэтэу, уахьтэм диштэрэ темэхэмрэ гупшысаклэхэмрэклэ литературэр кьагъэбаигъ. Мы лъэхъаным цыфым илэклоцл дунай нахь лыпллэхэу кьырагъажьэ, ащ елытыгъэу кьэлуаклэхэри зэблахъу. Анахьэуи усаклоу Къуекъо Налбый ыцлэ клэу адыгэ поэзием кьыхэхъагъэм епхыгъэу мэхъу. Апэрэ тхылыэу «Чыгур сыгу кьыщеклокы» зыфилоу 1968-рэ илъэсым Мыекъуапэ кьыщыхиутыгъэм ар кьеушыхъаты. Ащ кьыклэлыклуагъэх тхылыхэу: «Чэрэз чыгхэр» (1971 иль.), «Нэпкъ фабэхэр» (1973 иль.), «Огур зылэтыгъэр» (1976 иль.), «Зэрджеэ куаш» (1985 иль.), нэмыкхэри. Усаклом зы лъэгаплэм иклымэ адрэ лъэгаплэм нэсызэ игупшысэ-гулътэ, илэпэлэсэныгъэ, итематическэ зэмшгьогъумэ ахигъэхъуагъ. Я 90-рэ илъэсхэм кьыдэклых тхылыхэу: «Зы бзый, зы макъ, зы кьамзый», «Гум инэф, псэм ифаб», «Гум истафэхэр». Урысыбзэклэ зэдзэклыгъэхэу Москва кьыщыдэклых сборникхэу: «Танец надежды», «Светлый круг», «Звезда близка», «Продрогшая вишня». Джащ фэдэу усэкло гъэшлэгъон адыгэ ыкли Темыр Кавказым илитературэмэ ямызакъоу, зэфэхьысыжыгъэу Урыс Федерацием илитературэхэм кьахэхъагъэу мэхъу.

Лирикэр. Усэхэу «Сихэгъэгу», «Сиандыгабз», «Сьогупшысэ».

Къуекъо Налбый иапэрэ усэхэм кьащегъэжъагъэу адыгэ литературэм клэу мэкъэмэ гъэшлэгъон кьызэрэхихъагъэр къэнафэ. Ар егъашлэм цыфыр зыгъэгумэклырэ лорыгъохэм кьапкырыкызэ, зэклэ тыкъэзыуцухьэрэ дунаим щыхъурэ-щышлэхэрэм агъэгумэкы. Ащ елытыгъэу усаклом илирикэ дунэе гупшысэхэр нахь кьыхэщы. Ахэмэ кьагуегъэуцо адыгэм хьышъэ гьогоу кьыклугъэм кьыпкырыкыгъэ

гупшысэхэр. Адыгэ лъэпкъым хъишъэ гъогоу кыкӀлугъэм усаклор рышлгъэжызы, джырэ лъэхъаным иджэуапмэ альэхъу ыкӀи тапэкӀэ къэтым егъэгумэкӀы. Ац елытыгъэу авторым иусэхэм къащелэты зэмхъокӀыжъ темэхэу сыд фэдэ литератури илэхэр: зэкъошныгъэм, цӀыфыгъэм, хэгъэгу шӀулъэгъум афэгъэхьыгъэхэр.

Сыдрэ лъэхъани усаклӀо пэпчъ ихэгъэгу шӀулъэгъоу фырилэм икӀиӀотыкӀын ыгу кыкӀрэ сатырхэр фегъэхьых, ау шъхъадж ихудожественнэ образнэ гупшысакӀэ зэфэдэп. Къуекъо Налбый ихэгъэгу шӀулъэгъоу фырилэм ежъ италант елытыгъэу зыми хэмыкӀокӀэн къэлӀокӀэ амал къафигъотызэ усабэ зэхилъхьагъ. ГуцӀылэм пае, усэу «Сихэгъэгу» зыфилорэмкӀэ ихэгъэгу шъыпкъагъэу, шӀулъэгъоу фырилэр кӀэкӀэу кыриӀотыкӀын ылъэкӀыгъ. Мы усэр сатырий нахъ хъурэп, ау шӀлошъ егъэхъу усаклӀом ыгу илгыр шъорышӀыгъэ зыхэмылъ шӀулъэгъоу зэрэщытыр:

*Сыуджэгъуи, пцэс фыжъыбзэу,
Сэ уашъхъагъы сыщесын.
КӀыр кыпфэсмэ, ом сыкъызэу,
Осы фабэу сыкъесын.
Ау осыцэу сымыштэжъмэ,
Тыгъэм чыжъэу сылӀыкӀон.
Спсэ пытыжъэу къээгъээжъмэ,
Нэпсы стырэу сытеткӀон.*

ЦӀыфыр кызыхъукӀэ кыдэхъу шӀулъэгъоу янэ, ичылэ, ихэгъэгу фырилэр. Узщыщым нахъ лъапӀэ цӀылэп, бгъотынэуи цытэп. Жъым фэдэу уищыкӀагъ о а шӀулъэгъур, ежъ уихэкуи о урищыкӀагъ. Ары адыгэ поэзием лъапсэ фэзышӀыгъэу ХъаткӀо Ахъмэд зыкӀиӀогъагъэр: «Сырий, ежъ зыери сэры». Ар гупшысэ шъхъаӀэу пхырещы Къуекъо Налбый, къэлӀокӀэ гъэшӀэгъони ац кыфегъоты. ГуцӀылэм фэшӀ, ихэгъэгу ымыштэжъми, ац пае ар шӀокӀодыщтэп. Лирическэ героир хъазыр ихэгъэгу кӀымафэми ос фабэу кыфесынэу, арыгу римыхъымэ («ау осыцэу сымыштэжъмэ»), ищӀылэныгъэ шъхъамысэу хэстыхъащтми, хъазыр «тыгъэм чыжъэу» лыкӀонэу ыкӀи «нэпсы стырэу» кыфеткӀухынэу.

Уихэгъэгу шӀу плъэгъуным дыкӀыгъу убзэ шӀу плъэгъуныри. Дунаим бзэ зэфэшъхъафыбэу тетымэ, цӀыфы пэпчъ шъхъадж ежъ ыбзэ зэкӀэми анахъ шӀодах, шӀоголӀу. Къуекъо Налбый

иусэу «Сиадыгабз» зыфиорэми кыщелэ ежъ ыбзэу иадыгабзэ зэрэшлогубзыгъэр ыкӀи зэрэшлодахэр. Ау ар къэлогъэ къодыеу щымытэу, къегъэлъагъо, кызылэухы. Лъэпкъымрэ бзэмрэ зэрэзэхыгъэр къеушыхъаты, пшлэшгъ егъэхъу лъэпкъым ихъишгъэ бзэм кызыэрилуатэрэр. Ары зыкӀилорэр усакӀом:

*Къины. Онтэгъу.
Хъазаб рыплощтмэ – ар Іэрыфэгъу.
Убгэщтмэ – джадэ,
Имэкъэ гъащӀуи гъыбзэм фагъадэ.*

Ащ пыдзагъэу гупшысэр лъигъэкӀуатэзэ, адыгэ шэным хэль пытагъэм дыкӀыгъоу псынӀагъэри, лъэагъэм дыкӀыгъоу гуелэри ыбзэ кызыэрэхэщырэр кыыхегъэщы усакӀом:

*ИшӀэти – щылыч,
ПсынӀагъэу хэльыр – шы емылыч.
Иорэд мэлупчъапчъэ,
Гугъэуз макъэу ІуекӀы унапчъэр.*

Адыгэмэ къинэу апшгъэ дэкӀыгъэр къэлогъуай, ау сатыритӀум ар усакӀом ригъэфагъ:

*Хьылгъэу зелӀты, игъащӀэ фэдэкъабзэу.
Съид макъэ ушӀэни, насып ушӀагъэмэ?*

Авторым пшъэрылгъэу зыфишыжьырэр – иадыгабзэ зэрэрыгушхорэр кыгъэнэфэн закъор армырэу, бзэм гъогу мыпсынӀлэу кыкӀугъэр чыжьэуи кызыэрэщэжьэрэр ыкӀи ар макъэмэ кызыэрахэщырэр тыгу кыгъэкӀыжьынэу ары. Рэгушхо ыбзэ усакӀор. Гушхуагъэ къезытрэр лъэпкъэу а бзэр зэхэзылгъагъэм ынапэ утемыукӀытыхъажьынэу къабзэу зэрэщытым фэдэу, ыбзи гушхоу, лъагэу Іэтыгъэу зэрэщытыр ары. Ащ кызыэкӀэмькӀоу зыкӀиухъумэжыгъ – зицагъэп, зитыгъэп, зихъожыгъэп. Бэ илгъэпкӀ пэкӀэкӀыгъэр:

*Сэшхуабэ кыушгъхэтхмэ ащызэтыкӀыгъэ...
Лъфыгъабэ кыушгъхэтхымэ ащыфэхыгъэ...
Ау джэгъогъугум уфэпщылыныр
ЫшӀагъэп, е гъэрэу зыптыныр.*

УсакӀом игупшысэ джыри нахъ лъигъэкӀуатэзэ, хегъэунэфыкӀы нартмэ абзэу ар зэрэщытыр. Ыбзэ лъагэ, нарт

лъэпкъэу ащ рыгущылагъэм фэдэкъабз. Ар – лъэшы. Ау лъэшым изакъоп, ар – дахэ.

Мы усэм зэкълэтыкIокIэ гъэнэфагъэ иI. Апэрэ пычыгъоу бзэм ипытагъэрэ ипхъэшагъэрэ кызыциIорэм ыуж ащ икъэбзагъэ метафорэ дахэхэмкIэ танэу кыыригъэуцоу къетхы:

*Сьдэплъыешь – сашъхагъы огу къабзэр
Зигъэадыгабзэу нэфынабз.
Сьдэплъыешь, тыжъынэу чыыгъэу,
Пцэсыр сашъхагъ кыщэкIуашъэ,
Отэбчэу, пчэнэ шчыгъэу,
Адыгабзэр фэд чылэ пшъашъэм.*

Джащ фэдэу бзэм псэ кыыпегъакIэ авторым. Пшгъэшгъэ ныбжыкIэм ар фегъадэ. Зэдиштэхэу мы образхэр усакIом зэрегъашпэх ыкIи зэфегъадэх. Сыда пIомэ ядэхагъэкIэ ахэмэ гур къагъэшгъабэ, къагъэнэфы, къагъэбаи.

Бзэр жъы тIуагъэ, ау авторым етхы: «НыбжыкI! Сэ силэгъу!». АщкIэ кыыIомэ шIоигъор адыгабзэр джырэ тхыбзэм зыралъхагъэр бэмышIэу зэрэщытыр ары. Ежъым илэгъум ар кыырегъэкIы. Ар илгъэс тIокIищырэ пшIырэм къехъугъ ныIэп. Ау хэхъоныгъэшIухэр иIэх. КъэкIошт лъэхъанми шIукIэ цэгугъы. ИкIэх гупшысэ зэфэхъысыжъэу кыыIожьрэмэ ар ипшыхат.

*Игугъэ лгъэгэ,
ГукIэгъу кIэлъэIурэп игущыIэ пагэ.
Иорэд гугъэтэджэу,
Насыпы дахэкIэ цыфыгъум къеджэ.
Тэмабгъоу зелэты, инасып фэдэкъабзэу,
Сьд гъашIэ ушэни, ныбджэгъу уимыIагъэмэ?
Тьдэ къэкIына, сикъош, адыгабзэр,
Адыгэмэ зэхамылъхагъэмэ!*

Поэмэу «**Фэкъолым икъашъу**» кыыIуатэрэр. Поэмэм адыгэм ихыишгъэгъоукыыреIотыкIы. ИжъкIэ кыыщегъэжъагъэу («къашIэжьрэп ар пстэуми...») лъэпкъым игъогу кыинэу зэрэщытыгъэр ары апэрэ гупшысэу кыызыкIэрыкIырэр усакIор. Адыгэ зэолIым ищыкIагъэр – лыгъэр, чэмыдэр, къамэр. Шыум иобраз пчэгум кыырегъэуцошъ, кыыкIегъэтхыы зы гущыIэхыгъэкIэ ар кыызхэкIыгъэр: «Шъхарытыгъэти ренэу чэц

тамэр...». КючIэ закюо зылгызыщэнэу ыкIи кыызкюонэжыынэу
зыщыгугыырэр Чыгур ары. Ащ лгыкIоным фэхъазыр:

*...сырыкIошт уллэужы,
Кыушэтыхым угу кыщэнэфышь.*

Адыгэ шыум гупсэфыгъо иIэп а Чыгур кыухъумэным
фэшI. Ар пным фэсакъ зэпыты, иши гупсэфыгъо иIэп, ишылгъэ
джэмакъэ Чым цыгупсэфырэп. Хьадэгъум ар пэблагъ.

*...Сэшхом, кэжгыушь, пепкIы...
Щэбзащэр пый ашъом пхьрэкIы...*

А зэкIэ зыгъахъэрэр фэкъолIыр ары. ФэкъолIыр ары джэгу
пчэгум кыинагъэр. Ар щынэрэп, «пгъой-цыер мэутапгъо» аIоми.
Ыгу етыгъэу Iоф зэришIэрэм фэдэу ыгу етыгъэуи къашъо:

*ЫштIу нелэ пхъэлэшэр,
Нелэ аIыгыгъ пхъашэу.
ЫштIу нычхъанэ чыгъ куамэу,
Нычхъанэ залэты бзыу тамэу.*

Адыгэ къашъом кыреIотыкIы шIулъэгъуныгъэ дахэр
зыфэдэр. ФэкъолIэу ар къэзышIырэми икъашъо кыыхэщы
«шIулъэгъоу тэ дгъэбзэхыгъэр». Пшгъашгъэм исурэтэу кыытырэр
авторым пшысэм кыыхыхыгъэм фэд:

*Пцэсым нахъ Iасэу
Тэмэ псынклэу цыфыгум енэсэу...
Пчэнэ лантIэр фэд орэдым...
Осэпсыцэм фэдэу Iушгашгъэхэу,
ЫнанIэхэр адыгэ пшгашгъэм...*

ФэкъолIымкюолIыгъэришIулъэгъу фэдэкъабзэуэрэиным
авторым къеIо. Ау ащ гъогу псынклэ ыпкIэ къэтэп, сыда Iомэ
дунаеу цыфхэр зыщзэфэмыдэм зэфагъэ шыбгъотынэу щытэп.
ФэкъолIми фагъэгъурэп илгыи, ишIулъэгъуи:

*Ежъ аулыIугъ,
Ежъ аулIэIугъ,
Ау зэриIыгъ ащ чIэу зытетыр.*

УсакIом игушысэ лъапсэ блэкIыгъэ адыгэ тарихъым
кыщпрещажыэшъ, фэкъолIым ипоэтическэ-романтическэ

образкIэ кытегъэлыгъу. Уахътэм упэшукIошгунэу щытэп. Ащ зэфагъи зэфэнчъагъи кыздехъы:

*Пшыпхъу атыгъушт,
Шу плэгъурэр ацэшт –
Яжъалымагъ.
О уихъадагъэ кытырацэшт –
Ядыгагъ.
Мафэр емьнэу кызэблэкIышт,
Зэпымыужъэу.*

Адыгэм ыщэчыгъэр гушчыIэ макIэкIэ кытын ылъэкIыгъ авторым. ФэкъолIым фэдэхэр фэхыгъэх, кIочIэ бзаджэмэ апэшукIохэзэ. Орэдхэр къакIэныгъэх лIыгъэм рыпсэугъэ фэкъолIмэ, къашъомрэ орэдымрэ кытыранагъ адыгэ чIыгум.

ФэкъолIым иобраз. ФэкъолIыр кIэлэ лэжъакIу. Ащ «ыитIу непэ пхъэлашэр аIыгъыгъ пхъашэу». Джэгум пчэгуми джащ фэдэу щыпхъаш: «Нычхъалэ къэмэцэ лъыгъэу, Пчанэр щылычэу чыгъэ». ЛэжъакIомэ зэращыщыр кыфаумысэу кышпэуцухэми, кызэкIакIорэп. ИщыIэныгъэ ыгъэтIылыным фэхъазыр, ицIыфыгъэ шгуашэ кыухъумэзэ. ИшIульэгъуи лъэш, икъашъо фэдэу. Ащ фэдэ пчъагъэмэ янасып къаIумыкIээ ящыIэныгъэ агъэтIылыгъ: «ФэкъолIэу фэхыгъэр, Сэу кIимыхыгъэр – ПсыгуаткIо пэпчъ», – етхы авторым. Ау зигъэцIыкIуныр ишэнэп шъхъафитэу зыгукIэ щытыр. Ащ «ыитIу тамэу гъэIагъ». Арышъ, «Минрэ о узэфэхым! Минрэ укъызэтэджыжъым! Зэпшъми аужыпкъэм псэхэхыр!» – кызэкIэкIуагъэп гушхо зилэ фэкъолIыр. КIэлэ дышгъэкIэ еджэ ащ фэдэм авторыр: «Тыдэ къэкIыгъа мы кIэлэ дышгъэр?» Ар дахэ, бжышIо, лIэхъупхъ. Къэшъо дахэу кышIырэри ежъыри зых. Мыр тыкъэзыуцухъэрэ дунаим изыIахъэу, сурэт гъэнэфагъэу ахэплъэгъон образэу щыт: «Сыкъыуаджэмэ – псыхъо ухъушт, бзыу ухъушт – сыкъыуаджэмэ, пщэс фыжъы ухъушт, къушъхъэ ухъушт», – теубытагъэ хэлъэу, ищыхъэ телъэу кыфелэ авторым.

Гушпысэ лъапсэр. Адыгэ лъэпкъыр тарихъ гъэшIэгъон зилэ лъэпкъэу зэрэщытыр гушпысэ шъхъалэу пхырещы усаIом. ФэкъолIым иобразкIэ къеты лэжъэкIо цIыф жъугъэмэ яцIыфыгъэ къаухъумэзэ кIинэу алъэгъугъэр. Байхэмрэ тхъамыкIэхэмрэ зыщзэхадзырэ дунаим щыпхыращын алъэкIыгъ анахъ цIыфыгъэ шэпхъэ дахэхэр, анахъ зекIокIэшIухэр. Авторым

къашъоу «Зэфақлом» и философии къызэлъуихын ылъэкълыгъ художественнэ образ лъэшхэмкълэ. Гушцылэм пае:

*Тыгъэ бзыеу,
Къэмэ лъидэу зычлэпсагъ.
Бгъуитлу зэблэкълэу
Чэц пчэгур къэлэсагъ.*

Къашгъом хэлъ философиемрэ адыгэ шылаклэм и философиерэ зэрегъапшэшъ, зым зыр къыушыхъатыжъэу зэрэщытымкълэ къегъэлъагъо адыгэ хъишгъэр зэрэгъэшлэгъоныр. Ащ елбытыгъэу шулъэгъуныгъэ лыягъэу илъэпкъ фырилэр тэри къыднегъэсы ыкли шу тегъэлъэгъужъы тилъэпкъ.

Художественнэ шыкълэ-гъэпсыкълэу илэр. Гушшысэ лъапсэм къегъэнафэ композиционнэ художественнэ гъэпсыкълэу поэмэм ритырэри. Пычыгъо-пычыгъоу зэтеутыгъэу щыт мы произведениер. Ау пычыгъо пэпчъ зэфэдизэп. Гушшысэу хилъхъэрэм елбытыгъ пычыгъохэр зыфэдизхэри. Сатырибл нахъ мыхъурэ пычыгъуи, сатырэ шгъэныкъо етлоклищхъурэ пычыгъуи къытын ылъэкълыщт. Пычыгъохэм шгъыи ялэп, зэкълэпкъыкълэ пчъагъи атетэп – жъогъо цыкълуищкълэ хеушгъыафыкълых. Ащ къегъэлъагъо авторым ишгъыафит гушшысаклэ.

Эпитет, зэгъэшшэн, троп гъэшлэгъонхэр къызфигъэфедэнхэр инэшан Къуекъо Налбий: «Тыгъэ бзыеу пчэгу зэжъум зычлэсагъ, Ышитлу нычхъапэ чъыг куамэу, нычхъапэ залэты бзыу тамэу, Ылъэкъуитлу рычъагъэм фэд псы чъагъор, Пчэнэ лантлэр фэд оредым...»

Авторым ижабзэ адыгабзэм ибаиныгъэ къыгъэлъагъоу, рифмэ гъэнэфагъэу ежъ хихыгъэм диштэхэу диалект гушылаклэхэр щегъэфедэх: Зиусхъанэр – дгъэбзэхыгъэр; къашъо – мэуташъо; псыхъанкълэрур; гор, нэмыкълхэри.

Поэмэу «**Теуцожъ Цыгъу**» зыфиорэр Къуекъо Налбий итхылъэу «Зы бзый, зы макъ, зы къамзый...» зыфиорэм 1981-рэ илъэсым къыдигъэхъагъ. Поэмэр зыфэгъэхыгъэр адыгэ усаклоу я XIX-рэ ллэшлэгъум ыкълэрэ я XX-рэ ллэшлэгъум иапэрэ илъэс 40-рэм шылагъэу Теуцожъ Цыгъу ары. Теуцожъ Цыгъо Кавказым къыхъухъэгъэ ашугмэ ащыцэу адыгэ жэрылуабзэмрэ литературэмрэ зезыпхыгъэр ары.

Поэмэм икъегъэжъэгъу авторым щетхы ар сурэтышлэу Къат Теуцожъ ыцлэкълэ зэритхыгъэр, сыда плэмэ ежъ Теуцожъ Цыгъо,

ащ ытхыгъэхэм ахэт геройхэм яхылылагъэхэу сурэт пчъагъэ мы сурэтышымы илэх.

Поэмэм игъэпсыкI. Поэмэр пычыгъо-пычыгъоу гошчыгъэ. Пычыгъо пэпчъ шъхъэ фешы. Ежъ Цыгъо къэгущыIэзэ, ыгу илхэр къытитыгъашIэрэм фэдэу произведениер гъэпсыгъэ. УблапIэу фишIырэм авторым къыщелуатэ усаклор Iушэу ыкIи нэфэрыIоу зэрэщытыгъэр:

*ФэмьщыIэжъэу,
Шъыпкъэр еухъзы.*

Шъхъэу «Теуцожъ Цыгъо игукъэкIыжъ» зыфилорэм уахътэу ыштэрэр чыжъэу къыщечежъэ:

*СицIыкIугъом пщагъом фэдэу,
СыкъхэкIыжъы,
Сыгу къэкIыжъы.*

Усакло хъушт кIэлэцIыкIум ицIыкIугъом дунаеу къэзыуцухъэщтыгъэр ынэгу къыкIэуцожъы. Авторым къыкIегъэтхы Цыгъо адыгэмэ ятарихъ къыIотэжъынэу чIыгум къызэрэтехъагъэр:

*Дунэе пашъхъэм
Шъхъэээкъо еугъэхэу
Аулъэгугъэр,
Бзыу мэкъэ псыгъохэу,
Ыгу цIухъумагъэхэу Цыгъо,
КъыIотэжъыщтых.*

«Теуцожъ Цыгъо игукъэкIыжъхэр» ыIоу къыкIэлъэкIо шъхъэм. Цыгъо иобраз пщынаом фегъадэ, усэхэр ордхэкIэ елытэх, гупшысэ псалгъэхэр бзыйкIэ елытэх. Шъыпкъэр шъыпкъэм тетэу къыIощтышъ, хэти губгъэн ымышIынэу мэлъало усаклор:

*Бзыйхэр чыгышъхъэмэ къялэх,
СIэгу чIэсубытэ зы бзий,
Зы бзий сыгу есубытэ.*

Темэмрэ гупшысэ лъапсэмрэ. Къуекъо Налбый цIыфым итемэ мы поэмэм инэу къыщелэты. Ащ къызэриIорэмкIэ, цIыфыр ары дунаир зыгъэдэхэнэу, зыгъэшIунэу дунаим къытехъэрэр.

«Унэ нэфынэ тилэныр... шлункыр тыгу кымыхьаныр» цыфхэмклэ пшгэрылгэу зэрэтиэр ащ кьео. Теуцожь Цыгьо цыфэу клочлэ бзаджэмэ апэшуклоу зэрэщытыггэр авторым кыклегэтхы. Ар тетыггор зылыггыггэ пщы-оркмэ пхэнджыггэу зэрахэщтыггэхэр шхьэхихыггэ кышызыэ усаггэ.

Шхьэу «Теуцожь Цыгьо ипчыхьашхь» зыфиусыггэм кыщелуатэ лэжьэкло цыфым идунай зыфэдэр. Лэжьаклом чыгур еггэклэраклэ, ау ежьми оредыр ищыклаггэ. «Цыгьо иорэд зэхахымэ, псэ Iэшухэр агу кыдехые», – етхы Кьуекьом. Орэдыусым лыггэшхоу хэлгыггэр кыыхиггэщымэ шлоиггэу ащ. Ары зыклиорэр: «Лшиггэ клоцысыггэ». Цыфэу ащ фэдиз орэдыбэ кызклэныггэр бай ыкли лыггэ хэлг – джар гупшысэ шхьалэу кыыхеггэщы тхаклом. «Цыфыр кыккьоклы» кыкклэлыклорэ шхьэм зэрэфиусыггэми ар кьеушыхьаты.

Тыггэмрэ цыфымрэ зэреггапшгэ авторым. Тыггэм цылаклэр кызэриггэнэфэу, цыфыми цылаклэр кьеггэклэраклэ.

*Кьэзггэнэфыщтыр дунэе шгофыр –
Сэры, сэц фэдэу тэджыггэ цыфыр, –*

теубытаггэ хэлгэу кьео авторым. Усаклом ипшгэрылгы зэриггэцаклэрэр, идунэе пшгэдэжлыжэ зэрихьэрэр ыушгэфырэн. «Сэри сы Тыггэ, сы Поэт, сы Юфышл», – ео исэнэхьат рэгущо.

Гупшысэ шхьалэу пхырищырэм икьэггэлэггөн шлыклэ ггэнэфаггэу кыфигготрэмэ ащыщ адыгэ сурэтышлэу Кьат Теуцожь иобразкызэрэхиггэахьэрэр. Кьатым исурэтхэу, Теуцожь Цыгьо фэггэхыггэхэр, губзыггэу зэрэщытхэр кьеушыхьаты мыщ фэдэ сатырхэмклэ:

*Кгэпшилаггэ, сурэтышл, сыадыг –
...Тазфагу иль илгэсыбэмэ,
Ори ушхэпс...*

Нэбгыритлур – Цыггорэ Кьатымрэ – зэгурылуаггэхэу, зэдиштаггэхэу зэрэщытым ицыхьэ телг авторым. Птури зыфэлорышлаггэр дэхаггэр ары.

Поэмэу «Теуцожь Цыггэу» мэхьанэшхо ил ашугым итворчествэ кыбгурылонымклэ ыкли уасэ фэшшынымклэ. Кьуекьо Налбый зэрилоу, «Дэхаггэм иггьомлапхэу» плгытэн фае усакломи сурэтышлыми яггэхьаггэхэр.

Я 90-рэ ильэсхэм икIэуххэм Къуекъо Налбый прозэм зыфегъазэ. ИгъэкIотыгъэу адыгэмэ ящыIакIэ лIэшIэгъу зэблэкIхэм къатыгъэ зэхъокIныгъэхэр прозэ гъэшIэгъонкIэ къыригъэлъэгъукIын ылъэкIыгъ. Лъэкъ тарихъымрэ лъэкъ философии куумрэ къапкъырэкIы прозэм илъэу иапэрэ тхыгъэхэр: «Къушъхъэ ябг» («Черная гора») (1997), «Щымылэжъмэ ясэнабжъ» («Вино мертвых») (2002). Мы тхылъитIур адыгэ литературэмкIэ хъугъэ-шIэгъэ гъэшIэгъонхэу хъугъэх. Лъэкъ тарихъым фэгъэхыгъэхэу зэрэщытым нэфэшъхъафхэу, къэлокIэ-къэгъэлъэгъокIэ гъэшIэгъонхэр къафигъотыгъ тхылъхэм. Анахъэу къэлъагъорэр охътищыри зэрэзэхыхэрэр ары: блэкIыгъэр-непэрэр-къэкIощтыр. Мы охътищыми цIыфыр апхырэкIы, ащ игугъу-гухэлъхэр, икIын-гушIуагъохэр, игукIэе-кIэхъопсхэр ары зэкIэ зыфигъэлорышIэрэр авторым. Адыгэмэ ятарихъ пщэгъо-ошъопщэшхом къыхэкIотрэм фэдэу игъорыгъозэ уапашъхъэ щызэблэгъэкIы. Анахъ охътэ хыльэхэу лъэкъым къыфэкIуагъэхэр ары игупшысэ тхакIом зыфигъэлорышIэрэр. Уеджэн къодыеу щымытэу, гукIи уушэтынхэу щытых мы тхыльмэ къэбарэу къыднагъэсыхэрэр, шIумрэ бзаджэмрэ зэпэлудзагъэхэу къэбарыр зэригъэщрэм гуфаплъэу улгыплъэн фае. Ащ хыльэ къешIых мы произведениехэр.

Мифым – ижърэ дунэе зэхэтыкIэм ехыльIэгъэ тхыдэхэм зафегъазэ Къуекъом игухэль мышсынкIэхэр къызэлуихыным фэшI. Гупшысэ шъхъалэу зыфакIорэр цIыфым епхыгъ: охътэ зэфэшъхъафхэм цIыфыр зэряхъулIэрэр, ар къызэрэзэкIоцIыкIрэр, ащ игъогупэ зыдигъэзэн ылъэкIыщтыр. Авторым гъэпсыкIэ-концепции гъэшIэгъон къыхехы, ар тызэсэгъэ къэбар гъэпсыкIэмэ атекIы. Ары Къуекъом ипрозэ ямышIыкIлауи зыкIалорэр.

«Къушъхъэ ябг» къыIотэрэ сюжетыр зэпхыгъэр Урыс-Кавказ заор ары. Анахъ тхъамыкIэгъо чIыплэу адыгэхэр зэрыфэгъагъэм тхакIор къыпкъырэкIышъ цIыфым ыщылэн ылъэкIыщтыр, ыкIуачIэ къыхыщтыр, ыгу фэщэчыщтыр образ зэмылIэужыгъохэмкIэ къегъэлъагъо. Нэм ылъэгъурэр фэщэчырэп, герой шъхъалэр нэшъу мэхъу, шъхъэм ыщэчрэп – шъхъэр зэкIокIы, гур зэгоуты. Къушъхъэ ябг зыкIиIуагъэр, шIокI зимылэ тхъамыкIагъоу цIыфым къынэсэу къыкIахъэрэм

упэшлуклон зэрэмыльэклыщтыр ары. Къушъхъэ ябгэр тыдэкли щыI, ащ зышлуигъэбылтын ылъэклыщтэп цыфым. Хъуцтым упэшлуклон плъэклыщтэп. Цыфыр зэрмыры ехуулэ тхьамыклэгъо иным. Ары Нарычи иактыл имыежьэу хъэклэ-къоклэ щынагъоу зыклэхурэр. Ау нэф дэпсынлэ щымылэу тарихъ къэбарыр къыухырэп тхаклом. Мэзагъо иобразклэ къело ащ лъэгъо нэф зэрэщылэр, ау ар къэбгъотын фæе. Мэзагъуи иуахътэ еухы, «итыгъэ къохъэ» шъхъæе, ишлуагъэ лъэпкъым ригъэклыжын фæе. Ащ пæе Нэшъуар еушъыи, ынэ къыгъэплъэжыи шлоигъу. Бзэджагъэм пэбзэдджэжынэу емыжьэнэу, Iягъэм зыдыримыгъэхыхынэу, ШШур къыхихынэу егъасэ. Мэзагъо лъэпкъым ынап, ащ Нэшъуар ыгу къегъэушцы, Нэшъуари пшгъэшгъэжыеу зинурэ амыгъэклосэшъугъэм инэф зыхещэшъ щылаклэр иклэрыклэу агъэпсыжыи. Джарын фæе адыгэмэ ягушцылэжъэу «Умыуцумэ, къиуцукI улуклэн» зыфилоу зэхалъхъагъэм Iушыгъэу хэлъыр зынэсырэр. Бзэджагъэм упэбзэдджэжыи хъуцтэп.

Мы повестым еплъыкIабэ иIэн ылъэклыщт, еджэрэ пэпчъ ежъ иIэклоцI дунай, ифилософии япхыгъэу зэфэхьысыжъ гушшысэ ышлын ылъэклыщт, ау гушшысэ шъхъалэр зыфэкложърэр зы – псэ зилэу зэклэ дунаим къытехъорэм нэф ищыкIагъ, Нэфым, ШШум щылаклэр лъагъэклотэщт, ащ уафэбэнэн, уалъыкIон фæе.

Литературэр:

1. Абыдэ Хъ. Къуекъо Налбый ар епэсыгъ! // «Адыгэ макъ», 2008. – Мэзаем и 20. – Н. 4.
2. Бысыдж Мурат. Налбый : [Усаклоу, тхаклоу Къуекъо Н. фэгъэхьыгъэ усэ] // «Адыгэ макъ», 2008. – Шэклогъум и 26. – Н. 6.
3. Къат Теуцожъ. Налбый : [Тхаклоу Къуекъо Н. итворчествэ фэгъэхьыгъэ] // «Адыгэ макъ», 2008. – Шышъхъалум и 14. – Н. 4–5.
4. Мамырыкъо Нуриет. Непи тыдэгупшысэ : [Усаклоу, драматургэу Къуекъо Н. зыщымылэжыыр илъэсищ зэрэхъугъэм фэгъэхьыгъэ] // «Адыгэ макъ», 2010. – Шышъхъалум и 21. – Н. 5.
5. Нэфышъ Къэзэуат. Усаклор лIэрэп... [Къуекъо Налбый ехыллэгъэ] // «Адыгэ макъ», 2007. – Юныгъом и 13. – Н. 3.
6. Пэнэшъу Г. Си Налбый [Усаклоу, тхаклоу Къуекъо Н. фэгъэхьыгъэ усэ] // «Адыгэ макъ», 2007. – Тыгъэгъазэм и 1. – Н. 7.

7. Пэрэныкьо Къутас. Къуекьо Налбий ихудожественно дунай // «Псалъ», 2008. – № 5 (8). – Н. 75–85.

8. Пэрэныкьо Къутас. Къуекьо Налбий ихудожественно дунай : [Къуекьо Н. и Хэшыпыкыгъэ тхыгъэхэм ипэублэ гушчы] // Къуекьо Налбий. Хэшыпыкыгъэ тхыгъэхэр: повестхэр, рассказхэр, пьесэхэр. – Мыекъуапэ, 2008. – Н. 3–15.

9. Хъуажъ Н. Тыгъэм булэрэр мэхъу усако : [Адыгэ усакоу Къуекьо Н. итворчествэ ехылаагъ] // «Псын». – Налщыкъ, 2009. – № 1/1. – Н. 52–54.

10. Хъуажъ Нуриет. Къамылаагъэм булаагъэу тхагъэ: [Къуекьо Н. ытхыгъэхэм афэгъэхыгъэ гушчысэхэр] // Международная научная конференция «Актуальные проблемы общей и адыгской филологии»: Материалы конференции. – Майкоп, 2010. – С. 192–198.

11. Хъаудэкьо Шыхьамыз. «... Сыкъэхъугъэмэ, сыщыӀэн фае...». [Адыгэ усакоу Къуекьо Налбий итворчeskэ гъогу ехылаагъ] // Лъэуж нэфхэр : адыгабзэм, литературэм, лъэпкъ шэн – хабзэхэм, тарихъым езгъаджэхэрэм апае ӀэпыӀэгъу тхылъ. – Мыекъуапэ, 2009. – Н. 39–48.

12. Цуамыкьо Тыркубий. Гугъи гумэки зэгъусэу: [Къуекьо Налбий ехылаагъэ этюд] / Цуамыкьо Т. // Цыфыгъэм фэбэнэрэ псалъэ. (Литературнэ-критическэ статьяхэр, творчeskэ сурэтхэр, этюдхэр). – Мыекъуапэ, 1992. – Н. 255–270.

НЭХЭ РУСЛЪАН (1941-1997)

ИщыІэныгъэрэ итворческэ гъогурэ

Нэхэе РуслЪан МыхЪамодэ ыкЪор Теуцожъ районым ит кЪуаджэу Очэпшые мэкЪуогЪум и 25-рэм 1941-рэ илЪэсым кЪыщыхЪугЪ. Урысые Федерацием итхакІохэм я Союз 1975-рэ илЪэсым щыублагЪэу хэт.

Гурыт еджапІэр кЪызеухым МыекЪуапэ дэт мэкЪу-мэщхЪызмэт техникумым еджэнэу макІо, ау литературэр зэриКасэм кЪыхэкІэу, Адыгэ кЪэралыгЪо кІэлэегъэджэ институтым ифилологии факультет иадыгэ отделение 1962-рэ илЪэсым чІэхЪажы ыкІи 1967-рэ илЪэсым ар кЪеухы. Студентэу щытызэ тхэныр регЪажэ, литературнэ кружокым чанэу хэлажэ, апэрэ усэхэр студенческэ дэпкЪ гЪээетым, хэку гЪээетэу «Социалистическэ Адыгеим» икІи журналэу «ЗэкЪошныгЪэм» 1960-рэ илЪэсым щегЪэжыагЪэу кЪащыхеутых.

Адыгэ кЪэралыгЪо кІэлэегъэджэ институтыр кЪызеухым ыуж Адыгэ хэку радиокомитетым, хэку гЪээетэу «Социалистическэ Адыгеим» яредакторэу Іоф ащешІэ. Максим Горькэм ыцІэ зыхырэ Литературнэ институтым и Апшгъэрэ литературнэ курсхэр 1979-рэ илЪэсым Москва кЪыщеухы. 1984-рэ илЪэсым кЪыщегЪэжыагЪэу Адыгеим итхакІохэм я Союз литературнэ упчІэжыэгЪу ІофышІэу, пшгЪэдэкІыжъ зиІэ исекретарэу 1995-рэ илЪэсым нэс мэлажэ. Аужрэ илЪэсхэм Адыгэ Республикэм ителерадиокомпание иІофшІагЪ.

Нэхэе РуслЪан 1969-рэ илЪэсым кЪыщегЪэжыагЪэу итхылЪхэр кЪыхаутых. Апэрэ тхылЪым «Мафэр нэфым

кыбыщезь» (1969) феусы. Ащ кыыкълэжьлох: «Джэмак» – 1971, «Хыбзыухэр» – 1972, «Псыкьефэх» – 1977, «Къэкълэзып» – 1980, «Джэныкьо машлу» – 1983, «Гъэбэжъу ощх» – 1986, «Кэсынкэ плыжь» – 1987, «Ошыгу нэф» – 1990, «Гъашлэм ипчэдыжь» – 1991. Аужрэ ильэсхэм усаклом прозэм зыфегъазэ ыкӀи рассказхэмрэ повестхэмрэ етхы. Ахэр зэхэугъоягъэу ищылэныгъэ зехухым ыуж 2002-рэ ильэсым «Псыархъуан» ыцӀэу тхылы кыыфдагъэжы. УрысыбзэкӀэ зэдзэкӀыгъэхэу иусэхэр зыдэт тхылъхэри кыыдегъэжы. «Колодец отца» 1980-рэ ильэсым, «Слово о матери» 1981-рэ ильэсым Москва кыыщыдэжы, Мыекъуапэ «Ветры судьбы» ыцӀэу 1995-рэ ильэсым кыыщыдэжы. ЗэкӀэмкӀи тхылы 13 опсэфэ усаклом кыыдегъэжы.

ПрозэкӀэ тхыгъэу апэрэу тхылы рассказхэмрэ повестхэмрэ «Псыархъуан» («Водоворот») ыцӀэу 2002-рэ ильэсым кыыдагъэжы.

Нэхэе Руслъан ытхыгъэмэ ащыцхэр Украинэм кыыщыхауты, журналэу «Смена», «Москва», «Дон», альманахэу «Родники», сборникхэу «Синие горы Кавказа» (Нальчик), «Люблю я Кавказ» (Москва) кыыдахъэх.

Композиторхэм орэдышгъом Нэхэе Руслъан иусабэ ралгъагъ: («Умытыгъэу тыгъэу укъепсына?», «КъэмыкӀожыгъэмэ яорэд», «Сиорэд», «Дахэр сыхэку»).

Нэхэе Руслъан **илирикэ** нахъзыуцугъэря 70–90-рэ ильэсхэр ары. УсэкӀэ амал гъэнэфагъэу ӀэкӀэлгъымкӀэ къэпшӀэжыныу цыт ащ иусэхэр. Темэу къащылэтхэрэр зэфэшгъафых: ихэгъэу, ичӀыгу, икъуадж шульэгъоу африлэмкӀэ кыырегъажьэшгъ цыфым ехыллэгъэ философскэ гушшысэ инхэмкӀэ еухыжьы. Ащ фэд усэхэу «Дахэр сыхэку», «Псыкьефэх», «МэкъумэщышӀ», «КъэмыкӀожыгъэмэ яорэд», «Шъыпкыишгъ» ыкӀи нэмыкӀыбэхэр.

Усаклом илирикэ кыыщезьэрэр ным итем ары. «Апэрэ усэр зысэтхым, – игукъэжыжьмэ къащелэ Нэхэем, – гъэтхэпагъ, чыыг шгъапэм пысхэу бзыу цыкӀумэ орэд къаӀоцтыгъэ, чыжьэкӀэ трактормэ амакъэ губгъом кыырилгъэсыкӀыщтыгъ. Гъэтхэ тыгъэм зыригъэоу, гугъум ымытлушцэу, ылгэмэ амыхыжьэу тынэ пчъэлупэм лусыгъ. Ащ игумэкӀ-гукӀае сэри сшгъхэ имыкӀэу еджаплэм сыкыизекӀыжьым, дэпкыым сегъэкъугъэу тынэ дэжь сетӀысэхыгъ. Гум усэр кыытеуагъ. Тхыапэмрэ къэлэмымрэ къэсштагъ...». Зэо лгъэханхэм къахэхъухъэгъэ кӀалэм икъоу ыушэтыгъ а мэфэ хылыгъэхэр ыкӀи итворчествэ ар инэу кыыхэщы. Янэ шызабэу къэнэ, ыкӀо нахыжьыи заом хэкӀуадэ, сымэджэ

хылыгэ мэху. Ышнахыжыгэу кьэзымыггээжыггэм инэу
Руслган фэээцы, яни мэгуггэ:

*Ткьохэр, тилхэр зэблэжыггэмэ
Теклоныггэр тэ кыкыни!
Кыхэккыжыкы джы зырызхэр
Заом иггом дэжыггаггэу,
Кьагготыжыкы яхэлэжыкы...*

Заомитыркьохэр кыжыкыжыкы. Авторым зэхешлэнымигуклае
зынэсырэр, ежыр зыми фэамалэп. Кьэнаггэр илирическэ
герой шульэггэу ным фырилэр кырилотыкыныр ары. Ным
ишульэггэу кыщезжэ хэггэгүшхоу зэрысым шульэггэу
фырилэр. Ахэмэ афэггэхыггэу тхыггабэ ил. Ицкыкыггом
пэккыкыггэ зэошхом иккэбармэ мызэу-мытлоу кьафеггээжыкы:

*Сыфай сэ, сыфай жыкы кьэсцэжыкыным,
Сцунэ сиклэ, сыгу кьэмыггуным,
Сичыгу сичыгоу сыщыпсэуным,
Сиггогу сиггогоу дэх сымышкыным,
Тыггэр кызыккыкыкы сьдэтэджыкыным,
Джэныккыкы машлор мыккысэжыкыным...*

Литературнэ критикхэми хаггэунэфыкы Нэхэе Руслган
итворчествэ хэмыккэу, ытхыггэмэ анахь кьахэщэу зэо
блэккыггэм фэггэхыггэу лирикэ чьэпхыггэу зэрилэр. «Илгэс
40-м изыбгуккэ – мыщ дэжыкы аныбжыккэ 50-м еккыкыггэу
усаккыкыкы – ежы ячкыкы типозэие цэубытыггэу, кьалорэр ашлэу,
кыызэралон псалкы кьагготэу ахэр лгэхган иуцуаггэх», – этхы
Щэшлэ Казбек.

Нэхэе Руслган илирикэ лгэгаплэм зэрэнэсыггэм ишыкыат
поэмэхэр. Ац фэдэу «заом иккыкы лгэужыкыкы кыызэрэмынэрэр»
нафэ кыщытфешкы усаккыкы «Мыжкыкыкыкы» зыфилорэ поэмэм.
Заом хэккыкыкыкы зэфэдэу ягуггэу ашкыкыкыкы – ары гупшысэ
пхыкыкыкы усаккыкы кырищажыкыкы. Зым лгэхужыкыкыкы
кыллэжыкыкы сауггэт ыцкыкы тетхаггэу фашкыкы, адрэм иккэ
зидэщыкыкы ашлэрэр. Ау зэккэ хэккыкыкыкы апсэ зэфэдэу
ялгэплаггэ. Ары зыккыкыкы усаккыкыкы:

*Сабыл пстэури хыгу кьэху,
Тэ зэрэттлоу ахэр мэху...*

*Тхьэр зэуаггэр зибэу лъфаггэ,
Къэдггэшаггэр заоу тхьыггэ... –*

Мыхэр зигушылэхэр бзылфгыггэу Куку ары. Ащ ыкгуишырэ илгырэ хэлодаггэх. Игухэки ггунэнчг шгхьае, еггани кгуачлэ кгызфеггыотыжгы кгылонэу:

*Ткгохэр, тилхэр зэблэжгыггэмэ
Теклоньггэр тэ кгыкгыни!*

Лгэхгэнэ зэкилгыкгохэм лгыхгужгы мылгыхгужгы кгыахэкы. Сауггэтхэр зэкилэми яфэшгуаш:

*Сауггэтхэр!
Шгоры ггогухэр!
Сауггэтхэр!
Шгоры тхгэхэр!
Шгоры, шгоры
Тшошгы хгурэр...*

Заом итемэ авторым зэрэггымыггупшэрэр бггэшлэггонэу шытэл, сыда плэмэ дунаим шымамырэл джгыри. Ары зыкилорэр:

*Джгыри цгэхэр чгым цгэшгуиш.
Джгыри ткгоохэр
Тэ тэггэах.*

Лирическэ героим ыкгуачлэ зыдешгжгы. Сыда плэмэ зыпсэ зытыггэхэм якгуачлэ кгыфаггэнагг:

*Яши ялаши
кгытфыщанагг...
Нартхэм апсэ
Ом дэжгыггэл:
Чгыгум
апсэ
кгыхэнагг!*

Поэмэу «Тян» зыфилорэм нымрэ хэкумрэ зэпхыггэхэу кгыщетых усаком. Мы поэмэри апэрэ сборникэу «Мафэр нэфылгым кгыщежгэ» зыфилорэм кгыдэхгэ. Поэмэм кгыгуатэрэр шылэныггэм кгыхэхыггэу шыт, авторым игуклэггупшысэхэр ары кгыэу фэхгурэр. Ныр гум икгырэл:

*Тян, мьлэрысэу, зижьау уиклүанлэу
Зэклэ зэлүатэу а о ушаггэм,
Гъатхэр кызыкlorэм тлэкlorыр сэхьы.*

Усакlorоу ным итемэ нэмысыггэ шылэшцтын, ау Нэхэе Руслгъан шгэф имылэу, ымыггэклэраклэу ным иобраз тэзггэлгэггүггэмэ апэ ит.

*Кгэлабэшг, тынэ
Сызреубытылэ...
Гупшысэр кгэджэ, гум бэ кгетаджэ.
Зэ, зэ, зэба, гупшысэр!
Тянэ ыпашгхэ тлэклүрэ сиггэс.
Ласэба!
Ласэрэп, псыхгом сынеггэс.*

...Хэкум шульгэггэу фырилэм фэггэхьыггэ усэу «Дахэр сихэку» зыфилорэр. Хэтрэ цыфи ихэку шу елгэггэу, ау ар дахэу кызлотыкын зылгэклрэр усакlorо ары. Сыд фэдэ гупшысэ усакlorом кырымьшажггэми игупшысэ шгхьа! зэклүжггэр ихэку, илгэпкг, ичлыгу шульгэггэу афырилэр ары. Гум кыкклрэ псэлгэ дахэм узлэпищэу, уигупшысэхэм атефэу зыхгүклэ усакlorом игухэлг кгыдэхгүггэу плгытэн плгэклышцт. Ежг усакlorом ар кгырилотыкыггэ мыщ фэдэу: «Усэр хгышггэм, хгүггэ-шлаггэм илотаклү, лгэхгъаным исурэт техыггэ, итарихгэ нап»...

Усэхэу «Псыкгегфэх», «Мэкгумэшгыш!», «Кгэмыкложгыггэмэ ядунай» зыфилорэрэр кгыдэхгэаггэх 1977-рэ илгэсым кгыдэклыггэ сборникэу «Псыкгегфэх» зыфилорэм. Авторым ичлыгу идэхэггэмэ ащгыщэу псыкгегфэхым иорэд кгыщело мы усэм. Еггэшшэн, ггэшшон дахэхэр кгеггэоты тхакlorом:

*Псыкгегфэхыр дэнэ фгыжггэу,
Кгүшгхгэ пллэлум еджкыггэ.
Ыбзэгупнэ псыхго джаеу,
Кгүшгхгэ натлэр ещкыггэ.*

Псыкгегфэхым нэр зэриггэгүшлорэм имызакгэу фэдэу кгыхгэрэри кгыхеггэщы Нэхэе Руслгъан. Псы щымылэмэ цыфыр шылэн ылгэклышцтэп. Ары зыккллорэр:

*Сабый цыкклүхэр джэггүзэ пшгымэ,
Лупшлэ ггүпэу зыфаулүбы...*

*Губгъо къежэ ипсыналтэ,
Ианлэм раклэш, тхъацур рапшэ...
Хахъэ чыгум лъэкъо минэу,
Ынэгумшэ егъэшъокы...*

Дунаеу тыкъэзыуцухъэрэм псыр зэрищыклагъэр, ар изылахъэу зэрэщытыр кырелотыкы авторым. Кавказ шьолгырым псыр икъоу зэриэм клэгумшэу:

*«Узиджагъом псыр игъаблэу,
Пшэхъо шьофым гулэу кьенэ», –*

ею ащ.

Усаклор рэгумшэ ичыгоу псым щымыклэрэр насышышлоу зэрэщытым. Лэшлэгъу мылхэу а псыкъефэхыр кызыщэжъэрэмэ илъэсыбэаныбжъ, егъашлэми ячылэтагъэ цыфыр ащымыклэнэу мэлъало усаклор.

Усэу «Мэкъумэщышлэ» зыфэгъэхыгъэр Социалистическэ Трудым и Героу Мэрэтыкы Аслъан ары. Гупшысэ шъхъалэр зыфаклорэр мэкъумэщышлэ-лэжъакломуасэу илэркыгъэлъэгъоныр ары. Мэкъумэщышлэм епхыгъ цылаклэм изытет. Сыда плэмэ ащ епхыгъ Хьалыгъур цыфым ыгъотыщтмэ, Гуклэгъур ащ халыщтмэ, Шулъэгъур ыгу илыщтмэ. Мэкъумэщышлэм илъагъо кыны, ау кынымэ апэшлуклозэ лэжыгъэр къехыжы.

*Къытефэ
Ошъу – цэшхуи,
Къытехъэ
Огъу – мыгъуи...*

Итеплэклэ дахэ, хьалэлыгъэр нэгум кыкклэщы, ылапэ унэсмэ клуачлэ кыпхелъхъэ. Саусырыкы фегъадэ мэкъумэщышлэм иобраз:

*Саусырыкы фэдэу
Макло.*

Мэкъумэщышлэм илэжыгъэ зэклэ цыфмэ ареты, ежырым фэдэу цыфыр ыгъэшхэклэм мэгушло. Усаклом дэгъоу зэхешлэ мэкъумэщышлэм илэжъаклэ зыфэдэр, ежыми ятэ мэкъумэщышлагъ. Клэухым къяджэ цыфмэ мэкъумэщышлэр агъэлъэпэнэу:

*Мэжүмэщышэм
Ышэ кыиэтмэ,
...Ерэдэй
Зэрэдунәу!*

«Къэмыкложыгъэмэ ядунай» зыфиорэ усэм темәу иер блэжыгъэ Дунәезошхор ары. Заор заухыгъэр бәшпагъэ. Дунаир дахәу зэтрагъәпсыхъажыгъ. Маим и 9-р ащ фәгъәхыгъэ мэфәкI мэфәшху. Цыфәу зошхом къелыжыгъэмэ агъәлпәшә мамырныгъэр. Къэзымыгъәзәжыгъәхәр гум икIхәрәп:

*Яаджал аш
Тәц пай
Пый щәшлуцIәр
РычIаIугъ.*

Унагъоу заом хәмыфыкъуагъэ зәрәщымыер кIегъәтхы авторым – уят, сят, пшы, сшыпхъу, уян, сян... бәмә къагъәзәжыгъәп. Ахәмә апсә агъәтIылыи, тә тыкъагъәнагъ. Аныбжыкъухәр тауж икIхәрәп, къытфәсакъых:

*Тилъэгъуапә
КъакIошъ,
Щәтых.
ТышылуIәхәр
Къаубытых.*

Гушшысә лпәпсәр зыфәкIожьрәр – цыфыгъэр, цыфыр зыфыщыIәр, игъәхъагъәхәр арых. «Уахътәм тауштәу уешлушпагъ?» – джары анахъ улчIә шъхъаIәр. Иоф цыкIуи ини щыIәп – зәкIәми цыфым шIу къыфахъмә: чыгыр бгъәтIысхъагъәмә, сабыр къыпкIәхъухъагъәмә, уахътәм дебгъәштагъәмә. Къэзымыгъәзәжыгъәхәр саугъәтәу тапашъхъә кyiуцожыгъәх, арышъ зыщымыгъәгъушп ахәр цыфәу зәгорәм зәрәщытыгъәхәр. Ахәр къытәхъуапсәхәм фәдәу къышIошIы усакIом. НыбжыкIәхәзә ящыIәныгъә атыгъ. Джәгогъуи, шIулъэгъу шIыгъуи ифагъәхәп. «ИпсәкIоды тыхәкIынәп», – етхы авторым, ахәр тыгу илъ зәпытынхә фәе – «Ипәхъ ренәу къытхәрәлъ». Мы ятIонәрә сборникым поэмәу цы къыдахъ: «Си «Интернационал», «Нәфшпагъом», «СишIулъэгъу Iә къысфешIы».

«Нэфшъагъом» зыфилорэ поэмэр гъэшлэгъоны къэзышпырэр итем ары. Поэмэр зыфэгъэхьыгъэр испан революционерэу ыкли усаклоу Гарсиа Лорка. Лорка зэфэнчъагъэм пэуцужьызэ зыпсэ зыгъэтлылыгъэ бэнакы. Сьд зэфэзыхьыхэрэр адыгэ усакломрэ испан усакломрэ плон плъэкыщт. Поэмэм а упчлэм иджэуап къеты:

*Сылуклэ сшлоуэгъу.
Ежь къеуатэ
Мары сшшлльэгъу:
«Нэфшъагъор
А шэпльыгъо
Шпагъор
Упэгъоклэу
Плъэгъумэ,
Ары тхъагъор!..*

Усэклуйтлуми нэфыр яклас, нэфшъагъом фэусэх. Тыгу къэдгъэкыжын Нэхаем иапэрэ тхыль шъхъэу илэр – «Мафэр нэфылгэм къыщежьэ». Лорка ищылэныгъэ зафэу ыхьыгъ, «къыгъэшпагъэм зафэ». Адыгэ усаклом ащ фэдэ цыфыр ищысэтехып, апсэхэр зэнэблагъэ, ащ «идунай ордккэ ыхъожьыгъ». Испанием иусакло ыпсэ хахыгъэми, ишъхъафитныгъэ ордэ дунаим къыфигъэнагъ:

*Агъэнэгъоджагъэми
Поэт хъадэр,
Тыдэ пхына
Ытхыгъэ ордэыр?!*

Шъхъафитныгъэм ибэнаклом ыусыгъэ гупшысэхэр къыхэкыгъэх:

*Бэн шлункыр
Къашлцэттыричи,
Пчэдъжы нэфылгэу
Къэпльыжыгъэ.*

Тхыльгэу «Джэныкъомашу» 1983-рэ илъэсым къыдэкы. Анахъ усэ гъэшлэгъонмэ ащыщэу «Шъыпкъишъ» зыфилорэ ащ къыдэхэ. Усэм ыцлэр адыгэ жэрыуабзэм къыхихыгъ ыкли гъэпсыклэу илэмккэ жанрэу «шъыпкъишъэм» «техыгъэу щыт.

Шылыныгэм изылахыг энэфагъэхэм кыапкырыкIрэ философием тефэх гупшысэу клоцIылгъэр. Лирическэ героим игъашIэм ыгъэунэфыгъэ гурышэ-гупшысэхэр зэкIэлъыклоу къетых. Зэм ар хэукъуагъ, зэм тэрэзэу зекIуагъ – джауштэу «игъорыгъозэ кыызэтехъуагъ» ишылыныгъэ хихыгъэ акъылыр. Апэрэ зэфэхысыжъэу ышпырэр – цыфым зэмыхъокIыжъ шIульгъоу ыпсэ зыхэлгыр «ихэгъэгу, ичыгу зан» арэу зэрэщытыр ары; ятIонэрэ гупшысэу ышпырэр зыфэгъэхыгъэр цыфым игушхуагъ, ар дунаишхом регъапшэ ыкIи пегъэуцу, Дунаир лъэшы, ау цыфыри кызэкIаIорэп: «Хышхом етIани сыпэгъокIы», – етхы авторым. Джащ фэдэу зэкIэлъыкло ушпыйхэр къетых усаIком: гур бгъэкIоды хъуштэп, укIыгэр щымыгъэзый, шпыпкыагъэр зигъаI, шIульгъум зыщымыдзый, унагъо шIэ, уахътэм фэсакъ, уянэ-уятгэхэр гъашIо, шIум фэлажъ, умыпаг, фэгъэгъуныр зигъэшэн – зэкIэмкIи шъэм нэсэу къепчъы. Авторым игумэкIыгъуи, ыгу ихъыкIрэмэ якъиIотыкIыни хегъахъэ зэкIэлъыкIорэ сатырэмэ. ЗыгъэгумэкIырэр лэжыгъэу иIэр ары:

*Шылыныгъэр – джэгон. Къинэу зэхэт,
Псэр зимыхъафыр кысаIолъ, хэт?
Сэ неп, о неущы уIауухъумэжъыщт.
Сыд къэбгъанэрэ, сыд зыдэлхыжъыщт?*

Уахътэм зэпыу имыIэу зэрэIорэм репхы игъэхъагъэхэри. ЗэкIэри кыдэхъурэп, ау икIо щигъаIэрэп:

*ГъашIэр боу IэшIу,
Ары псэм зыкIынашIырэр.
ГъашIэм иI нэшIу,
Ары узIемызэщырэр.*

Тхылгъэу «КэIозэпыт» 1980-рэ илгъэсым кыдэкIы. Хэкум фэгъэхыгъэ усэмкIэ кызэIуехы. Нэхэе Руслъан адыгэ хэкум бэрэ фэусагъ. Ар иорэдэгъ:

*Адыгэ хэкум ибжыхъэ дахэ,
Огури къаргъоу, псыхъори нашхъо.
ШхъонтIэбзэ закIэу игубгъо хъасэ
Гъэбэжъу нэгоу жъым зэрелгъасэ...
УщымыIагъэмэ, къаIо сихэку,
Дахэшгъы дахэ! КIаплъ зэ ынэгъу!*

Усэу «Цыфым ытам» щыкIегъэтхыы Iоф цыкIурэ Iоф инырэ зетепфы зэрэмышъуцтыр. Цыфым хэхъоныгъэ щыIакIэм шишIэу, ишIуагъэ кыыгъакIоу иIоф Iахъэ егъэцакIэмэ ар Iофышху. Ары зыкIиорэр усакIом:

ПишIуцтэн

Цыфым тамэу фэхъуцтыр.

«ЗэкIэ зыфэкложьрэр цыф шIульэгъур ары», – еIошъ кIэух фешIыжыы авторым:

Апэу

Цыфыр зыIэтыгъэр –

ШIульэгъу.

Зы цыфым

Адрэ цыфым

Фишыгъэ лъагъу.

Нэхэе Руслъан усэхэр зыдэт итхыль анахъ инымэ ащыщ «ГъашIэм игъатх» зыфиIорэр. Ар шъхъэхэмкIэ гошчыгъэ. Апэрэшъхъэм «гум икъутамэхэр» фиусыгъ, ятIонэрэшъхъэу кыыльэкIо «Тыгъэнэбзыйхэр», ящэнэрэшъхъэр – «ШыкIэпщынэм иорэд», яплэнэрэу кыыкIэлъэкIо – «Сичэщы жъуагъу», ятфэнэрэр – «КIэлэцIыкIухэм апай». Мы тхылыр илгъэс 50 авторыр зэхъум кыыдагъэкIыгъ. ГушчыIапэм ащ кыыщелo: «Мыжъосыныр мэкIодыжыы, – аIо адыгэмэ, – мыкIодыжыырэр орэд». Сэ сишIошIыкIэ, орэдым икъежьаплэр усэ, усэр гум орэдэу кыелукIы, цыфым игугъэ къэбзэным, нэфыным, лъэгэным пай».

Анахъ усэ дахэхэу кыыдэхъагъэмэ ащыщых: «МэгумэкIых ныхэр», «ШыкIэпщынэм иорэд», «Адыгабзэм инэпкъ»...

«Адыгабзэм инэпкъ» моуцтэу кыыщелo:

Ашъу, зыми ттырихырэн,

Тэр-тэрэу ибэн тэтIы,

Сабыймэ пишъэ такъыфемыджээ,

ЫIэ пчъэм дэтэпIыртIэ,

Хъыльэ тIомэ IудгъэкIотызэ...

... Е силъэпкъ цыкIу!

Е сигъогу мыкIу!

Сыоплъышъ непэ,

кыызгурымыIу.

*Утлуа, уза?
Хэт ику уиса?
Уинасылмэ уксызкIэжьын,
Уезхыжьсагэм уксылэкIэжьын.
Къэгээзэгү уахтэм ар шчыклагъ,
Лыгъэ зепхьацтмэ урихьыллагъ.
...Лыр зыгъэллэрэр – илэпкъ шлулгэгү,
Адыгэм адыгабзэр илэгү...*

Усэ зэхэлхьэкIэ гъепсыкIэхэу Нэхэе Руслъан ыгъэфедэхэрэр зэфэшхьафых ыкIи гъэшIэгъоных. Лирическэ героим кышкырыкIэу кызырыкIоу, ау гупшысэ куур кырилотыкIэу кьэлэокIэ тefэрабгъухэр кыгъотыхнэ ыльэкIыгъ авторым. УпчIэ Iэтыгъэ гущылэухыгъэхэр бэрэ егъэфедэх: «МашIом... Тхьапшрэ сигъэфэбагъ?»; «Хэт ипсына сызэкIолIэщтыр? Псычъылэ IэшIу сезгъэшъоцтыр?»; «Фэсыщтых, фэклоцтых!», «Хэт цымылэжьыр?!»; междометие мэкъэпэшI зэфэшхьафхэр: «а-яй!», «е-о-ой!»; гущылэ кIэлотыкIыжьхэр: «куп-купэу», «цIыкIу-цIыкIоу»; зыгорэм игущылэхэр: «Сэ укIыти, щти сшIэрэп», – плуагъэ». Шъуашэу кыыхыхыхэрэр зетекIых: сатыриплI икIоу, е зэкIэклэхыгъэу, е цифрэхэмкIэ гошчыгъэу – зэкIэ шIыкIэу цылэр ыгъэлэрыфэу мэтхэшъу Нэхэе Руслъан. Гущылэжьхэр, гущылэ щэрыохэр бэрэ егъэфедэх: «Шъхьакло зышхрэр, – аIо, – шъхьашхыгъо ефэжьы», «Жъы зимылэм кIэ иIэцтэп», «О кыюмыкIуцтыр цыфы емышIи»; диалогыр хегъэуцо усэм:

- СыдкIэ уихъажьыщт? – Пчгъэ.*
- Жъы итIушчыхьащт? – Шгъхьангъунчгъэ.*
- СыдкIэ бгъэфэбэщт? – МашIо.*
- СыдкIэ пфэпэщт? – ГушIо.*

Афоризмэхэр бэрэ егъэфедэх усаклом:

- «Хэт зылуагъэр – тхьамыклагъу?»*
- «ЩыIэныгъэр – боу гушIуагъу?»*
- «ЩыIэныгъэр – джэгон».*

Гупшысэ мыухыпагъэхэмкIэ ыухыжьэу мэхъу иусэхэр: «Къызыщыдгъээжьырэр титIо типIалгъэ...». Публицистикэм фэцагъэу зэрэщытыр мыщ фэдэ усэхэм къаушыхьаты: «Сыадыг зылорэр адыга зэкIэ», «Адыгабзэм инэпкъ», «Тхьэ щыI о

зызфэшшыжэрэм...». Адыгабзэм ехылаагъэу ытхыгъэр джырэ лъэхъани еклоу щыт:

*Убзэ зыпшлоклодрэм,
Уянэ пшлоклодыгъ.
Ар кызыгурымылорэм
Ылсэ артыгъ...*

Нэхэе Руслъан жанрэ зэфэшхъафхэмкIэ тхагъэ: «Сонет Iэрам» ылоу гъэзетэу «Адыгэ макъ», альманахэу «Зэкъошныгъ» кыарегъахъэ; пшысэхэу «Аргъоим къехъулаагъэр» ыкIи «Уиорэд зэ кысыфэложь» кIэлэцIыкIу журналэу «Жъогъобын» кыарегъахъэх.

I90-рэ илгъэсхэм прозэмкIи тхэнэу регъажьэ. Апэрэ рассказэу «Гъэтхэ пас» альманахэу «Зэкъошныгъэм» 1992-рэ илгъэсым кыарегъахъэ. Рассказым инэу кыыхэщы лирическэ усэным зэрэфэлазэр, ащ зэрэдиыхыхэрэр. Ау ащ уасэу рассказым иIэр кыыригъэлыхрэл, нахъ лъэшы ымышIмэ. Пчэгум ригъэуцорэр цIыф лэжъаком инасып. Зэрихабзэу Нэхаем тыгъэр, фабэр, гъатхэр икIас. ЩылакIэм исурэтэу кыыхихыгъэр гъэтхэ пас, дунаир кызыщыкIэжъэу, лэжъаком илоф кызырихыжьэрэр ары. Дунаир зэкIэ рэхъат, лэжъаком итрактор макъэ шъофым къелукIы, ащ уегъэрэхъаты. ЩылакIэ мамырым гур къегъэпсэфы. Цыфыр ары ащ фэдэ дунаир зыгъэдахэрэр, цIыф лэжъаклоу шъофым итым шлошгъуныгъэ уегъэшIы щыIэныгъэр зэрэлъыкIотэщтым. Рэхъатныгъэу кыыпхилгъэрэм мы рассказым угу кыдещае. Джаш фэдэу усэщтыгъэ Нэхает, ипрози а мэкъамэр кIэлъ.

Ащ щегъэжъагъэу рассказхэр «Адыгэ макъэми», «Зэкъошныгъэми» бэрэ кыыщхеутых: «Дэшхор зэкIэми якIас» (1993), «Ным иджэмакъ» (1995), «Псэр – нэпсыщ» (1996), «Сусанэ икъэлэпчъэу» (1994), «Чэщ шакIу» (1997), «Шахъом къехъулаагъэр» (1992), «Шъузыщэхэр» (1991), «ШункIым хэтэу клорэр» (1992), «Щэрифэ итхэлъэу» (1992). Ахэр зэхэутгъоаягъэу тхылгъэу «Псыархъуан» ыцIэу авторым идунай ыхъожьыгъэу кыыдагъэкIыжъы.

Нэхэе Руслъан 1994-рэ илгъэсым «Республикэм ижурналист цIэрыIу» кыыраты. Публицистикэм илахышыу зэрэхышыхъагъэм ар ишыхъат. Мы жанрэри фэлазэу ащ кыызыфигъэлэжъагъ. Ащ фэдэх публицистическэ IофшIагъэхэу иIэхэр: «Къуаджэм ихъяр» Нэшпукъуае фэгъэхъыгъэу, «Шульэгъур илгъэгъо нэф», «Лъэхъэнэ псынкIэ хъурэл: тхакIор, щыIэныгъэр, ныбжыкIэхэр», «Псынэ

лъакъом игъогу кьегъотъ», «Лъапсэр чыжьэукъыщечъэ», «Цубжьэм тефэгъэ лэжьыгъэр арэп къэкӀырэр» (Пуныгъэм фэгъэхьыгъэ гушысэхэр), «Иорэд лъагэу аӀэты» (Хъаткьо Ахьмэд фэгъэхьыгъэ), «Поэтым фэгъэхьыгъэ плакат» (Теуцожь Цыгъо ехьылагъэу).

УсакӀом къешӀэкӀыгъэ нэмыкӀ лъэпкӀ литературэхэм ащыщхэр шӀогъэшӀэгъонхэу адыгабзэм рилъхьагъэхэри итворчествэ пытэу хэуцуагъэх: Байрамукова Хь. иусэу «Некрасивых женщин не бывает» зыфилоу экӀӀэми зэлъашӀэрэр адыгабзэкӀэ «Мыдахэу бзылъфыгъэ щыӀэп» 1976-рэ илъэсым газетэу «Социалистическэ Адыгеим» кырегъахъэ, «Плач Ярославны» шӀогъэшӀэгъонэу «Ярославнэ игъыбз» ылоу 1985-рэ илъэсым адыгабзэкӀэ зэредзэкӀы. Урыс литературэм икклассикэу Ф. Тютчевым, В. Бакалдиным, С. Хохловым яусэхэр адыгабзэкӀэ кыыхеутых.

Урысыбзэм ибзэхабзэхэр дэгъоу зэхипӀэу зэрэщытыгъэр мы зэридзэкӀыгъэхэм къагъэлъагъо ыкӀи итхылъхэу урысыбзэкӀэ кыдэкӀыгъэхэм ар къаушыхъатыжы: «Ветры судьбы» (1995), «Колодец отца» (1980), «Слово о матери» (1981).

Нэхэе Руслъан адыгэ литературэм чышӀэ гъэнэфагъэ щибубытыгъ. Иусэхэм мэкъэмэ гъэнэфагъэ къагъотыгъ, псэугъэмэ прозэ гъэшӀэгъон кышкырыкӀынэу щытыгъ.

Литературэр:

1. Джармэкъо Къутас. НыбжьыкӀэ лъагъохэр (КъумпӀыл Къ., Къуекъо Н., Нэхэе Р., Бэгъ Н. ятворчествэ ехьылагъ) // «Зэкъошныгъ», 1976. – № 4. – Н. 102–106.

2. Къуекъо Налбый. Тын лъапӀ (УсакӀоу Нэхэе Руслъан итворчествэ ехьылагъ) // «Адыгэ макъ», 1996, бэдзэогъу, 5.

3. КъумпӀыл Къадырбэч. Мафэр нэфыльгэм кыщечъэ // «Зэкъошныгъ», 1969, № 2 – Н. 34–35.

4. Панеш У.М., Шаззо К.Г. Молодые писатели (О.Р. Нехае) // Вопросы истории адыгейской литературы. – Книга II. – Майкоп, 1981. – С. 198–200.

5. Пэнэшъу Уцужыкъу. «Чыгур ныбжьы тыгъэм езэщыгъэп...» (Нэхэе Руслъан фэгъэхьыгъэ литературнэ сурэт) // «Зэкъошныгъ», 1989. – № 3. – Н. 82–86.

6. Схалыхо Д. Руслан Нехай // История адыгейской литературы, т. III. – Майкоп. – 2006. – С. 148–187.

7. Хьаудэкъо Шыхьамыз. ЩыI, кьытхэт усакоп. [Адыгэ усакоп Нэхэе Руслъан итворческэ гъогу ехьыллагъ] // Лъэуж нэфхэр : адыгабзэм, литературэм, лъэшкъ шэн – хабзэхэм, тарихъым езгъаджэхэрэм апае IэпыIэгъу тхыль. – Мыекъяупэ, 2009. – Н. 22–29.

8. Цуамыкъо Тыркубий. Джэныкъо машом ифаб (Нэхэе Руслъан ехьылIэгъэ литературнэ сурэт) // Цыфыгъэм фэбэнэрэ псалъэр: творческэ сурэтхэр,этиюдхэр. – Мыекъяупэ, 1992. – Н. 238–254.

БЭГЪ НУРБЫЙ (1937–1994)

*Къыфихъэу чыгум гушыагъор,
Рэхъатыр хъарым ыукъоу
Къытехъо цыфыр дунаим
Зэрэдунаеу шунаеу.*

(«Ульэш, о цыфыр, ульэш»)

Ищылэныгъэрэ итворческэ гъогурэ

Бэгъ Нурбый гиэкогъум и 18-м 1937-рэ ильэсым Теуцожь районым ит къуаджэу Нэчэрэзые къыщыхъугъ. Гурыт еджапэм ыуж, 1958-рэ ильэсым мэкъу-мэщ хозяйствэ техникумыр Мыекъуапэ къыщиухыгъ, зоотехникэу колхозым Иоф щипагъ. 1964-рэ ильэсым Адыгэ клэлэегъэджэ институтым ифилологическэ факультет къыухыгъ, ильэс зытлущэ клэлэегъэджагъ.

Еджапэм члэсызэ къыздиштагъэу, Нурбый тхэным фэцэгъагъ, газетым иредакцие Иоф щипагъ. Апэу собкоррэу Теуцожь районым щыпагъ, етланэ литературнэ Иофышлэу, пропагандэм, культурэм яотделхэм япащэу 1967–1993-рэ ильэсхэм хэкугъэзетэу «Социалистическэ Адыгеим» щылэжъагъ. Нэужым клэлэцыкыу журналэу «Жъогъобын» зыфиорэм иредактор шъхъалэу щытыгъ.

«Фэдэу хьалэлэу, тхэм къыритыгъэу гуклэгъу тлушцыгъэ-шъхъафит хъуао хэлъэу, рэхъатэу цыфыбэ слъэгъугъэп. Нурбый ыгу хэклэу сырихыллагъ, ау губжыгъэу, зэрэгубжыгъэм фэшлыклэ мыхъун горэ ылон е ышлэн зыфэпощтым нэсыгъэу къэсшлэжырэп. Ныбжыи щцы ыусыгъэп, имылоф хэхъагъэп, илоф шлошлэу, ишыагъэ къызщыклон шлошлэу Иоф ебгъукъуагъэп, шъыпкъэм готыгъ, зэрэтло хабзэу, фэбэнагъ, къыухъумагъ ыгуклэ ышптагъэр, къабыл зыфишшыжыгъэр»¹, – етхы Щэшилэ Казбек.

¹ Щэшилэ К. Ныбджэгъум фэгъэхыгъэ гушы // Бэгъ Нурбый. Мэшлочлэ мыкыуас, Мыекъуапэ, 1997. – Н. 3.

Бэгъ Нурбий ытхыхэрэр 1962-рэ ильэсым шегъэжыагъэу кыыхаутых. Ахэр «Хъярым пчъэр фылуэсэхы» (1969), «Тыгъэпс» (1976), «Гъэбэжъу огъот» (1981), «Гъэтхэ нэплъэгъу» (1986), «Къошыныжъым итхыд» (1988), «Чыгум игупсэф» (1991), «Гъэшлэрэ тын» (1994), усэклэ тхыгъэ романэу «Мэшлочлэ мыклуас» (1997). 1982-рэ ильэсым «Поле добра» урысыбзэклэ Москва тхылъ кыщыдигъэклыгъ. Бэгъ Нурбий Урысые Федерацием иписательхэм я Союз, журналистхэм я Союз ахэтыгъ, Андырхъое Хъусенэ ыцлэклэ щыт премием илауреатыгъ, Адыгэ Республикэм культурэмклэ изаслуженнэ Юфышлэу щытыгъ.

Лирикэр. Апэрэ сборникэу Бэгъ Нурбий кыдыгъэклыгъэр «**Хъярым пчъэр фылуэсэхы**». Ащ талант ин зыхэлъ усакло адыгэ литературэм кызыэрэхахьэрэр кыгъэлъэгъуагъ. Мы тхылъым усэхэмрэ поэмэхэмрэ кыдэхъагъэх. Темэу поэтым кыылэтхэрэр зэмылэужыгъоу щытых. Бэгъ Нурбий адыгэ чылэм кыщыыхъугъ ыкли ары лъапсэу, творческэ клуачлэу фэхъугъэр. Чылэхэр псыхъо цыклымэ къягъэтлысэклыгъэх. Хэти исабыигъо псы Юшъом епхыгъ. Шъхъадж ежъ псыхъо ил. Джащ фэд Нурбий. Апэрэ сборникыр усэу «**Гупшысэ там**» зыфилорэмклэ кызылэухы. Псыхъоу исабыигъо ыкли икълэлэгъу зэпхыгъагъэм иобраз кыщеты:

*Шуалъэклэ зыкышитэу, шы емылычэу,
Этыгъэу ышгъхэ
Псыхъор,
ымакъэ орэды жъынчэу,
Кыыхэчъы кыушгъхэм.*

(Гупшысэ там)

Псыхъом жъотзэ игъогу къеклушъ мэлэсэжыи, хым хэлъэдэжыи. «Ащ фэдэ щылакълэм ехъуапсэрэр макълэп», – ело авторым. Ау цыфым игъогу ащ фэдэп:

*Ау псыхъом фэдэу гъунапкъэ горэм
Цыфыр есагъэп.
Благъэу е чыжъэу чыплэ нэсынышъ,
Рэхъатыжъынэу
Плъэгъуным нае, гупшысэ тамэм
Зызэклыщыгъэп.*

(Гупшысэ там)

Поэтым цыфым игъашлэ мэхъанэу илэр кыбгъэльэгъоным пае, гъашлэмрэ псыхъом ичъаклэрэ зэрегъашпэх.

Бэгъ Нурбый философскэ гупшысэхэр кыбзщырилотыкырэ усэхэу апэрэ тхылъым кыбидигъэхьагъэр маклэп. Ащ фэдэх усэхэу «Уашгъор зэоклмэ», «Угу умыгъэклод». Шулъэгъуныгъэм фэгъэхьыгъэ усэхэри сборникым дэтых. Усаклом ишлүлэгъуныгъэ рэхъат, купкл ил, акъылыгъэ хэлъ пони плгъэкыщт:

*Гум ишгъэфэгъоу,
насын ордэу,
орышгъы силэр,
Сигугъэ дахэ машлом ыстынэл,
хэлэнэл чыли.
Ау шгъорышлыгъэр ащ кыбхэхъащтымэ,
сыгуклэ згъашлоу,
Уплэбжэжыгъэгъэу шлүлэгъу сыфаеп
дэлынэу бгъашгом.*

**(«Къысцэхэу сэщ пай чыыг шгъэхэбырабэм
ижъау кыбубгъоу...»)**

Ным илэшлүгъэ, ащ ишлүлэгъу ыкли игуклэгъу гъунэнчгъэу зэрэщытыр усэу «Тянэ мыр ело сэщ пай...» Бэгъ Нурбый кыбщелю.

Бэгъ Нурбый заом хэлэжъагъэп. Ар сабыигъ, ау заом икын ицлыклүгъом зэхишлагъэу щыт. Ар иусэхэмэ къащигъэльэгъуагъ: «Луашгъэхэхэр цылэх», «Чыыг улагъ».

Усэу «Чыыг улагъ» усаклом поэтичeskэ образэу щигъэпсыгъэм Бэрэтэрэ Хьамидэ иусэу «Щэ пакл» угу къегъэклы. Образнэ къэлорклэ гъэшлэгъон усаклом егъэфедэ:

*Батыр лыгъэр
Рыклэрэклэнэу,
чыгу бгъэрыдэу
Луашгъэхэхэр цылэх,
Щытхэу ордэхэр
ашгъа гъырытэу...*

«Чыыгу улагъ»

Адыгэ поэзием хэбзэжгъэмэ ягъэмысэн, ахэмэ цыфмэ кыинэу къафахьырэм икыгъэльэгъон традициеу фэхъугъ плөмэ ухэукъоштгэп. Лыы шлэжыыр, пшгъэшгъэ хыныр, мылкъуклэ

щэныр – нэпэтэх зеклуаклэхэу адыгэмэ ахэлгыгээр тхакломэ япроизведениехэм кьащаггэлъэгъуагъ. Бэгъ Нурбый мы темэр Іэклъыб ышпырэп ыкли иапэрэ тхылъ кьыдэхьэгъэ поэмэу «Быракъыр езыхыжыагъэр» ащ феггэхы.

Мы поэмэм ижэрэ шэныжъэу пшъэшъэ хыныр усаклом щеггэмысэ. Сюжетыр кьызэрыкӀу: Мыхьамэтрэ Гупсэрэ, зэш-зэшыпхъухэр, зэрэлгытэхэу, зэрэггашлохэу щылаггэх. Мыхьамэт чылэм зыдэмыс мафэм Гупсэ тхьамыклаггэо кьыфыккьоклыгъ. Елмызэу, унэггэо бай утэшгъуаггэм щыщым, мылкъур цыфыггэм ыпэ зыггэуцурэм, Гупсэ ыхыггъ. Гупсэ иджэгу ышггэхэ щиггэежъэу, ыльэггэу мыхьурэ нэбгырэм зэрэлэклэфаггэм ыгу пиггэзэу, ышэу, гуггэлэ закгоу иІэр, чылэм зэрэдэмысыр инасыпынчгъаггэу зыфилъэггужъэу, усаклом кьеггэлъаггэо. Нысащэр иггэклотыггэу Бэгъ Нурбый кьетхыхъэ, Іорыуатэм кьыхэхыггэ кьэлуаклэхэри еггээфедэх:

*Хьуажъ япхгоу тинысэ мафэр
Чэтым фэдэу Іушгашгэу,
Мэлым фэдэу Іушгабэу,
Кьобын-шгэбныны тхгэ ешІ.
Шы лгабжгэр зыггэуджэу,
Джэгуаклор зыггэчэфэу,
Лыжгхэр кьээзгэнацгэу
Ньохэр кьээзгэицхыпцгьрэр
Кьеггэагу, джэгуакгу, кьеггэагу!*

Мыхьамэт ышыпхгэу кьехгуллаггэр зешІэм, Тыггужгэу зыфащаггэхэм адэжъ, ышыпхгэу ыІорэм едэлунэу, кгуаггэ. Гупсэ иджэуап ащ ыгу пиггэзыггъ:

*Цыфхэр сьд шгоклэ кьысэплгыжгын,
СыпцэжгьыккІи дэггэу сьмыхгужгын,
Ськьыолгэгу, мыщ ськьыщын...*

Сьд икьыными ышыпхгэу ыІорэм Мыхьамэт шлокгьрэп, агу ыгу мэузы ыкли шлопггхьакгу:

*Цыфыр мылкъу фэдэу пцэныр, пцэфыныр,
Хьопсапгэу шІэр, икгын шгэфыныр
Кьыримыггэккгоу ащ ягупшысэу,*

*Ышэн ылъэкъыцтым гуклэ нэмысэу,
Мыхамэт къуаджэм къыдэхъажьыгъ.*

Тхамыклагъор изакъоу къаклорэп зыфалорэр шыпкъэ. Шъузэбэ тхамыклэм икӀлэ цыкӀу атыгъугъэу, Мыхамэт яӀпыӀэгъу – гугъапӀэу лъэукӀэ, нэпсыкӀэ зитхъакӀэ, шъузэбэр къыфӀауагъ. ЫлъэкӀрэр ышӀэнэу ар ыгъэгугъи, Мыхамэт Татыу игъусэу кӀэлэтыгъумэ альӀапсэ ыфыгъ. ХъункӀэш-кӀэлэхъэу оркъхэр зыдэс чылэм макӀох. Дэмсыкъо зэшитӀоу Къаншъаорэ Шъэуаерэ кӀалэр атыгъугъэу къыхагъэщы ыкӀи ӀашӀкӀэ апӀэуужьых. Мыхамэт инасып къехъы. Сабыир гъусэ къашыжыгъэу Мыхамэтрэ Татыурэ къежьэжыгъэхэу, шъэфэу, къэрэбгъэ зекӀуакӀэу зыгорэ къыкъокӀышъ Мыхамэт къеуӀэ. Ар ымыгъэгъоу, бзэджашӀэр Мыхамэт къеубыты, Гупсэ илӀэу Елмызэу ар къычӀэкӀы. Шыпхъум ихъатыркӀэ етӀупщыжы, ау релӀо:

*Сшыпхъу ижъау непи укъеухъумэ,
Гукъао уи, шъэогъухэр гъэежъых.
ПишӀи гъэхъу ори укӀэгъожьынкӀэ,
Ац ухэтыщтмэ уагъэежъынкӀэ!*

Гупсэ насыпынчъэр сымаджэ мэхъу. Мыхамэт къылъэкӀошъ хэт ыӀорэми емыдӀоу иунэ ещӀажы:

*Типхъу ипсаушъхъэ зэрыкӀодагъэм
Слъэгъузэ ихъадэ рязгъэхъажьыщтӀэп.*

Гупсэ малӀэ. Мыхамэт ац бэрэ фӀашыгъо. Ау щыӀэныгъэр лъэкӀуатэ. Зым ишгыгъу, адрэм иджэгу. ФӀэкӀолӀ Цыргъойхэм яджэгу быракъыр шыумэ зыщырахъыжъэщтым Мыхамэт гъогурыкӀоу къарихъылӀагъ. Шыу купыр илӀи, быракъыр Елмызэ рихъыжъагъэу зельэгъум, Мыхамэт зериӀожыгъ:

*Къэрар зимыӀ, хэт зэритынэу
ЗыфӀэ шыпкъсэр?
Шъобжы-утынэу
ЗэхерӀи фаеми, Ӏысхын быракъыр,
ФӀэсӀӀэжыын сшыпхъу, слъэкӀмэ, а закъор.*

Мыхамэт Елмызэ кӀэхъагъ, быракъыри къытырихыгъ. Къэрэбгъэ шыкӀэу Елмызэ ишхонч Мыхамэт къытырицаи къеуагъ, ау блэугъ. Мыхамэт ар Елмызэ фигъэгъужыгъэп,

ышыпхъу кыришлагъэмкИ, Гупсэ фэдэу, зэкIэ бзылъфыгъэ
насыпынчъэмэ якъин фигъэгъугъэп, Елмызэ ыукIыгъ.

*Сшагъэм, нъбджэгъухэр, сырыкIэгъожьырэн,
КъыхэкIыгъ Iашэр мыщ кысфилэтэу,
Цыфыр зытыгъоу, мылкъукIэ зыхъожьэу,
ЩыкIыгъэ цыфэу исшыкIыгъагъ,
Гуе-жъалымыгъэм джы текIодагъ...*

Бэгъ Нурбый мы поэмэм, поэтическэ псалъэр
зыфигъэлорышIээ, оркъкIэлэхъхэмаяжъалымыгъэ, бзылъфыгъэр
къарыунчъэу, мылкъукIэ атын алгъэкIэу, адыгъ хэбзэ нэпщIэмкIэ
ухъэтыгъэу зэрэщытыгъэр кыгъэлъэгъуагъ. Iорыуатэр,
тарихъыр поэтическэ псалъэмкIэ поэмэм щызэрипхыгъ.

Бэгъ Нурбый ипоэзие щыIэныгъэм епхыгъ. Анахъэу илирикэ
къыхэщхэрэр цыф гъашIэм фэгъэхъыгъэ гупшысэ-псалъэр
къызщишырэ усэхэр ары. Мы усэмэ уяджэ зыхъукIэ, усакIом
къыIорэм шIошгъыхъуныгъэ фырилэу, ыгу къикIырэ гущыIэу
зэрэщытым уехъырэхъышпэжынынэу щытэп. Ащ фэдэх усэхэу
**«Улъэш о, цыфыр, улъэш», «ЛIэшIэгъумэ адэшэсыгъэр»,
«Гъэбэжъу огъот апщи».**

Цыфыр дунаим кызыкIытехъорэр? Сыд фэдэ пшгъэрылъа
ащ зэшIуихырэр? Мы угчIэхэм усэу «Улъэш о, цыфыр, улъэш»
яджэуап. ЩыIэныгъэр усакIом шIу зэрилъэгъурэр, ыгу
зэлухыгъэу зэрэпэгъокIрэр усэм иапэрэ сатырхэм къагъэнафэ:

*Къыфихъэу чIыгум гушIуагъор,
Рэхъатыр хъярым ыукъоу
Къытехъо цыфыр дунаим
Зэрэдунаеу шунаеу.*

Дунаим ылгъапсэр цыфыр ары. Цыф гъашIэр зыфэдэщтыр
ежъ цыфым ыIэмычIэ илъ. Ащ къарыушхо хэлъ ыкIи пшгъэрылъ
ин ыгъэцакIэрэри. Цыфыр чыгым фэд. Ащ лгъапсэ едзы.
Зигъэпытэным пылъ.

*Зыдэщыт чыпIэм фэшгъыпкъэу,
Пкъы пытэу къэкIы лгъэI шIэу.*

ЩыIэныгъэм цыфым игъашIэ къыпэшIуигъакIорэр макIэп.
Ахэмэ цыфыр апсыхъэ. Нахъ лгъэшэу къахэкIыжы:

*ЛъэIабэ комипшы пчъагъэу
Огу къаргъом Iэ къыщифэнэу.
Пэуцу жъыбгъэу къепщагъэм
Щымыщтэу, зэтриIэжэнэу...*

Цыфым ылъапсэр ыкIи кIуачIэ къезытрэр ичыгу ары. ИщыIэныгъэ мэхъанэ къыхэзылгъхэрэр шульгъгъур ары. Мамыр щыIакIэм цыфым кIуачIэ хегъуатэ:

*Улъэш о, цыфыр, улъэш,
БгъэтIылыжъыщтмэ уIашэ.
Улъэш о, цыфыр, улъэш
БгъэIорышIэнэу пхъэIашэр.*

(«Улъэш о, цыфыр, улъэш»)

УсакIом ичыгу шульгъгъоу фыриIэр зэрэгъунэнчъэр усэу **«Гъэбжъу огъот апщи»** къыщэлъагъо. ЫгукIэ ыухэсыгъэр ары усакIор къызтегущыIэрэр. Лирическэ героим щыIэныгъэр шу елъэгъу, ыгу зэхухыгъ, щыIэкIэ дахэм хэшIыкI фыриI – гъатхэр, тыгъэр, шульгъгъур иусэ къыхэщы.

«Цыфыр цыфмэ апай» зыфиIорэ гупшысэр усэу **«IэшIэгъумэ адэшэсыгъэр»** зыфиIорэм Бэгъ Нурбый къыщегъэнафэ. Цыф гъашIэм купкIэу ыкIи мэхъанэу иIэм усакIор лгъэхъу. Мэхъанэ зиIэр цыфым игъашIэ икIыхъагъэп. ГъашIэр кIакоми мэхъанэ къезытрэр шульгъгъоу цыфым иIэр ары.

*КъыхэкIыгъ:
НыбжъыкIэу цыф гъашIэр
Ытыгъ,
IIIу ыльэгъузэ щыIэныгъэр.
ИлыгъэкIэ заригъаши,
БэгъашIэу къани илгъыжъыныгъэ.*

(«IэшIэгъумэ адэшэсыгъэр»)

Бэгъ Нурбый кIэлэцIыкIумэ афэусагъ. Iорыуатэм къыхэхыгъэ сюжетхэмрэ къэггэлъэгъокIэ амал зэфэшхъафхэмрэ къызфиггъэфедзэ, усэ ыкIи пшысэ гъэшIэгъонхэр ытхыгъэх. Ахэр сабыим идунэегурыуакIэ елытыгъэу, ипсихологиерэ ыныбжырэ къыдэлгытагъэу гъэпсыгъэх. Сабыйхэр дунаим хещэх, цыф зэфыщытыкIэмэ ащеггъгъуазэх, шумрэ емрэ зэхареггъэфых – пIуныгъэ шпгъэрылгъ ин агъэцакIэ.

1988-рэ ильэсым кыдэккы Бэгъ Нурбый итхылъэу «Къошыныжъым итхыд». Мыщ кыдэхъэгъэ усэхэр, поэмэр ыккы пшысэхэр ккэлэеджаккэм атегъэпсыхъагъэх. Ахэмэ шэнхэбзэ дэгъумэ гур кыфагъэуцы, зэфагъэм дэхагъэм уфашэ. Хэгъэу шульэгъур сабыим ицкыккыгъэм кыщегъэжъагъэу зэрэбгъэшэн фаем фэгъэхыгъэ усэу «Зэдегъаштэр терэшэн». Юфшлэныр, шлум уфэлэжъэныр цылэныгъэм ылъапс. Бэгъ Нурбый иусэхэмккэ («Ккэлэмэ ялэшлагъ», «Зэдалэжъы хатэр», «Пчыхъэшгъапэм фермэм сэккэ») ар сабиймэ къагурегъало.

Юрыуатэм имотивхэр Бэгъ Нурбый пшысэ – усэу **«Къошыныжъ»** цигъэфедэгъ. Герой шъхъалэу усэм псэ зыпымыт пкыгъор фэхъугъ. Ар къошыныр ары. Ац цыфхэр зэрэдэзеккыуагъэхэмккэ цыфыгъэ напэу ялэр кыгъэлъэгъуагъ. Къошыныжъыр лыжъымрэ ныомрэ шлуккэ апэгъоккыгъ, ишуагъэ аригъэккыгъ, ау къагурыуагъэп. Цыф гуккэгъум нахъ лъапкэ зэрэщымыэм игупшысэ авторым пшысэм пхырицыгъ. Нэйпсыигъэр, жъалымыгъэр, хылагъэр шэн дэу зэрэщытхэм мышгъыжъэу поэтыр кытегуцыккэ.

Пшысэ-поэмэмкыгъэлъэгъоккэ амалгъэшлэгъонхэр авторым цигъэфедэгъэх. Гущыккэ псэ, сюжеткэ ыккы композиционкэ кыккэлотыккыжъынхэр. Орэдыжъым ипоэтикэ пэблагъэу усэу гъэпсыгъэ. Къошыныжъым иорэд щысэу къэпхын плъэккыщт:

*Зигъэуккэрэйзэ хэккыккэ,
Хэккыккэ, зэ хэлъэтыккэ,
Зигъэуккэрэймэ хэчъыккэ,
Хэчъыккэ, зэ хэбыбыккэ....*

Пшысэм зэлъашлэрэ усэу «Хъаккыба-ккыбыхъуа» Бэгъ Нурбый хегъэуцо. Ты шуцэмрэ ты фыжъымрэ япоэтикескэ образхэр егъэфедэх.

Бэгъ Нурбый ипоэзие нэшэнэ шъхъалэу илэмэ ащыц Юрыуатэм ипоэтикэ (сюжетхэр, образхэр, къэлуаккэхэр, усэ гъэпсыккэр ыккы нэм.) зэригъэфедэрэр. Ац усаккэм ипоэзие мэхъанаккэ кыритыгъ.

Романэу **«Мэшлочкэ мыккыуас»**. Бэгъ Нурбый кызыхъугъэр илэс тлуккыц зыхъугъэ 1997-рэ ильэсым ипэгъоккэу тхылъэу «Мэшлочкэ мыккыуас» кыдэккыгъ. Мыщ кыдэхъэгъэ усэккэ тхыгъэ романэу «Мэшлочкэ мыккыуас» Бэгъ Нурбый итворчествэ лэташъхъэу фэхъугъ. Джырэ лъэхъаным рипхызэ, я 19-рэ

лэшлэггум аухыггэ Урыс-Кавказ заом ихгуггэ-шлаггэхэр авторым «Мэшлочлэ мыклуасэм» кыщеггэлгагбох. Джэныккьо машор амыггэклуасэу, пчыхгэрэ яжжэм члаухгумэзэ пчэдыжгэрэ кыччлаупхгуклыжжэ зэхаггэнэжжэу адыгэмэ яшэныгг. Ащ фэдэу адыгэхэм яшггьяфитыныггэ игуггэ машло зэрэмыклуасэщтыггэр, кынышхо хэтхэми, яцлыфыггэрэ ялыггэрэ зэрэчламынэщтыггэр амал зэфэшггьяфхэмккэ усаклом романым кыщиггэлгэггагг.

Адыгэмэ ятарихг кыыхэхыггэ хгуггэ-шлэггэ инитлоу лгэпккым итарихг ггогу зэыхгбоклыггэхэр Бэгг Нурбый зэрэпых ыккэ зэреггапшг. Ахэр псы Иггынлэ ашлэ, адыгэ чылэхэр хы члэггым зэрэчлаггэхгаггэр ыккэ Урыс-Кавказ заоу лгэпккыггэр зэккодыллаггэр арых. Фольклорыгг ккэклоу авторым романым щеггэфедэ. Хгаккэщ кгэбарэу хгуггэ-шлаггэр усаклом ккэлуатэ.

Хгаккэщ,

Адыгэ лгэпккым ыгу ущыщ!

Оры зэлхыггэр сугуккэжжэ.

Сэ хгуггэ-шлаггэр жжыбггэм ккэггэггэщэу,

Ккэпы ггэтххыггэу ккэпсэшхоу зггэггэу

Иккых-иккыхгэу ккызэккэггэщ,

Шгынккэу ггэщыггэр ккэпсэ пытэнба,

Кгэбар псэ пытэр ккысфэлотэнба!..

Хгуггэ-шлаггэр ккызщыхггэрэ ккэуаджэу Хгэрзэхггябл. Ащ итхгамыклаггэр джы хыгг шггхарыгг зэрэхгуггэр ары. Псы члэгг хгуггэ чылэм иггусэу ащ итарихгги дггчлхггягг. Поэтым ккэло:

Зигуггэу ккэггшлщтыгг ккэуаджэм иггашлэ

Щыщы хгужжыггэу нэм фэд, псэм фэд.

Ккэнэн ыльжккэ, ккэнэггэ закгор

Зигго сифаггэу сэ ккэггтхжжыггэу

Ащ цаусыггэу орэд!..

Усаклор лгэшлэггэу ныккэклэ зэккэклэшг, Нэфккэ Кгэадыгг иунагго ккытегущылэ. Ежж Кгэадыгг заом лут, псэемыблжжэу мзао. Ибыныгг ыккэоу Мэккэуаорэ, ыпхгэоу Тыгганэрэ. Шхгаккэлафэ зыфашлггэрэ унаггэу. Яхгаккэщыпчгги зэлухыгг, жгги ккэи ренэу яккэуапккэ. Ныбжжыккэлэхэу Мэккэуао ишггэоггухгэр хгаккэщым щызэрэгггэоих. Тыггани шггхгаккэлафэ афишлгэу ггоммылапхгэм

пгъхьасырэн. Ау сьдэу шлагъуа Тыгъанэ ытхьаклүмэ кьилорэр?
Клэнэклэлгэ сэмэркгэу ордэхэр пшгъашгэмэ афаусышг, мо
клалэхэр зэрэггэчэфых. Зэфэусэ ордэхэр Бэгъ Нурбый фэлазэу
поэмэм реггэклүх. Мэкгуао ишгэоогъоу Пахьир кьелю:

*Натрыфмыгуужьор ныбэ рышгушыным
Пае кгахьыггэп-джэнч рытыдзынэу
Зэдитхгухьаггэшг, кьытфэфедэн.
Чэзыу зынэсрэр ац хэлэбэн.
Бжыбэу кьыхихьырэр тлурьтлюу ышхзэ,
Ынагэ тетэу кьыпчымэ-кьыпчгьызэ,
Цитлү кьызынэжьыкгэ, «кьыфэгьуитлү» ало,
Зы цэ кьэнэжьмэ, «кьызыфэгьу» ало.
Пшгъашгэу агу шгьыр, хэмылгми шгъхьакло,
Джэнчыр зэрэхгьоу «ялоф» тэжгьуггало.*

Гуцыгэ гуаоу кгашгыхэрэр Тыгъанэ шгъхьакло цгэхьушг
ипшгэшгэггьухэу Нэгыг, Курэ, Нихьимэ, Мелэгчгъан, Цыу
кьеуггьох. Орэд дысэу кгафалохэрэм хеггэдалох. Пшгъашгэмэ
шгъхьакло ашгышг, ежгхэри дысэу клалэмэ афэусэжгьых. Клалэхэм
зэрэхэукгьаггэхэр кгагурэло, гуцыгэтлупщыггэр хьаклэгщым
иклгнкгэ цгэггынэх. Пахьир елю:

*Юфгьыр зытетгьыр кьызгьурьлуггэ,
Тэ тлуггэм пстэури кьыкгэлгьыкглуггэ.
Джы теусэн фай тгхжгьыжгьыпгэ,
Алуггэи тлуггэи зэбгьырымыкгэ.*

Лшыклоггэу Пахьир, Хьарун, Нэмытг, Тгалиб зыхаггэкгых,
пшгъашгэмэ яшлужгьынхэр ямурад. Тыгъанэ пшгъашгэмэ
яджэуап кганеггэсы:

*Шгьо шлорэ закгьом тгькгезэггынэу
Шгьукгьытцэггьуггэмэ шгьухэукгьуггэ.
«Зэхядггэхынэгп, зэдггэлггэггунэгп»
Шгьулөгжгми, тшлоф Юф зэггьыкгьуггэ.
Пчэдгьжг нэгжг -лужгхэр кьыхядггэггьынхэшг,
Юфгьым хэгпггэггьытхэшг, шгьо шгьумыщгынэу
Мы чгьпгэ дэдэм шгьукгьеклоггэгжг,
Шгьуиггьусэ купми джауцгтэу яшгьулөгжг.*

Джарэуцтэу сэмэркьэурэ шъхьэлгытэжышхорэ ахэлъэу ныбжьыкIэу Хьарзэхэхаблэ дэсхэр псэуцтыгъэх. Нэжъ-лужъэу ныбжьыкIэмэ язэнэкъокъу зэхэзыфынэу къэкIуагъэхэм къаупсэлгыгъ:

*Хьугъэр зыфэдэр кыдгурыIуагъ,
КIалэмэ пхэнджэу шыуцIэ къыраIуагъ.
Шъори жьугъотыгъэ апэшIожьын,
Шъыгъу-пIэстэ тIэкIуIэ шыузэшIужьын.
Хъазыр шыузыхьурэм тыкъыкъокIын...*

НыбжьыкIэ купым зы нэбгырэ хыеу ахэтыгъ. Ар дысэу пшъашгэмэ афэусагъэп, ау кIэлэ купым къахэфагъ, хьакIэщым адисыгъ ыкIи пшъэдэкIыжьыр адигощыгъ. Ар Тыгъанэ идэхагъэ ыумэхьыгъэ кIалэу Шыупащ. Мамыр псэукIэу чылэм дэлгыгъэм, ныбжьыкIэмэ ячэфыгъо-сэмэркьэу кызыегъэлъэгъо ужым, усакIом заоу адыгэ чIыгум щыкIорэм кыфегъээзэжы. Шыупащэ лIэблан, зэолI шыу купмэ япэщэ псэемыблэжъ.

*Шыупащэ ыцIэ зы къоджэ закъоп
ЗыщашIэу цытыр.
Ишы лъэмакъэ,
ИпокIэ-шыкIэ ашIэжы Iаджми.
Ар къоджэ пчъагъэ дэхъагъ шыуаджэу:
Заом Iухъаштхэм
Ежъ кызыщIорэм хъазырхэу,
КъыдежъэшIунхэу,
КъапымыкIыжъэу бырсъри
ЯIэшэ-шыуашэхэкIэ зыфагъэпсынэу
АриIоным пае...
Уахътэр къэсыншыгъ,
ЯлIыгъи аушэтын,
Рагъэхьын пышм утын.*

Романым иятIонэрэ пычыгъо лIыхъужъмэ ацIэ кыщыреIо. Ахэр Шыупащэ ищысэтехышIэх. ИцIыкIугъом щегъэжъагъэу лIыгъэ хэлъэу сабыир агъасэщтыгъэ. ПэмыкI амал адыгэм иIагъэп.

*ЦIыкIузэ рагъажъэшъ,
ЛIыхъур апсыхъэ,
Зэоным кIалэр тырагъэпсыхъэ.*

Ишэ-шэуашэ,
Ишы лэпсыгэ
Афэксулаеу кэсы шэсыгэор.
Клалэри шыри, зэрашы хабзэу,
Зэгэусэ тлури
Аплу, агэасэ.
Ячыжэрылгэ – гушысэ гэуаз,
Чылуэу рапэсрэм шхэадж зыфегэаз.
Зэрэпшы хэунхэу,
Узцыгэунхэу
Иеуцылэгэумэ зыкэрапэсыгэ.

Лы цэрылоу Тыгэужыкэо Кэызбэч илыгэа аЛэтэу ордэу
фызэхалхэагээр Бэгэ Нурбый романым хегэуоцо:

Кэызбэч ордэу фызэхалхэагээр
Сатыр зэбгэутэу тэ кытхэхэагэу
Лыхэужэ ордэым зетэгэЛэты:
«Ятэшхор Елмыщэжэу,
Ащ ыкэор Тыгэужэ,
Тыгэужыкэо Кэызбэч-
Мэзахэр еугэозы,
Мэзагэохэр итанджышхэ.
Ибзашхэа цымыутэу
Шэотэхэуклэ мэтэрэзы,
Шоигэоклэ епсыхыжэы...
Кэызбэчы чэтэрыор иклас,
Ипыйхэр шылэгэуанджэклэ реутых,
Ипыйхэр утынклэ кырефых...
– Ары, сикшошхэр, – ылуагэ Шыупащэ, –
Кэызбэч ишэнклэ гуфит-шхээфитэу
Гэогоу хихыгэм зэ цымыгэуащэу
Бэнэкло пхэашэу, онэгу пцлэшхэоу
Ищылэныгэа лэпкэым зыфитырэм,
Шхэафиты хэуцтмэ зэмыблэжэынэу
Гэашлэр кыхыгэаши, рыклэгэожэынэу
Лэбэжэу ышынэу фэмыегэх.

Яцэнэрэ пычыгэом Тыгэанэ ятэшыпхэоу Хэангуащэ дэжэ
кэуаджэу Псышгуаплэ макло. Заом имэшло лыгэа ац кэеклуалэ.
Тыгэанэ ятэу Кэадыри заом лут.

Адыгэ лъэпкъым игугэ баеу
Къехъы игъашIэ хэмыкIэу банэм.
Сыдэу зишына, ар шчылакIэ
Гъогогъу жьалымэу кышыдыдхьапкIэ.

Дзэ пэщэ шъхьаIэу адыгэмэ яIагъэмэ усаклор къатегушчыIэ.
Ахэмэ зэу ащыщ лIы бэлахъэу Хъырцыжъ Айдэмыр:

Дзэзещэ Iазэу заригъэшиIагъ:
ЫшIагъэу дашIэрэм батырым фэдэу
ЦIыфмэ апашъхъэ кырегъэуцо.
Уцуагъэу, пшъыгъэу, тхъаусыхагъэу
Е ыгу кIодэу ар алъэгъугъэп.
Чылыгъэу зэрыклорэм пытэу теуцо,
Iэм-лъэм лъэпытэу пкъышиIо шчыгъ,
Пэгъум нэтIабгъоу гъучIышго нэгъу,
Шъырымт плъэгъуникIэ нэр ыгъэкIуасэу.
ЫжэкIэ тхъуагъэ бгъэм теусасэ, –
ШуцIэр шIуцIабзэ, фыжъыр фыжъ дэд,
Хъазыр Iупэфхэр егъэжъыцхэм фэд.
Заом зыхахъэкIэ шыкIэ машIоу.
Бэ римыгъэкIоу пыпсэр Iухы.

.....
Хъырцыжъым ешIэ цIыф зэхэщакIэ.
ЗыфэIазэ хъугъэр дзэм изещакIэшъ,
ДашIэ, кыыхыерэр хэклъыIэ заф,
Ежъагъэу ыпэ зыктымыгъаф.
ЗэуапIэу хихрэр зыер ежъыр,
Шыплъыр зэуапIэм, шчыIэужъыр.
Ежъагъэ хъумэ, шышъхъэмыгъаз,
УзкIырыллынэу ар шыу гъуаз.

Заор тхъамыкIагъу. ЦIыф гъашIэр зэщегъакъо. Тыгъанэ
ятэу Къадыри хэкIуадэ.

.....
ЛIы уIагъэм пэтых.
Хъылъэ дэдэ шчыгъоу ынапIэ къеIэтышъ,
Къадыр аужырэу кыIоу мыр зэхыхы:
– Сышъуфэраз, сикъошхэр...
Дэгъоу шчызэуагъ.

Сэрмэ...
Сэ сьлофэп. Ськьыщаулагъ...
ПсышгуапIэ сьблэшгүхэу
Сэ сьшгүмьхьыжъ,
СикIэлэггү щисхьггэу
Ар сьгъашIэ щыщ...

ТхьамькIагъор изакъоу зекIорэп. Хы Iушгьом Iус чьлэу
ПсышгуапIэ кгүхьэ зэмылIэужыгъохэр къекIуалIэх. Дик Джастер
– инджылыз сатыушIэм икгүхьы ахэмэ зэу ахэт. ГущыIэ дахэм
кIыриггэщзэ инджылызым къеIо:

Тхьам текIоныггэм шгүфегуээнI,
Тхьам мамыр тыггэр кьышгүфрыкгүеггэки.

Iашэхэр адыгэмэ кьафищэу, сатыу зышIырэ Дик Джастерыр
хьэкиIэ лгьапIэу адыгэмэ зэрэщэ. ХьакIэщым Iанэхэр щызэблахых.
Тыгганэ хьакIэм зыреггэтхьакIы. Пшгъашггэм иIуплгэ дахэрэ
ишIыкIэшIуаггэрэ инджылыз хьакIэр аумэхьыггэу, кIожьынэу
уахгтэ кьызыскIэ, «лгэIу» кьешIы:

Зы лгэIу закъо кьышгүфрысиIэжъ:
Мы пшгъашггэу непэ тызыкьакаIаггэр
Зьдэтэжггүггэщи, тэ тыжггүггэкIожъ.
Зэблэггэныггэм ар шггыкаIаггэшъ,
КгэшшггүтIупщымэ,
Лгэшггү тэ тигопэн,
Тихэггэггү щилгэгггүрэр кьышггъапэн.
Шггусэггэггүггэ кьыздэтщггэжггынэу,
ШггхьакIо рахынэнп,
Ыггү хаггэжIынэнп.

.....
Сьд джы ьшIэна,
ХэжIыпIэ-кIуапIэ
ЗьдэщымьIэм занкIэу къекIуггэ.
Яти мээао, ьши мээао.
Шггүпашггэшъ, ашгIи лгэаггьор мээахэ.
Зэхэхэггэае зэрэдунаеу,
Сьдэу кьытефи хьакIэм ьнае!
.....
Лгэным Тыгганэ джы фэхгъазыр,

*Къыкъонэжьыштмэ къуаджэм цыфыхэр:
«Топыщэр къадэмэ, – лыгъэр къадзыгъ,
Сфэлъэгъужьыштэп къуаджэр тежыфыр,
Сэрмэ – мыхъужьми зы цылэныгъ,
Арэложь фаеми: «Инасын хэныгъ».
Самыушьхъаклоу сылэн слэклын,
Сикъэмэ цыкылуи спсэ хигъэклын...
Амал горэ згъотмэ, къээгъээжьыны».*

Джар мурадэу ешы Тыгъанэ. Хэжыпшэ илэп. Ятэ ихьэдагъэ текыпшгъ, шлу ыльэгъурэ Шыгуапцэ къызэренэкыпшгъ, адыгэ лъэпкъыр мамырыным пае, адыгэ чылэр къыкъонэжьыным пае, Дик Джастер гъогу чыжгъ дытехъэ. Гугъэ закъоу цылэккэ амал къезытыжыырэр ильэсккэ инджылызым къыщэжьынэу зэриуагъэр ары.

Тыгъанэ гъашлэм гъогоу къыфыхихыгъэм еуцоллагъ. Гу дэщэяплэу илэр тэлмэщ адыгэ клалэу Чэмал ары. Шы хъалэлыр къызэрэфыщытынэу къыдзеккэ.

Инджылыз хымэ хэгъэгум Тыгъанэ ищыгъыни, илоккэ-шыккэхэри ашлошлагъо хъугъэ, агу рихыгъ, агъэлъэплагъ.

*Пчэдыжгъ горэм хъызмэтзехъэхэу
Илэмэ Джастер мыр ариуагъ:
Тыпшгъашгъэ хъаккэ пстэуми шыгуу рехъы,
Сэри сыгу рехъы,
Къыжъугурыуагъ.
Шгузэреджэщтыр ащ «мисс Тыгъана»,
Шгъо къыжъугурэю ащ имэхъанэ:
Ылорэр шлушлэцт,
Шгуешъхъэккэфэцт,
Инджылызыбзэр зэригъэшлэцт,
Бзэр зэришлэнэу шыулэнылэцт,
Шгуфэгъэцккэшгъумэ,
Джар сигонэцт.*

Бэгъ Нурбый романым инджылызхэмрэ тырку пащэхэмрэ шгъэфэу зэлуккэхэзэ Кавказым, адыгэ лъэпкъым игъашлэ зэрэзэрафэщтыгъэр, мэшло лыгъэу адыгэ чыгум къырагъэтэджагъэр нахъ зэкклагъэблэным пылъхэу, урысмэ адыгэхэр апаудзагъэхэу, ежъ яфедэ зэрафэу зэрэщытыгъэр

кьегъэлыагъо. Ар Дик Джастер ихъакIэщ цызэлукIагъэ Исмел-пашэм, Пальмерстон ыкIи ежъ Дик Джастен язэдэгущыIакIэ кьеушыхъаты. Адыгэ пшгъашгъэу адыгэ шхынхэр кьафэзышIи Iанэр кызыыхагъэм итеплгъэ лгъэшэу агъэшIэгъуагъ:

*ПаIоу шхъарысыр налмэс-налкьутгъэ
Зэпэжъыцужъы.
Исэе плъыжъы
Тыжъын бгырыпхым зэпкьузыкIэу
Щытми, Тыгъанэ
КъемыхъылгъэкIэу мээкIо псынкIэу.
Адыгэ тхыпхгъэр псыхъоу ыкIутгъэу
Саем ыгупэ къежъыцутэхы,
Гупэм кыщегъэшъ, сэякIэм ехы.
Псыхъо нэф цыкIухэр кьушгъэхэ лгъагэм кыфхгъэу
Къехырэм фгъэдэх, чэфы-нэгупых.*

Тыгъанэ мафэхэр елыгътэ, Джастер иIуагъэ ыгъэцэкIэжъэу, илгъэскIэ ичIыгу ылгъэгъужынынэу кIэхъопсы.

*Нэпсыцэ нэфыр бгъапэм телгъалгъэ,
Илгъэу мэкъамэм къепчъы ипсалгъэ:
«Адыгэ чIыгоу сыпсэм хэтIагъэм
ЩысфатIыжъынба зэгорэм бэныр.
Сынэ бырылгъэу, слгъэ кIэмьыкIышгъоу
Сеплгъэ ошгъогу м сэ сибьбэнэу.
Слгъэгъурэр тыгъэ, гъунэнчгъэ огу,
СызыдэщыIэр хымэ хэгъэгъу.
.....
Сызэрэлгъэцутым пай сымьщын,
Гугъэээ лIагъэмэ сакъыхэмьщын.
Ау спсэ хэтыфэ сичIыгу сыплгъэн,
Итеплгъэ дахи слгъэгъун фгъэлIэн...»*

Тыгъанэ Дик Джастэн шхъагъусэ фэхъунэу еуцолIагъэп. Ащ иджэуап кIэкIыгъэ ыкIи пытагъэ.

*– Сэр, кысфэгъэгъу о, шыпкьэр ошоцт,
ЗэрэпфэлгъэкIэу сыгу къэоIэт.
Ау сыгу имыкIэу сичIыгу гупсэ
Сыгу фыхэгъукIэу илгъэс къэсхыгъ.*

*«Зэ слээгэужьынба» сЮу сегушшысэу
Силэпкэ сыфэлЭнэр сэ сИлахьыгъ.
Бэ кыисфэпшлагээр,
Тхьауеггэпсэу...
Сичыгу шхьафитэу сыщыггэпсэу.
Лэжыб сшыжьынэу сфэмьлэжын,
Лэпкыым сыщыцэу, лэпкыым ськыгэюу,
Ипсышкыгэор сипсышкыгэюу
Кынэу зыхэтыр дызэпысчын.*

Джастер кыгурылуагъ шыу купэу щытхэмрэ, топэу икхуьхэ тецэяггэхэмрэ зельэггум: адыгэмэ япху кьаухгумэшт. Лгэшэу шлоиггоджаггэми, сатыу Юфэу зэрифэрэр ымыукгэоным пае, Джастер еуцоллэн фае хгуггэ. Ау ащ адыгэмэ ятхьамыклаггэо щыухыггэ хгуггэп. Урыс-Кавказ заом имашло нахь лгэшэу мэху, амал ямылэжгэу, Тыркуем адыгэхэр екыжгых:

*Кгаггээзжгынэу уахгтэ кгэсынэм,
Амыггэкьуасэу джэныкгэо машор
Тыраггэстыкыми, унэ члэсынэу
Зэрашгыжгыщтым игуггэуи ашлэу
Анэ акыбэу Тыркуем екых.
Афэмьхгужыккэ кызэранэжы
Адыгэ чыгоу раггэстыкыггээр –
Нэпсыккэ шгоккми, лыггээр ккыггэп.
Тыгганэ кыггэюу Шыупацгэ кьуаггэ,
Кгаггээзжгынэм гу тырашгыхы.
Нахьыбэм ггэгоу хихыггэм ыхггээ,
Нэсыггэ Тыркуем унэггэо мышлгээ.*

Усаклом унэггэуаккэм (Тыгганэрэ Шыупацгэрэ) иджэныкгэо машло зэрэмыккосаггэм шлопггхуныггэ ин фыриг:

*Ау сшлошгы мэху,
Слгэггэюу кыисцэхгэу:
Агу илг мэшкьуачэр аггэккосаггэп.
Тыгганэ фгэдэу,
Шыупацгэ фгэдэу,
Зыщыщмэ агухэр зымыггэкьуасэу,
Коцыггэ кунмэ бэ яггусаггээр...
Джац фгэд,*

*Къэнагъэу имыкыжыгъэу,
Иэблыгу зэчIэлъэу мылъку хэжыжыгъэу
НасынышIоным бэу пэчыжыагъ,
Ац иджэныкыуи къэупэбжыагъ.
Ау имэшIуачIэ тэпыр хэсыгъ, –
Тэным уепцэжэмэ, –
МэшIо губзыгъ...*

Тыгъанэ иобраз. Бэгъ Нурбий Тыгъанэ иобраз романым исюжет къыришIэкигъ. Дэхагъэм, Iушыгъэм, лIыгъэм ясаугъэтэу ар ыгъэпсыгъ. Джэныкыо машIом иухъумакоу, Iушъабэу щытми, Тыгъанэ ичыIу, ильэпккъ къыухъумэным пае пытагъэ къызхегъафэ. Ежъ ищыIэныгъэрэ инасыпрэ ильэпккъ къурмэн фишынэу хъазыр. Тыгъанэ шъхъалыгъэжышхо хэлъ, адыгэ напэр тыдэ щыIэми щегъэлъапIэ, шъхъакIафэ фарегъэшIы. Инджылыз хэгъэгу чыжъэу зэрыфагъэм адыгэ шыкIэ-гъэпсыкIэм идэхагъэ алыныгъэсыгъ, шъхъэкIафагъэкIэ къыздигъэзекIуагъэх.

Художественнэ шыкIэ-гъэпсыкIэу произведением иIэр. УсэкIэ тхыгъэ романэу «МэшIочIэ мыкIуасэр» щыт. Ац лирическэ ыкIи этнографическэ хэгъэуцагъэхэр иIэх. Пэублэм лирическэ хэгъэуцагъэу иIэм ежъ авторым игупшысэхэр къыщелох:

*Зигугъу къэсшIыщтыр къуаджэм игъашIэ
Щыщы хъужыгъэу нэм фэд, псэм фэд.
Къэнэн ылъэкIи, къэнэгъэ закъор
Зигъо сифагъэу сэ къэстхыжыгъэу
Ац щаусыгъэу орд...*

Этнографическэ хэгъэуцагъэхэр адыгэ щагум, унэм, хъакIэщым ягъэпсыкIэ фэгъэхыгъэх. ХъакIэщым къешIэкигъэу фольклорым къыхэхыгъэ мотивхэр романым хэгъэткIухъагъэу хэтых. ГущыIэм пае, сэмэркъэу зэфэусэ ордэу пшъашъэхэмрэ кIалэхэмрэ азыфагу зэмызэгъыныгъэ къызылхъагъэр, натрыфмыгужъор зэрагъэфедэщтыгъэхэр, сэмэркъэоу ныбжыкIэмэ ашыщтыгъэхэр, лыытакIэхэр («ТIокIыр зытефэу, чэзыу зынэсрэм «иIоф» зетэфэ. «Хъанэку, цунэку, пшыкIуй, пшыкIубгъу, тIокIы!»). Адыгэм гущыIэм кIуачIэу хилъэхъэщтыгъэр къыхигъэщзэ, лIыхъужъ ордэхэмрэ

гъыбзэхэмрэ усаклом романым хегъэуцох (Тыгъужъыкъо Къызбэч иорэд, Пщы-оркъ заом иорэд...)

Усаклор зэрытхэрэ бзэр гъэшлэгъоны, образнэ къылуаклэхэмкIэ, фэгъэдэнрэ метафорэклэ гъэбаигъэ:

*«КIэны гъэтхыгъэу кIэпсэшхоу згъэцэу
ИкIыхъ-икIыхъэу къызэкIэсэщ,
Шъыпкъэу гъэщыгъэр кIэпсэ пытэнба,
Къэбар псэ пытэр къысфэлотэнба!...»
«Псыхъо чъэр къаргъор блэчъэз къынэси,
Ныбжыкыгу шго голур къытырынагъэу
Тыгъанэ саер пыслурэм фэдэу,
ЫнитIу ялIакIэ нэфыр къыхэпсы...»
«Бжыдзэ фэдизыр цушхоу къыпшIошIы!»*

Бэгъ Нурбий ипоэзие адыгэ литературэм инэкIубгъуакIэ къызэлуихыгъ ыкIи нэмыкI екIолIакIэрэ мэкъамэрэ къыритыгъ.

Литературэр:

1. Шъхъэлэхъо Абу. Шагъэм гъашIэр лъегъэкIуатэ – Адыгэ макъ. – 2007. – шэклогъум. И 17. – Н. 4–5.
2. ЦэщIэ Казбек. Слъэгъумэ, илъагъо сызэрищалIэу, сэ Iуашгъхъэ сэшIэ... – Зэкъошныгъ. – 1997. – № 4. – Н. 152–160.
3. Шаizzo К.Г. Нурбий Багов // История адыгейской литературы, т. 3. – Майкоп, 2006. – С. 187–223.
4. Шаizzo К.Г. Нурбий Багов. Прерванный полет (о поэзии) // XX век: эпоха и человек: Размышления об отечественной литературе двадцатого столетия. – Майкоп, 2006. – С. 292–326.
5. Хъамырзэкъо Нуриет. Усаклоу Бэгъ Нурбий адыгэм ихъишгъэ фырилэ еплъыкI (Усэклэ тхыгъэ романэу «МэшIочIэ мыкIуас» тыхыгъ) // Вопросы кавказской филологии. – Вып. 8. – Нальчик, 2011. – С. 160–166.

Руслан Гилимович Мамий,
Мира Нуховна Хачемизова,
Нуриет Аслановна Хамерзокова

Адыгейская литература
11 класс

Пособие для учителей

Редактор: Ш.С. Хавдок
Корректор: Ш.С. Хавдок
Компьютерная верстка: Л.Ф. Никифорова

Формат бумаги 60×84/16. Бумага писчая. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 11,5. Тираж 300 экз. Заказ 6.

Издательство ООО «Качество». 385000, г. Майкоп,
ул. Крестьянская, 221/2, тел./факс: (8772) 52-36-87, 57-09-92.

